

ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ
НАПН УКРАЇНИ

На правах рукопису

Чуніхіна Світлана Леонідівна

УДК 159.93

**ІНДИВІДУАЛЬНО-СТИЛЬОВІ ОСОБЛИВОСТІ КОНСТРУЮВАННЯ
ГРОМАДЯНИНОМ ОБРАЗУ ДЕРЖАВНОГО ЧИНОВНИКА**

Спеціальність 19.00.11 – політична психологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-СТИЛЬОВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПОЛІТИЧНОГО СПРИЙМАННЯ.....	10
1.1. Психічний образ як цілісний феномен політично значущої психічної реальності	10
1.2. Індивідуально-стильові особливості конструювання психічних образів	24
1.3. Конструювання образів політичних об'єктів.....	37
1.4. Висновки до розділу 1	47
Розділ 2. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБРАЗУ ДЕРЖАВНОГО ЧИНОВНИКА ТА ІНДИВІДУАЛЬНО-СТИЛЬОВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСІБ, ЩО ЙОГО КОНСТРУЮЮТЬ	50
2.1. Обґрунтування методів дослідження образу державного чиновника.....	50
2.2. Методи виявлення індивідуально-стильових особливостей осіб, що конструюють образ державного чиновника.....	62
2.3. Організація та планування емпіричного дослідження	73
2.4. Висновки до розділу 2	83
Розділ 3. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-СТИЛЬОВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ КОНСТРУЮВАННЯ ГРОМАДЯНАМИ ОБРАЗУ ДЕРЖАВНОГО ЧИНОВНИКА.....	87
3.1. Типологія образів чиновників та їхні семантичні характеристики	87
3.2. Стильові профілі громадян з різними типами сприймання державного чиновника.....	122
3.3. Рекомендації щодо підвищення ефективності взаємодії громадян з представниками державної влади з урахуванням визначених типів сприймання.....	148
3.4. Висновки до розділу 3	155
ВИСНОВКИ.....	158

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	162
ДОДАТКИ.....	183

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю налагодження продуктивної соціальної взаємодії в рамках державних інститутів, що наразі формуються або реформуються. Найпоширенішою ситуацією такої взаємодії є комунікація громадян з чиновниками різних рангів. Це потребує вивчення особливостей сприймання громадянами чиновників як носіїв певних політичних відносин. Іншими словами, йдеться про політичне сприймання, в ході якого громадянин конструює образ державного чиновника. Адекватність наявних у громадян психічних репрезентацій політичних об'єктів і процесів, котрі функціонують у вигляді ідей, понять, образів, є важливим чинником успішності процесів державотворення.

У фокусі наукових досліджень тривалий час перебувають особливості психічної репрезентації як складних соціальних систем і явищ (держава, економіка, історія, влада, електоральний процес тощо), так і осіб або спільнот, які в різні історичні періоди персоналізують політичні, соціальні, економічні процеси та явища (М. Ю. Арутюнян, В. О. Вагнер, О. С. Дейнека, К. В. Єгорова-Гантман, Т. П. Ємельянова, О. А. Здравомислова, Д. О. Кобрисенко, Ш. Курильські-Ожвен, Г. Лассвелл, Д. О. Леонтьєв, Т. М. Піщева, Г. Г. Почепцов, М. М. Слюсаревський, І. М. Трушков, А. Б. Фенько, Н. В. Хазратова, Ю. М. Швалб, О. Б. Шестопад). Дослідження проблеми субординації в міжособистісних відносинах здійснювали В. О. Васютинський, Г. О. Горбань, Х. С. Кім, С. Фалбе, Г. Юкл. Конструювання образів і суб'єктивних значень особистості досліджували О. Ю. Артем'єва, Д. Банністер, О. О. Котляр, В. Ф. Петренко, Ф. Франселла, О. Г. Шмельов. Стильові аспекти сприймання розробляли О. В. Лібін, М. О. Холодна, І. П. Шкуратова.

Водночас аналіз робіт, присвячених проблемам політичного сприймання, засвідчив дефіцит досліджень, зосереджених на образі державного чиновника – посадової особи, через повноваження якої держава реалізує свої функції. У політичній психології досі залишається недостатньо вивченим також характер впливу індивідуальних особливостей громадян на перебіг політичного

сприймання та зміст образів представників влади, що конструюються в результаті такого сприймання.

Актуальність окресленої проблеми та її недостатня розробленість визначили вибір теми дослідження: «Індивідуально-стильові особливості конструювання громадянином образу державного чиновника».

Мета дослідження полягала у визначенні індивідуально-стильових особливостей конструювання громадянином образів державних чиновників та розробленні на цій основі психологічно обґрунтованих рекомендацій щодо підвищення ефективності міжособистісної взаємодії в системі владно-підвладних відносин.

Щоб досягти мети дослідження, слід було вирішити такі **завдання**:

1. Узагальнити наявні теоретичні уявлення про індивідуально-стильові особливості конструювання психічних образів політичних об'єктів.

2. Обґрунтувати методичні засади і розробити програму емпіричного дослідження індивідуально-стильових особливостей конструювання громадянином образу державного чиновника.

3. Виявити типи сприймання громадянами чиновника і визначити їхні індивідуально-стильові профілі.

4. Розробити модель ефективної взаємодії громадян з уповноваженими особами органів державної влади.

5. Визначити науково-методичні підходи до розроблення корекційних заходів щодо неефективних патернів взаємодії в системі державного управління для громадян з різними типами сприймання чиновників.

Об'єкт дослідження – психічна репрезентація політичних об'єктів.

Предметом дослідження є індивідуально-стильові особливості конструювання громадянами образу державного чиновника.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань використано методи: 1) теоретичні: аналіз та узагальнення – для з'ясування стану розробленості предмета дослідження; систематизація та інтерпретація – для визначення напрямів вивчення індивідуально-стильових

особливостей громадян у зв'язку зі змістом конструйованого ними образу чиновника; 2) емпіричні: ланцюжковий асоціативний експеримент – для визначення семантичного поля, до якого належить поняття «чиновник»; для дослідження особистісного профілю чиновника застосовано модифіковану методику «Уніполярний семантичний диференціал»; для вивчення образу чиновника як політичного об'єкта обрано методику «Психологічний малюнок»; щоб визначити індивідуально-стильові особливості громадян, обрано методики, спрямовані на діагностику усталених адаптивних та компенсаторних патернів особистості, які безпосередньо проявляються в ситуації міжособистісного сприймання: «Діагностика міжособистісних відносин» Л. М. Собчик – для виявлення провідного настановлення в соціальній взаємодії (конформна, неконформна), «Індекс життєвого стилю» Р. Плутчика в адаптації Л. І. Вассермана – для визначення стилю психологічного захисту, «Стиль саморегуляції поведінки СПП-98» В. І. Моросанової – для виявлення рівня і структури саморегуляції особистості, «Багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» А. Г. Маклакова і С. В. Чермяніна – для діагностики рівня соціальної адаптації та структури адаптивного потенціалу особистості; 3) методи описової та математичної статистики: опрацювання емпіричних даних здійснювалося з використанням кластерного і факторного аналізів, статистичного порівняння середніх значень (Н-Краскала – Воллеса, U-Манна – Вітні), обробка даних виконувалася за допомогою пакету програм IBM SPSS Statistics 20.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

– *вперше*

а) здійснено спробу визначення політичного сприймання як окремого виду соціального сприймання. Під політичним сприйманням запропоновано розуміти конструювання громадянином образу іншої людини, що репрезентує в процесі взаємодії з ним певний політичний інститут;

б) розкрито специфіку чиновника як об'єкта політичного сприймання, яка зумовлена подвійністю його професійної ролі, що є, з одного боку, надіндивідуальною, з другого – персоналізованою;

в) обґрунтовано оригінальний принцип дослідження індивідуально-стильових особливостей громадян за допомогою діагностики параметрів стилю (стиль міжособистісної взаємодії, стиль психологічного захисту, структура адаптаційного потенціалу особистості, стиль саморегуляції особистості), які відображають усталені адаптивні та компенсаторні патерни особистості і безпосередньо проявляються в ситуації сприймання;

г) виявлено дві ключові тенденції в політичному сприйманні громадянами державних чиновників: «гуманізацію» (конструювання деталізованих людських образів, де ознаки професійної належності є тлом для прояву особистісних рис) та «дегуманізацію» (зведення образу чиновника до якоїсь нелюдської істоти або неживого предмета);

д) виокремлено шість основних типів сприймання державних чиновників («Людина», «Людина-гроші», «Людина-схема», «Взаємодія людей», «Тварина», «Предмет»), що розташовуються на континуумі між полюсами «гуманізації» і «дегуманізації»;

е) показано, що узагальнений образ чиновника, конструйований громадянами, має п'ятифакторну семантичну структуру. Наявність у ній яскравих негативно забарвлених стереотипів, нав'язаних світовою літературою (конструкти «Жадібний багатій» і «Людина у футлярі»), а також побудова образу чиновника за принципом «від протилежного» (від позитивного образу «вільної людини») свідчать про глибоке відчуження громадян від представників державної влади, що наскрізно проявляється на вербальному і невербальному рівнях психічного відображення;

є) доведено, що роль індивідуально-стильових особливостей громадян у конструюванні ними образів державних чиновників проявляється у відмінностях структури стильових вимірів, притаманних виокремленим типам політичного сприймання. Для «гуманізуючих» типів сприймання характерним є

забезпечення цілісності та неконфліктності самооцінки шляхом інтегрування психологічних захистів у структуру Я-образу, а «дегуманізуючим» типам властиве включення зрілих психологічних захистів до виміру саморегуляції особистості;

ж) розроблено узагальнену модель взаємодії громадян з уповноваженими особами органів державної влади, яка дає змогу визначити науково-методичні підходи до корекції негативних патернів політичного сприймання шляхом формування у громадян адекватного автостереотипу, уточнення засвоєної ними інтерпретації природи соціального успіху, розширення діапазону поведінкових стратегій;

– *дістали подальшого розвитку:*

а) наукові уявлення про вплив індивідуально-стильових особливостей на сприймання соціальних об'єктів;

б) процедура поєднання проєктивних рисункових і психосемантичних методик у політико-психологічному дослідженні.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості використання розробленої моделі ефективної взаємодії громадян з уповноваженими особами державної влади як для надання загальних рекомендацій щодо взаємодії в системі владно-підвладних відносин, так і здійснення індивідуально-специфічних консультацій. Обґрунтовано можливість використання методики «Психологічний малюнок» як інструменту експрес-діагностики типу політичного сприймання чиновників і вибору на цій основі відповідних корекційних заходів. Сформульовані основи консультаційно-корекційної роботи з підвищення ефективності взаємодії в системі владно-підвладних відносин можуть бути використані в процесі оптимізації якості сервісу тих державних установ, чиї співробітники безпосередньо контактують з громадянами з приводу надання публічних послуг. Модель ефективної взаємодії громадян з уповноваженими особами державної влади і визначені на її основі підходи до корекції патернів сприймання застосовуються автором у роботі з працівниками Дніпровського районного центру зайнятості м. Києва,

Департаменту роботи з персоналом АТ «Ощадбанк», Міністерства у справах сім'ї, молоді і спорту України, Центру надання адміністративних послуг м. Києва.

Апробація результатів дисертаційної роботи. Основні положення та результати емпіричного дослідження були викладені на XLVII Міжнародній науково-практичній конференції «Особистість, сім'я і суспільство: питання педагогіки і психології» (Новосибірськ, 2014); I Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Гуманітарний та інноваційний ракурс професійної майстерності: пошуки молодих учених» (Одеса, 2015); Всеукраїнській конференції «Актуальні проблеми прикладної психології» (Київ, 2014); звітній науковій конференції Інституту соціальної та політичної психології «Соціальна і політична психологія сьогодні: здобутки, проблеми, нові рубежі» (Київ, 2013).

Публікації. Основні теоретичні положення і висновки дослідження відображено в 6 наукових статтях, з яких 5 опубліковано у виданнях, що внесені МОН України до переліку фахових, у тому числі 1 – у вітчизняному виданні, що входить до наукометричних баз даних, ще 1 – у міжнародному науковому періодичному виданні.

Структура і обсяг дисертації зумовлені логікою дослідження: робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Повний обсяг дисертації становить 195 сторінок, основний зміст роботи викладено на 161 сторінці. Текст дисертації містить: 16 таблиць і 20 рисунків, які займають 17 сторінок. Список використаних джерел складається з 230 найменувань.

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-СТИЛЬОВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПОЛІТИЧНОГО СПРИЙМАННЯ

У розділі висвітлено стан розробленості досліджуваної проблеми в межах різних наукових дисциплін: розглянуто основні підходи до вивчення психічних образів, розкрито зміст індивідуального стилю особистості в контексті адаптаційних та компенсаторних процесів, окреслено простір проявів індивідуально-стильових особливостей у конструюванні психічних образів, проаналізовано особливості конструювання образів політичних об'єктів та визначено специфіку політичного сприймання порівняно із соціальним сприйманням.

1.1. Психічний образ як цілісний феномен політично значущої психічної реальності

Психічне відображення явищ і об'єктів навколишнього світу формує важливу проблематику політичної психології, оскільки «психічне присутнє в політиці у всій багатоманітності своїх проявів» [141, с. 4]. М. М. Слюсаревський виділяє три основні функції психіки в політичному процесі:

- 1) функцію відображення громадянами політичної реальності;
- 2) функцію побудови індивідуальної і колективної політичної картини світу;
- 3) функцію саморегуляції політичної поведінки громадян [там само].

Політично значущий зміст психіки структурується у вигляді уявлень, орієнтацій, пізнавальних стратегій, ідей, перцептивних образів, які функціонують як на рівні свідомості, так і у сфері несвідомого; в індивідуальному і колективному вимірах психічного [26; 27; 44; 50; 138; 140; 142; 172; 173]. Саме ці чотири вектори (свідоме-несвідоме, індивідуальне-

колективне) формують єдиний простір політико-психологічних досліджень, присвячених широкому спектру проблем сприймання. Зокрема, у політичній психології вкрай актуальним є питання про природу інконгруентності свідомого і несвідомого рівнів відображення політичних об'єктів [97; 98; 99; 185].

У політичній психології наразі сформувалися два ключових підходи до розв'язання цієї проблеми. Перший постулює пріоритетність рівня свідомості у відображенні політичної реальності, зважаючи на переважно раціональну природу політики, яка в широкому сенсі розуміється як процес «узгодження інтересів різних суспільних груп, упорядкування суспільного життя» [141, с. 4]. З цього погляду усвідомлене відображення політичної реальності є нормою, тобто тим, що відповідає кінцевій меті сприймання. Вторгнення несвідомого матеріалу в сприймання і пізнання політики трактується як ексцес, порушення нормального перебігу перцептивних процесів [там само]. Другий підхід, навпаки, віддає перевагу несвідомому як базовому рівню психіки, звідки походять усі ключові рушійні сили психічної активності [69]. З цієї позиції зміст свідомості, і політично значущий зміст у тому числі, складається переважно з адаптованих під певну соціальну реальність неусвідомлюваних потреб, мотивів, бажань, страхів тощо. Свідомість виступає в ролі «перекладача» істинних спонукань особистості з неприйнятної для соціуму мови несвідомого на схвалювані форми соціальної активності.

Зняття суперечностей між свідомим і несвідомим рівнями психічного відображення щодо політичного сприймання дає змогу досліджувати образи як цілісні феномени політично значущої психічної реальності.

Психічний образ є однією з фундаментальних категорій філософії та психології, за допомогою якої вирішується безліч теоретичних проблем взаємодії людини зі світом у всій його різноманітності. Саме на образному рівні психічного відображення і регулювання відбувається перехід від безпосередньої обробки сенсорно-перцептивної інформації до вищих психічних процесів і функцій, світогляду [25; 74; 75; 76; 77].

Основні напрями філософського осмислення природи психічного образу фокусуються на проблемах активності суб'єкта в процесі сприймання і точності суб'єктивного відображення об'єктів і явищ [37; 38; 69; 143].

Проблема активності суб'єкта сприймання постає в розрізі дискусій щодо того, чи є психічний образ самодостатнім і автономним породженням психічної активності, а чи його слід трактувати як вторинне, реактивне утворення. Докази активної ролі суб'єкта сприймання філософи знаходили у внутрішній роботі розуму, уяві і фантазії, волі, творчій переробці слідів пам'яті, спрямованості свідомості [143]. Перші інтерпретації образу як первинного утворення пов'язані з алхімічною традицією епохи Ренесансу і працями Парацельса, Фічіно, Дж. Бруно, які визнавали образ породженням творчої сили, а уяві надавали статусу самостійного джерела пізнання. Значний вплив на теорії сприймання справили ідеї Р. Декарта про поділ світу на суб'єкти і об'єкти. Декарт основою існування визнав дію суб'єкта, що пізнає, і помістив джерело смислів та істини всередину людської суб'єктивності. І. Кант сформулював докази того, що розум і почуття створюються, а не відтворюються роботою уяви. Відтоді у філософську традицію міцно увійшло розуміння образів не як копій зовнішніх об'єктів, а як самодостатнього джерела смислів [69].

На принципі відображення, сформульованому в термінах відтворення особливостей об'єкта сприймання за моделлю «відбитка», ґрунтуються дослідження: точності образу, співвідношення між чуттєвим і раціональним пізнанням, конструктивної ролі руху органів сприймання в побудові чуттєвого образу (Р. Декарт), апіорного та інтуїтивного знання (Б. Спіноза), ролі асоціацій і рефлексії (Дж. Локк), свідомих (апперцепція) і несвідомих (перцепція) переживань (Г. Лейбніц) та ін. [123; 143].

Зі становленням психології як самостійної науки теоретичні проблеми сприймання, актуалізовані у філософії, дістали новий поштовх до розвитку [32; 100; 123; 143]. Використання теоретичних досягнень у галузі природничих наук дало змогу дослідити вид чутливості, прямо пов'язаний з руховою активністю організму (Г. Гельмгольц, І. М. еченев). Роботи А. Валлона показали, що рухи

забезпечують єдність моторного, сенсорного та афективного начал, уможлиблюють диференціацію і синтез відчуттів. З теорією сприймання Г. Гельмгольца пов'язані ідеї переважно неусвідомленого перебігу акту сприймання і компліментарного впливу на формування образу об'єкта безпосередніх відчуттів та набутого досвіду. Згідно з цією теорією, «один і той же перцептивний образ може мати різну чуттєву основу, тобто образ в уявленні та актуальні враження можуть входити в найрізноманітніших пропорціях у перцептивний образ» [32, с. 30]. У рамках асоціаністського напрямку психології активність суб'єкта сприймання пов'язувалася з таким проявом вольової сфери людини, як апперцепція – творчою спрямовуючою силою, що пов'язує «в миттєвому акті» окремі елементи в єдине ціле. Гештальтнапрямок психології актуалізував проблему передбачувальної активності суб'єкта сприймання, яка проявляється в здатності свідомості до утворення структур і корениться в структурованості стимульного поля (К. Коффка, Дж. Гібсон). Ж. Піаже побачив активну сторону пізнавального акту в асиміляції пізнавальними структурами (схемами), що вже склалися, деякого нового змісту [69; 114; 123; 143; 187]. У рамках функціональної психології У. Джемса запропоновано розв'язання проблеми активності суб'єкта через розрізнення пасивної, мимовільної і рефлекторної уваги та активної довільної, яка спочатку є апперцептивною за рахунок ідеаційного збудження центрального походження [38].

Важливий етап вивчення природи психічних образів пов'язаний з відкриттями глибинної психології. З. Фройд розумів психічні образи як репрезентації інстинктів, дані через роботу несвідомого в снах, фантазіях та асоціаціях. К. Юнг розглядав образ у тісному зв'язку з концептом архетипу – апріорної категорії людської психіки, своєрідної універсальної форми, в яку «відливається» індивідуальний досвід людини. Індивідуально своєрідне наповнення архетипу, його зміст і є образом [69; 212]. Специфіка «образів внутрішнього світу особистості» (термін, запропонований А. А. Гостевим) пов'язана з єдністю і взаємопроникненням чуттєвого і понятійного в їхній структурі, що забезпечує пізнання через переживання [37; 38].

Згідно з принципом єдності фізіологічного і психічного, обґрунтованим у рамках культурно-історичної психології Л. С. Виготського, психіка не є сукупністю процесів, що додатково існують поряд або разом з мозковими процесами, а лише суб'єктивним відображенням тих самих процесів, особливою якісною характеристикою вищої нервової діяльності. Таким чином, науковому вивченню мають підлягати не окремі психічні, фізіологічні або психофізіологічні процеси, а цілісний процес, що зачіпає його суб'єктивну та об'єктивну сторони [30].

Постулювання рівневої структури психіки, її поділу на зони свідомого, підсвідомого, несвідомого. співвідношення свідомості і несвідомого спирається на такі твердження. По-перше, оскільки деякі події або явища усвідомлюються максимально чітко і ясно, а деякі, навпаки, балансують на межі усвідомленості, можна припустити, що свідомість не є чітко окресленою статичною локацією у психіці, а лише «фокусом», у який в різні моменти часу потрапляє той чи той аспект психічного змісту. З цього випливає друге твердження: окремі елементи психічного життя конкурують між собою за право потрапити в поле свідомості, спричиняють феномени витіснення або нав'язливого повторення. Звідси виходить і третій висновок: психічний зміст свідомості і несвідомого є єдиним цілим і здатний вільно перетікати з одного рівня психіки на інший [там само].

Отже, культурно-історична теорія Л. С. Виготського дає чітке розуміння феноменології психіки, свідомого та несвідомого її рівнів (складових). Для нашого дослідження принциповими є такі висновки:

- 1) психіка є єдиним цілим, тому її зміст здатний «перетікати» з рівня свідомості на рівень несвідомого і у зворотному напрямку;
- 2) оволодіння мовою і формування свідомості – це єдиний процес, тому свідомість завжди вербалізована тією або іншою мірою;
- 3) молярною одиницею людської свідомості є значення.

Однією з істотних теоретичних проблем психології сприймання є визначення структури психічного образу. У рамках структуралізму (В. Вундт,

Е. Тітченер) вивчалися найпростіші, базові елементи свідомого досвіду – «атоми сприймання». Було сформульовано дві гіпотези про виникнення образів відчуттів. Відповідно до першої – гіпотези сумації, або констант, – перцептивний ефект від суми відчуттів дорівнює ефекту від усіх її складових. Внески у формування цілісного образу сприймання кожного його елемента визнаються незалежними один від одного. За другою гіпотезою ключовим механізмом формування образів визнається асоціація відчуттів з образами пам'яті. Створення асоціацій може визначатися схожістю двох змістів свідомості, їхнім контрастом або суміжністю в часі і просторі [100].

Моделі сприймання, що інтегрують його реактивну і проактивну функції, розроблялися в межах низки природничих і гуманітарних теорій: теорії фізіології активності, теорії штучного інтелекту, квантової теорії та ін. Наприклад, М. О. Бернштейн вводить поняття «моделі потрібного майбутнього»; П. К. Анохін – поняття «випереджального відбиття»; С. Л. Рубінштейн замість безсуб'єктного поняття «дійсність» пропонує поняття «буття» для позначення специфічного способу існування людини, наділеної свідомістю і здатної до дії [10; 18; 132]. Таким чином, об'єктом психологічного розгляду та усвідомлення є не абстрактний реальний світ, а світ, означений людиною. Схожа логіка лежить в основі теорії образу світу О. М. Леонтьєва, який запропонував поняття п'ятого квазівиміру реальності – системи значень.

У межах діяльнісного підходу до психології пізнавальних процесів запропоновано цілісну модель взаємодії людини зі світом, що має характер перетворення, в якій логічно інтегровані потребово-мотиваційна, емоційна, волева сфери людини. В основі теорії О. М. Леонтьєва лежить уявлення про сприймання як механізм пристосування та орієнтації людини в багатовимірному просторі світу. Людина сприймає не просто окремі речі, а речі і зв'язки між ними, зв'язки між Я людини і навколишнім світом. Методологічне значення цієї теорії полягає у визнанні окремих психічних образів похідними від цілісного багатовимірного образу світу. «Будь-яка актуальна, тобто така, що саме зараз впливає на перцептивну систему, властивість «вписується» в образ

світу» [77, с. 251]. Образ світу є амодальною схемою, системою надчуттєвих значень, яка передує будь-якому чуттєвому враженню і є його основою.

Розвиток діяльнісної теорії сприймання дав змогу сформулювати загальне положення щодо предметності психічного образу, тобто його пов'язаності з предметами об'єктивної реальності [51; 143].

Розуміння процесу пізнання як процесу формування та уточнення образу світу, на думку С. Д. Смирнова, долає стимульно-реактивну проблему психології сприймання. «На зміну схемі S-O-R приходить схема O1-S-O2-R, де O1 – образ світу, або актуалізована його частина, що є перманентним компонентом нашої життєдіяльності, постійною складовою свідомості і зникає лише разом із втратою його; S – стимуляція, що несе в собі не «сирі» рецепції, а змінні високого порядку; при цьому які саме змінні беруться (навіть активно шукаються), залежить від контексту нашої діяльності та образу світу; O2 – модифікований, уточнений або виправлений образ світу, який у багатьох випадках може збігатися з O1, якщо очікувані чуттєві враження дійсно мали місце; R – реакція, відповідь, дія [143].

У рамках теорії образу світу розроблено п'ятикомпонентну модель психічного образу. Образ представлений у вигляді психосеміотичного тетраедра, полюси, або вузли, якого сформовані сприйнятими аспектами 1) зовнішнього предметного світу, 2) символічного світу культури, 3) суб'єктивного світу особистості і 4) семіотичного світу мови. П'ятим компонентом образу є чуттєва тканина, яка наповнює образ, мов «жива плазма». Індивідуальні особливості конструювання образів пов'язані зі звичним фокусуванням свідомості на тих чи тих гранях реальності (символічній, знаковій, суб'єктивній або предметній) [51].

Створюючи своє індивідуальне смислове поле для інтерпретації (означення) подій і явищ, людина, власне, будує свій власний багатовимірний світ, у якому діє. Це відкриття дало підстави ряду дослідників говорити про належність психології діяльності на зрілому етапі її розвитку до конструктивістської парадигми. Надалі ця лінія була продовжена в працях

С. Д. Смирнова, В. В. Петухова, В. П. Зінченка, М. К. Мамардашвілі, Ф. Ю. Василюка та ін.

Конструктивізм інтерпретує сприймання як активне створення, конструювання різного роду моделей дійсності у свідомості суб'єкта [108; 109; 111]. У лінгвістиці ідеї конструктивізму перегукуються з теорією лінгвістичної відносності (Е. Сепір, Б. Уорф), у соціології – з теорією конструювання соціальної реальності (А. Шюц, П. Бергер, Т. Лукман) [17; 165]. Ідеї конструктивізму в психології тісно пов'язані з теорією особистісних конструктів Дж. Келлі, яка пояснює процес сприймання і пізнання як роботу дослідника зі створення і перевірки гіпотез про навколишній світ, людей, самого себе. Конструкти – «прокладені в психіці канали, в річищі яких людина прогнозує події» – виступають як способи тлумачення світу, шаблони, за якими людина може оцінювати події та явища, надавати їм того чи того значення. Операціональний сенс конструкта, на думку Келлі, полягає в розташуванні подій, явищ, об'єктів на одному з полюсів індивідуальної оціночної шкали, тому конструкт завжди біполярний (добрий-поганий, м'який-твердий, маленький-великий). Взаємопов'язані одиничні конструкти створюють категорійні структури, які опосередковують сприймання та усвідомлення дійсності [58; 215].

Порівняння процесів сприймання з роботою вченого-дослідника, запропоноване Келлі, спонукає звернути увагу на важливе для конструктивізму твердження про те, що замість критеріїв «істинність-хибність» для оцінювання точності сприймання і пізнання слід говорити про «відповідність (або невідповідність) критеріям науковості та раціонального мислення, про наукову картину світу, конвергентну валідність у зіставленні з теоретичними побудовами суміжних галузей знання, прогностичну (евристичну) силу, про широту охоплення ступенем відповідності, адекватності сформованої людиною моделі світу» [111, с. 9]. Те, що прийнято називати «об'єктивною дійсністю», з позицій конструктивізму є продуктом збирання суб'єктом пізнання емпіричних фактів, їх теоретичного конструювання, рефлексії, впливу культури, мови та

інших соціальних феноменів. Усе вищезазначене збирається в єдиний модельний контур і усвідомлюється суб'єктом як реальність, дійсність.

Універсальною формою кодування інформації про зовнішній (об'єкти та явища) та внутрішній (ставлення, мотивація) світ, яка виступає категорійною основою усього процесу сприймання і кожного акту сприймання окремо та пояснює упередженість людської свідомості (і психіки в цілому) є значення. Значення відіграє фундаментальну роль у пізнавальних процесах, задаючи напрямок, у якому відбувається узагальнення та абстрагування сенсорної інформації.

В. Ф. Петренко пропонує два основні тлумачення значення: як узагальненої ідеальної моделі об'єкта у свідомості суб'єкта, в якій фіксуються суттєві з погляду сукупної суспільної діяльності властивості об'єкта, і як перетвореної форми діяльності [112].

О. Г. Шмельов наводить такі формулювання поняття «значення»:

- 1) репрезентативна одиниця, яка дає змогу організувати репрезентацію суб'єктивного досвіду на системному рівні;
- 2) еталон операції, алгоритм категоризації [190].

Значення організовані в єдину систему, логіка формування зв'язків у котрій обумовлена, по-перше, включеністю сприймання в діяльність, взаємодією з об'єктами, а по-друге, емоційною забарвленістю слідів такої взаємодії. Індивідуальна свідомість структурована відповідно до системи значень. Когнітивні одиниці з високим ступенем узагальнення – категорії – виникають у результаті об'єднання функціонально еквівалентних стимулів з однаковим поведінковим значенням та однаковою індукованою реакцією. «Категорія – це клас прообразів певної реакції на множину стимулів» [там само, с. 19].

Виявилося, що значення існують не лише у вербальній формі. Виокремлюють «речовинні», «символічні» значення, «значення-образи»; значення фіксуються також у формі «вміння як узагальненого образу дії» [74].

Експериментально доведено існування єдиного механізму семантичного атрибутування об'єктів будь-якої природи і модальної віднесеності [12; 13].

Існування глибинного семантичного рівня, на якому відбувається довербальна категоризація та означення об'єктів, знаходить підтвердження в дослідженнях психосемантики кольору П. В. Яньшина. Він вважає, що кольорові характеристики об'єкта є самостійними значеннями; колір сприймається і переживається як емоція, і, навпаки, емоція переживається як колір. Сприймання кольору відбувається на найбільш ранніх етапах презентації об'єкта і відповідає за початок формування суб'єктивного ставлення до нього. В основі сприймання кольору лежать біологічно зумовлені прасемантичні структури: колір категоризується відповідно до фізіологічних реакцій організму на його вплив і тому взаємозв'язки на рівні глибинної семантики не можуть бути випадковими, умовно-рефлекторними або довільно-конвенціональними. Формою психічної репрезентації кольору може бути як значення, так і перцептивний образ [196; 198].

Невербальні значення, «записані» мовою образів, символів, також можуть бути організовані в сталу категорійну систему, яка в деяких випадках дублює або заміщує категоріальну систему мови. Звідси питання про наявність або відсутність принципових відмінностей у функціонуванні образної, перцептивної (за термінологією В. Ф. Петренка) або іконічної (за термінологією Дж. Брунера) семантики порівняно з мовною семантикою. Оскільки образи і символи зберігають високий ступінь подібності до об'єктів, що відображаються, вони функціонують як іконічні знаки, де частина інформації розкривається через референції з іншими символами або образами. Усвідомлюваність образної семантики поступається рівню усвідомлюваності системи вербальних значень. Водночас на відміну від мови з її жорсткою синтаксичною структурою, де пропозиція і модальний компонент чітко розмежовуються, в іконічній семантиці ці два компоненти тісно пов'язані, що зумовлює більшу експресивну точність вислову. В іконічній семантиці значення та особистісний смисл єдині [110].

З позицій психосемантики породження образу подібне до породження мовного вислову. Відповідно, справедливим є припущення, що структура образу, як і структура вислову, також складається з двох планів – плану форми (перцептивної) і плану змісту (перцептивного). Перший план відображає те, що сприймається, другий – те, через що (за допомогою чого) сприймається. Перший план репрезентує інтегральне ціле, предметний зміст значення, яке відображається в назві предмета (об'єкта). Другий план містить набір окремих семантичних ознак значення, видимих рис об'єкта.

Згідно з концепцією суб'єктивної семантики О. Ю. Артем'євої, семантичний рівень обробки інформації є проміжним на шляху від фіксації дискретних модальних характеристик об'єктів і явищ до формування цілісних аmodalних образів об'єктів [12]. Сприймання, оцінювання, означення і конструювання цілісного образу об'єкта відбувається під впливом деяких семантичних універсалій. Ці універсалії мають емоційну природу. «Реально оцінюваними властивостями візуально представленого об'єкта є координати (емоційно-оцінні) його семантичного коду, а не колір і форма як такі. Семантичний код є робочим кодом об'єкта і в упізнаванні об'єктів» [там само, с. 81]. Згідно з «гіпотезою першобачення» О. Ю. Артем'євої, візуально представлені об'єкти спочатку оцінюються цілісно під кутом зору їхніх емоційно-оцінних властивостей, і тільки після цього підготовлені семантичною інформацією системи приступають до поаспектного перцептивного аналізу. Тому найбільш адекватною моделлю формування осмисленого образу може бути «човниковий» рух: спочатку – груба емоційна оцінка, відтак – опосередковане значенням формування чуттєвої тканини, далі – поаспектний сенсорний аналіз, потім – уточнена категоризація. Отже, формування цілісного образу є наскрізним процесом, що проходить усі рівні психічного відбиття: сенсорно-перцептивний, семантичний, аmodalний [там само].

З огляду на викладене вище образ можна визначити як своєрідний перцептивний вислів про світ, доступний для розшифрування і прочитання. Динаміка означення цілісного образу визначається впливом (у тому числі

таким, що не усвідомлюється) актуалізованих в індивідуальній свідомості значень та їхніх систем.

Конструювання людських образів має істотну специфіку порівняно з конструюванням образів неживих об'єктів. У соціальній психології та суміжних дисциплінах широко використовується визначення соціальної перцепції – не стільки як сприймання, скільки як пізнання людини людиною в процесі міжособистісної або міжгрупової взаємодії [7; 8; 9; 21; 23; 33; 200; 202; 205; 209]. Конструювання образу іншої людини обов'язково включає в себе формування певного ставлення до неї [33; 87].

На думку І. Г. Білявського, особливості пізнання соціальних об'єктів пов'язані з тим, що люди здатні самі провокувати різноманітні події, тому вони більш непередбачувані, ніж більшість об'єктів [20]. Т. В. Симонова вбачає специфіку міжособистісного сприймання в неподільності когнітивних та емоційних компонентів (упередженість), залежності уявлення про іншу людину від мотиваційно-сислової структури діяльності суб'єкта сприймання [136]. Г. М. Андреева зауважує, що процес міжособистісного сприймання «подвійний», оскільки суб'єкт сприймання сам також є об'єктом сприймання [101]. Іншими словами, соціальна перцепція – це взаємний процес співвіднесення власних потреб, мотивів, настановлень з мотивами, потребами і настановленнями іншої людини з метою віднаходження більш ефективних способів взаємодії, формування взаєморозуміння. Образ іншої людини стає повноправним компонентом міжособистісної взаємодії.

Найбільш детально наразі досліджено такі механізми соціального сприймання, як ідентифікація, емпатія і рефлексія. Експериментально підтверджено, що уподібнення самого себе іншій людині, спроба поставити себе на її місце, налаштування на її емоційний стан – феномени, що розкривають суть механізмів ідентифікації та емпатії, – є обов'язковою складовою процесів формування образу іншої людини. І. Г. Білявський наголошує, що механізм емпатії є ефективним у сприйнятті емоційних реакцій

інших особистостей, проте не дає точної інформації про їхні особистісні риси [20].

Відомо, що в образ іншої людини включені припущення про її ставлення до суб'єкта сприймання. Г. М. Андреева зазначає, що рефлексія – це усвідомлення кожним з учасників процесу міжособистісного сприймання того, як він сприймається своїм партнером по спілкуванню [87].

Особливу роль у міжособистісному сприйманні відіграє механізм каузальної атрибуції – причинного пояснення не тільки спостережуваної поведінки, а й інтенцій, почуттів, рис особистості. Пізнання іншої людини – це приписування їй різних властивостей і рис на основі спостережуваних зовнішніх проявів [22; 151; 192]. Саме атрибутивні процеси слугують підставою для «повсякденної діагностики» інших людей, причин їхньої поведінки, інтерпретації їхніх вчинків [101]. Дж. Келлі ввів в ужиток поняття каузальних схем, апріорних каузальних уявлень і каузальних очікувань, які притаманні будь-якій людині і несуть на собі відбиток її індивідуальності. «Каузальні очікування» стосуються двох векторів сприймання явищ і об'єктів: «типове – унікальне» і «соціально бажане – соціально небажане». «Каузальна схема» організовує уявлення людини про взаємодію різних причин. Причини можуть бути адресовані суб'єкту (особистісна атрибуція), об'єкту (стимульна атрибуція) і ситуації (атрибуція обставин) [9; 87]. Переважний тип атрибуції зумовлений індивідуальними характеристиками суб'єкта, проте характер впливу самої соціальної ситуації на результати соціального сприймання є більш складним. В експерименті Е. Джонсона і Р. Нісбетта доведено, що учасник подій, як правило, приписує причину обставинам, а спостерігач – особистості діяча [131]. Крім помилок, що виникають через позицію суб'єкта сприймання, є типові помилки атрибуції. Келлі класифікував їх як 1) мотиваційні помилки, у тому числі «захисні»; 2) фундаментальні помилки, до яких належать випадки недооцінки ситуаційних і переоцінки особистісних чинників. Серед ефектів, що здатні спотворити соціальне сприймання і які також мають захисну і

приспосувальну природу, дослідники називають ефект ореолу («галоефект»), ефект новизни і первинності, стереотипізацію [9; 117; 151; 186].

Важливою складовою процесу соціального сприймання є процеси категоризації – віднесення сприйманих об'єктів до певної групи, класу, категорії, яке значною мірою відбувається на несвідомому рівні [131]. Дж. Брунер визначає поняття категоризації як приписування різним речам ознак еквівалентності, групування предметів, подій і людей у класи та реагування на них залежно від належності до різних класів, а не від їхньої своєрідності [23]. Дж. Лакофф розробляє ідею базового рівня категоризації – рівня емпіричної взаємодії з об'єктами навколишнього світу, на якому саме і відбувається формування образів, цілісне сприйняття, оптимально комфортний перебіг когнітивних процесів та вербалізації [70].

Найбільш відомими є такі механізми категоризації, як співвіднесення з еталоном, прототипом, стереотипом – відносно стійкими і цілісними психічними образами певних явищ соціальної дійсності, що склалися під впливом життєвого досвіду, умов соціалізації, ціннісних орієнтацій особистості [22; 117; 151].

Відповідно до теорії Дж. Келлі атрибуція рис і мотивів вчинків, яка лежить в основі конструювання образу іншої людини, відбувається через заломлення позицій значущих інших («інтроєктів» у психоаналізі, «рольових позицій» у теорії Келлі, «ідеальних інших» у теорії персоналізації А. В. Петровського). Інтроєктовані образи значущих інших (батьків, колег, друзів, соціального ідеалу тощо) виступають як упереджені системи оцінки та інтерпретації подій та об'єктів навколишнього світу. Оцінка позицій значущих інших постає не як розгорнутий рефлексний акт, а здебільшого у формі переживання, відчуття провини або обов'язку щодо інтроєктів, самоповаги або самоприниження. Образ «Я» стає таким чином складовою системи інтеріоризованих образів значущих інших. Міжособистісне сприймання, розгорнуте в часі, відбувається через укрупнення перцептивних одиниць сприймання, формування цілісних гештальтів, співвіднесення об'єкта

сприймання з цілісними образами-еталонами. У міру поглиблення знайомства соціальна перцепція переходить від фіксації окремих, квазіперцептивних характеристик особистості до сприймання її мотиваційної спрямованості [111].

Отже, процес конструювання образів соціальних об'єктів (людей, груп, взаємин тощо) лише частково обумовлюється загальними закономірностями перцепції. Значно більшої ваги в соціальному сприйманні набувають специфічні механізми: рефлексія, ідентифікація, категоризація, атрибуція, емпатія. Образ іншої людини є продуктом емоційного ставлення суб'єкта сприймання до його об'єкта і похідною від характеру взаємин між ними. «Розшифровка» образу іншої людини має відбуватись через аналіз окремих його елементів-характеристик та інтерпретацію унікальних для суб'єкта сприймання значень цих елементів.

1.2. Індивідуально-стильові особливості конструювання психічних образів

Разом з окресленими вище загальними закономірностями сприймання на його кінцевий результат – цілісний означений образ того чи іншого об'єкта – істотний вплив справляють індивідуальні особливості суб'єкта сприймання. Водночас формування вичерпного переліку параметрів індивідуальності, відповідальних за результати сприймання, є досить складним завданням з огляду на багатовимірність самого феномена індивідуальності. Перспективним напрямом розв'язання цієї проблеми може бути дослідження інтегральних індивідуальних характеристик – таких як стиль.

Поняття «стиль» використовується в політичній психології практично від самого початку виокремлення цієї галузі психологічного знання. Трактують стиль саме як інтегральну характеристику індивідуальності людини відкриває широкий простір для комплексних психологічних інтерпретацій соціально-політичних явищ і зумовлює наукову ємність цього поняття під кутом зору завдань, що їх прагне розв'язати політична психологія.

У психології дослідження стилю ведуться у трьох основних напрямках:

- 1) дослідження когнітивних процесів;
- 2) вивчення особистісних диспозицій;
- 3) дослідження настановлень поведінки і діяльності.

Наукові пошуки в галузі когнітивного стилю почалися з фіксації стійких індивідуальних відмінностей у способах сприймання і мислення, які охоплюють різні аспекти функціонування пізнавальної сфери і є стабільною індивідуальною характеристикою взаємодії людини з інформаційним полем [155]. Виділяють чотири основних теоретичних підходи до вивчення когнітивних стилів: гештальтпсихологія (теорія психологічної диференціації Г. Віткіна); психоаналіз (теорія когнітивних контролів Дж. Кляйна, Р. Гарднера, Ф. Хольцмана, Г. Шлезінгера та ін); психологія розвитку (теорія когнітивного темпу Дж. Кагана); когнітивізм (теорія індивідуальних понятійних систем О. Харві, Д. Ханта і Х. Шродера, теорія персональних конструктів Дж. Келлі) [175; 188; 207; 213; 214; 217; 220; 225; 227; 228; 229; 230].

Основна складність використання когнітивних стилів у дослідженнях пов'язана з різноплановістю стильових параметрів: не всі вони мають наскрізний характер, у зв'язку з чим виникла необхідність рознесення когнітивних стилів за чотирма рівнями: перцептивним, понятійним, модельним і програмним [155]. З'ясовано, що на всіх або на більшості когнітивних рівнів виявляються лише полезалежність-полenezалежність, імпульсивність-рефлексивність.

Таким чином, систематизація численних досліджень стильової сфери можлива за ознаками, по-перше, структури стилю, по-друге, його предметно-дієвої сторони, по-третє, процесуальної сторони, по-четверте, результативності [57]. Крім того, стильові параметри можуть бути розділені на ті, що несуть оцінкове навантаження, і стильові параметри «в чистому вигляді», які просто фіксують індивідуальні відмінності в обробці інформації [19].

У цілому представники різних теоретичних напрямів сходяться в розумінні когнітивного стилю як стійкого генералізованого особистісного

утворення, яке проявляється на інтелектуальному, емоційно-афективному та поведінковому рівнях у різних сферах діяльності.

Поняття стилю як системи диспозицій особистості почав розробляти А. Адлер. Запропонована ним теорія особистості фактично є теорією життєвого стилю особистості. Адлер трактує стиль життя як стійку сукупність стратегій міжособистісної взаємодії, реалізації провідних соціальних потреб і ціннісних орієнтацій. Цілісний характер стилю забезпечується базовим настановленням особистості – егоїстичним чи альтруїстичним. На думку Адлера, стиль життя формується під впливом умов ранньої соціалізації. Стрижнем стилю є найчастіше якийсь дефект (внутрішній або зовнішній), який усвідомлюється особистістю як перешкода на шляху досягнення значущих цілей і провокує виникнення адаптивних, пристосувальних і компенсаторних стратегій поведінки. Стилетвірне значення має життєва мета, тобто прагнення особистості подолати комплекс меншовартості або досягти певних переваг. Стиль життя є індивідуальним планом для досягнення мети. Ядром стилю, навколо якого формується комплекс стійких поведінкових реакцій, виступає драматична ситуація періоду ранньої соціалізації. Стиль залишається незмінним протягом усього життя людини, не коригується життєвим досвідом, а навпаки, визначає спосіб інтерпретації подій, тобто формує досвід. Терапевтичним показанням до корекції стилю Адлер вважає його дезадаптивний характер, а спосіб корекції бачить у зміні базового настановлення особистості, її життєвих цілей. Адлер уводить в ужиток поняття негативного життєвого стилю, тобто такого, який перешкоджає досягненню особистістю соціальної ефективності та самореалізації в суспільстві. Відповідно, позитивний стиль еквівалентний гарній соціальній адаптації людини, тобто психічній нормі. Крім поділу стилів на негативні і позитивні, Адлер не склав власної типології стилів. Він вважав, що класифікація може бути будь-якою залежно від теоретичних і практичних завдань, що стоять перед ученим. Сам стиль є, на його думку, суто індивідуальним [3; 4; 5; 6; 199].

Адлеріанська теорія про компенсаційне та адаптаційне значення стилю значною мірою визначила методологію досліджень стилю в західній та вітчизняній психології. В основі цієї методології лежать припущення, по-перше, щодо стилю як форми прояву індивідуальної цілісності і, по-друге, щодо безпосереднього взаємозв'язку стилю з настановленнями і цінностями особистості.

Ідею про диспозиційні і ціннісні аспекти стилю розвинув Гордон Оллпорт. На думку Оллпорта, формування індивідуального стилю є насправді процесом індивідуації, творчого становлення особистості. І це становлення певною мірою протистоїть пристосувальним процесам, адаптації, якщо сприймати адаптивний механізм як просте відтворення соціально зумовлених пристосувальних стратегій, а стиль – як створення нової унікальної якості взаємодії особистості з навколишньою реальністю. Незліченні адаптивні стратегії засвоюються і використовуються людиною, проте вони залишаються «на периферії особистості», не зачіпають «образу Я» і не є компонентами стилю. Механізмом, що запускає процес стилеутворення, Оллпорт вважав диспозиції особистості. Із цього погляду стиль є індивідуально унікальним продуктом взаємодії трьох класів диспозицій: вроджених (інстинктивних); спадкових (генетичних); латентних, або потенційних (здібності). Ключове для теорії особистості Оллпорта поняття пропріуму, тобто «зміцненого его», або уявлення особистості про джерела власної продуктивності і водночас прагнення реалізувати цю продуктивність в умовах як зовнішнього, так і внутрішнього тиску (наприклад, спокус, втоми), стало ключовим і для його концепції стилю життя. Стиль є комплексним і повним патерном виражальної поведінки, який стосується активності в цілому, а не просто спеціальних умінь. На думку дослідника, стиль – це печатка індивідуальності на нашій адаптивній поведінці. Висунувши і розвинувши припущення про те, що рушійною силою формування стилю може бути не тільки переживання власної слабкості, а й усвідомлення сильних сторін особистості, Оллпорт усе ж таки залишився в рамках розуміння стилю як прояву адаптивних процесів [102; 201].

Соціальні настановлення особистості лежать в основі й інших психологічних теорій стилю. Залежно від спрямованості особистості проти людей, до людей або від людей К. Горні виявила три типи стилів невротичного розвитку: агресивний, поступливий і відсторонений [177]. Залежно від переважаючого типу адаптації Ф. Торн виділив п'ять стилів життя: агресивний, конформний, захисний, індивідуалістичний і схильний до опору. Д. Ройс та Е. Поуелл, спираючись на визначення стилю життя як стратегії досягнення індивідуальних цінностей та оптимізації особистісних смислів, виділяють три стилі: альтруїстичний (сене у служінні людям), індивідуалістичний (спрямований на самоактуалізацію) та ікарістичний (орієнтований на творчість) – і три образи світу: емпіричний, раціональний і метафоричний. У поєднанні з різними типами стилів життя образи світу формують дев'ять типів Я-концепції [155].

Індивідуальний стиль характеризує захисні операції і визначає їхню форму. Це твердження лягло в основу низки досліджень, присвячених стилю психологічного захисту. Як відомо, суть психологічного захисту полягає в підтримці психічної рівноваги і позитивної Я-концепції, зниженні емоційного напруження в суб'єктивно складних ситуаціях, тобто в адаптації. Адаптивна функція психологічного захисту, крім того, пов'язана із забезпеченням специфічних міжособистісних потреб Его: у безпеці, прихильності, визнанні, самоствердженні та ін. Отже, можна припустити, що адаптивна функція стилю реалізується в тому числі через дію психологічного захисту і щодо суб'єктивно бажаних (несвідомих) форм психологічного захисту цілком застосовне поняття стилю психологічного захисту. Експериментально показано, що прихильність особистості до певної захисної стратегії (заперечення, витіснення, проєкції, раціоналізації, регресії тощо) корелює з певними параметрами індивідуальності – типом темпераменту, властивостями нервової системи, характеристиками особистості. Різні стилі психологічного захисту виконують різні адаптивні функції і зумовлені різними детермінантами в системі індивідуальних властивостей [130].

У психодинамічній теорії особистості стилю відводиться роль спеціальної діяльності з організації психічних напружень. Вроджені особливості конституції, виражені в індивідуальних властивостях нервової системи і когнітивного апарату, визначають не просто тип реакції на той чи той подразник, а й вибір подразників, які вимагають тієї або іншої реакції. У результаті систематично здійснюваних виборів подразника і реакції одні психічні функції розвиваються краще за інші, формуються індивідуальні відмінності в ступені вираженості тих чи інших психічних напружень, закладаються основи індивідуального стилю. Із психоаналітичного погляду джерело стилю є складовою системи мотивації і потреб особистості. Д. Шапіро пропонує типологію невротичних стилів, заснованих на певних стратегіях психологічних захистів, виділяючи obsесивно-компульсивний, параноїчний, істеричний, імпульсивний стилі. Тобто з позицій психоаналізу стиль відповідає за «вибір неврозу» [183].

Г. О. Берулава трактує стиль як «інтегральну характеристику функціональної системи індивідуальних властивостей, що проявляються в тих складових людської активності, які не контролюються свідомим і спрямовані на задоволення базових потреб суб'єкта» [19, с. 46]. На думку дослідниці, стиль індивідуальності має три сфери прояву, а тому може йтися про стиль міжособистісних відносин, стиль розуміння і стиль самоактуалізації. Стилетвірними чинниками вона пропонує вважати, по-перше, базові людські потреби (потреба в соціальних контактах, потреба в самоактуалізації, потреба в розумінні), по-друге, несвідоме прагнення суб'єкта до психологічного комфорту і, по-третє, образ світу як орієнтувальної основи поведінки і пізнавальної активності. Г. О. Берулава розробила типологію стилів індивідуальності на основі конструкта інтегральності-диференціальності образу світу в комбінації з такими його параметрами, як узагальненість, емоційна насиченість та динамічність. Дослідниця виділила шість типів стилів індивідуальності: 1) інтегрально-теоретичний, 2) диференційно-теоретичний;

3) інтегрально-діяльнісний; 4) диференційно-діяльнісний; 5) інтегрально-емоційний та 6) диференційно-емоційний [там само].

На ідеях адаптації базується і концепція стилю, що розробляється в межах психології діяльності. З позицій діяльнісного підходу поняття «стиль» використовується для пояснення характеру взаємовідносин між об'єктивними вимогами середовища і властивостями особистості. Прийняття за основу положення про те, що за різних обставин одні й ті ж властивості особистості сприятимуть виробленню різних стратегій поведінки і діяльності, привело до формування й розвитку поняття індивідуального стилю діяльності.

Класичне визначення індивідуального стилю діяльності, запропоноване Є. О. Климовим, позначає стиль як індивідуально-своєрідну систему психологічних засобів, до яких свідомо чи стихійно вдається людина з метою найкращого зрівноважування своєї (типологічно зумовленої) індивідуальності з предметними, зовнішніми умовами діяльності [126]. Таке «урівноваження» досягається завдяки певній структурі стилю. За Климовим, стиль – це утворення, що має «ядро» і «прибудову». «Ядро» стилю сформоване індивідуальними особливостями, характеристиками, здібностями, «комплексом типологічних властивостей нервової системи», які спонтанно актуалізуються в процесі виконання тієї чи тієї діяльності і забезпечують перший пристосувальний ефект. У процесі накопичення життєвого, у тому числі професійного, досвіду «ядро» обростає певними навичками, вміннями, які людина свідомо виробляє для досягнення більшої ефективності діяльності, більш повного пристосувального ефекту. Цей процес розвивається за певним алгоритмом. Спочатку суб'єктом визначається бажаний стан, мета, до якої він повинен прийти в результаті здійснення діяльності. Потім виділяються всі можливі істотні умови, від яких залежить досягнення бажаного результату. Окремо суб'єкт оцінює власні типологічні властивості з погляду сприятливого й несприятливого впливу на бажаний результат і нарешті шукає шляхи формування найкращого способу здійснення діяльності з урахуванням об'єктних і суб'єктних передумов та перешкод.

Принципово важливим для розуміння стилю в концепції Є. О. Климова є припущення про наявність двох категорій, двох типів конституціональних властивостей і задатків, які формують стильове «ядро». Властивості, сприятливі для виконання того чи того виду діяльності, у процесі формування стилю максимально розкриваються, розвиваються. Є й несприятливі з погляду досягнення ефективності властивості індивідуальності, які вимагають запуску компенсаторних механізмів. І в цьому сенсі стиль являє собою результат взаємодії двох взаємопов'язаних процесів: компенсації недоліків та актуалізації чеснот суб'єкта діяльності.

Вагомим внеском у теоретичне осмислення феномена стилю в межах психології діяльності стали напрацювання В. С. Мерліна [88]. Спираючись на тезу С. Л. Рубінштейна про кільцеву залежність між психічними властивостями людини і її діяльністю, вчений запропонував концепцію стилю як системної властивості індивідуальності, що виникає в результаті дії механізмів адаптації і компенсації. Наприклад, тривожність очікувань під час спілкування, зумовлена слабкістю нервової системи і психодинамічною тривожністю, долається не шляхом зміни цих конституціональних властивостей, а в результаті засвоєння індивідуального стилю діяльності. Формування індивідуального стилю, таким чином, є вибором за даних індивідуальних властивостей найбільш ефективних цілей, дій, операцій.

Пізніше, у міру розвитку теорії інтегральної індивідуальності, В. С. Мерлін відмовився від суто адаптивного розуміння функцій індивідуального стилю. Відтак зупинімося на головних постулатах цієї теорії. Індивідуальність людини під кутом зору теорії інтегральної індивідуальності являє собою складну ієрархічно організовану саморегульовальну і здатну до саморозвитку систему різнорівневих властивостей. Нижчий рівень представлений біохімічними, загальносоматичними, нейродинамічними характеристиками, наприклад показниками сили і динамічності нервових процесів. Наступний рівень сформований системою індивідуально-психічних властивостей – темпераментом, особистісними рисами. Далі – система

соціально-психологічних індивідуальних властивостей, що охоплює соціальні ролі, ціннісні орієнтації, міжособистісні відносини. Властивості нижчих рівнів детермінують властивості більш високих рівнів і водночас самі можуть видозмінюватися залежно від останніх. Властивості кожного з ієрархічних рівнів взаємодіють між собою за принципом багато-багатозначних зв'язків.

Процес формування індивідуальності розгортається за двома напрямками. По-перше, під впливом зовнішніх впливів у процесі онтогенезу формуються нові індивідуальні властивості і симптомокомплекси властивостей. А по-друге, між властивостями індивідуальності формуються нові зв'язки. При цьому зв'язки між властивостями одного рівня більш стійкі і мають тенденцію до диференціації автономних симптомокомплексів, тоді як властивості різних рівнів характеризуються гнучкістю зв'язків багато-багатозначного типу. Наприклад, індивідуальні особливості моторики одночасно залежать від певних властивостей нервової системи й темпераменту і разом з тим служать засобом гальмування їхніх проявів. Прояви темпераменту, які не відповідають об'єктивним вимогам дії, гальмуються. У результаті такого роду пристосувальної активності зв'язок темпераменту з одними властивостями нервової системи руйнується, а з іншими – зберігається [88]. Ось ці нові зв'язки між різними властивостями індивідуальності в кінцевому підсумку і дістали назву індивідуального стилю діяльності.

Отже, В. С. Мерлін обґрунтував думку, що індивідуальний стиль діяльності виконує системотвірну функцію в системі інтегральної індивідуальності. Завдяки йому виникають нові зв'язки між індивідуальними властивостями різних ієрархічних рівнів, покликані компенсувати і долати негативний вплив тих чи інших вроджених (конституційно зумовлених) рис. «Найбільш істотна функція індивідуального стилю діяльності полягає в тому, що в результаті його засвоєння змінюється структура інтегральної індивідуальності» [там само, с. 180].

Таким чином у межах діяльнісного підходу поняття індивідуального стилю еволюціонувало від стилю-інструменту до стилю-індивідуальності.

Початкове адаптивно-інструментальне розуміння стилю збагатилося уявленнями про його системотвірну роль в організації зв'язків між різнорівневими властивостями індивідуальності. «Стиль постає як свого роду сполучна тканина, що здійснює нехімічну інтеграцію різних факторів, які детермінують діяльність... Індивідуальний стиль є засобом, або, точніше, формою, оволодіння різноманітністю об'єктивних умов без зведення її до одноманітності» [155, с. 101].

Сучасні стильові концепції спираються на уявлення про процеси поєднання різнорівневих проявів індивідуальності, у результаті чого формується стійкий патерн у вигляді індивідуально своєрідного способу взаємодії з навколишнім середовищем. В. О. Толочек вибудовує координатну систему простору стильових проявів, утворену віссю «діяльнісного, середовищного» фактора і «суб'єктивного, інтерперсонального». У цьому просторі виділяється чотири основні групи стилів: 1) стиль адаптації, поєднання і структурування психічної діяльності зі специфічними зовнішніми умовами, до якого належать, на думку дослідника, когнітивні, емоційні стилі, стилі моторики; 2) стиль діяльності як система поєднання індивідуальності з професійними, трудовими системами; 3) стилі взаємодії, що поєднують індивідуальність із соціальними структурами (стилі педагогічної діяльності, стилі керівництва); 4) стилі відносин – поєднання індивідуальності із сукупністю умов життя (стиль життя) [160].

О. В. Лібін запропонував цілісну концепцію стилю людини, в якій стиль розглядається як механізм інтеграції параметрів психобіологічних програм і характеристик процесу соціалізації, що виконує «об'єднавчу і компенсаторну функції в структурі особистості та виражається в оптимізувальному і адаптаційному ефектах» [155, с. 113]. Таким чином, єдина концепція стилю людини обґрунтовує еволюційне призначення стилю як особливої властивості індивідуальності, що характеризує специфіку взаємодії людини з дійсністю, враховуючи при цьому ефекти компенсаторності, оптимальності та адаптивності.

Комплексні прояви стилю у процесі міжособистісного сприймання пов'язуються, передусім, зі здатністю особистості синтезувати й узагальнювати складну інформацію про іншу людину. Е. S. Gollin виділяє три стилі сприймання:

- 1) об'єднувально-узагальнювальний (інтеграція всіх якостей, що проявилися в об'єкта сприймання у всіх соціальних ситуаціях);
- 2) односторонньо-спрощувальний (уникнення моральної суперечливості);
- 3) розрізнено-уривчастий (сприймання всіх якостей без їх інтеграції в логічну і цілісну картину) [208].

О. О. Бодальов до особливостей індивідуального розуміння іншої особистості відносить:

- 1) більший або менший лаконізм характеристик одних і тих же людей;
- 2) різне число спроб дати кожній людині узагальнену оцінку як особистості;
- 3) тенденцію частіше звертати увагу в іншій людині на одні сторони і рідше – на інші.
- 4) оперування неоднаковим числом конкретних якостей. Одним людям притаманна тенденція бачити в усіх один і той же порівняно невеликий перелік якостей, але з різним ступенем розвитку в різних людей. Для інших характерний порівняно широкий набір якостей, які вони здатні вирізняти в інших людях;
- 5) різною мірою розвинене вміння диференціювати відтінки, що характеризують прояв тієї чи тієї сторони особистості.

Оцінки іншої людини залежать від таких якостей оцінювача, як ступінь його впевненості в собі, ставлення до інших людей і його імпліцитна «теорія особистості». Тенденція сприятливо або несприятливо оцінювати інших людей є стійкою і надійною диференційною ознакою [22].

У дослідженні Н. І. Чуприкової і Т. А. Ратанової підтверджується обґрунтованість розподілу суб'єктів сприймання на «підсилювачів» (осіб, схильних до переоцінки стимулів) і «зменшувачів» (осіб, схильних до

недооцінки стимулів). Зазначається, що в основі цих відмінностей лежать особливості властивостей нервової системи (сила нервових процесів, їхня врівноваженість, рухливість) [181].

Важливим фактором, що впливає на формування індивідуального стилю сприймання, є статусні характеристики суб'єкта сприймання щодо його об'єктів¹. Г. М. Андрєєва звертає увагу на наявність експериментально підтверджених відомостей про те, що внаслідок каузальної атрибуції одні люди в процесі міжособистісного сприймання схильні більшою мірою орієнтуватися на фізичні риси, і тоді «сфера» приписування значно скорочується, інші ж сприймають переважно психологічні характеристики оточення, і в цьому випадку відкривається особливий «простір» для приписування [7].

У межах когнітивного підходу фіксуються індивідуально-стильові особливості конструювання образів соціальних об'єктів, виявом яких є:

- розширення меж сприймання (референтними тут є такі стильові конструкти, як імпульсивність-рефлексивність, екстенсивність сканування);
- міра його проникності (толерантність до нереалістичного досвіду);
- його артикульованість (полезалежність- полenezалежність);
- розрізнення в ньому різнозагальнених категоріальних рівнів (діапазон еквівалентності, широта категорії, когнітивна простота-складність);

¹ В експериментах О. О. Бодальова зафіксовано стійкі відмінності в сприйманні учнів учителями з різним стилем керівництва. Зокрема, педагоги з «автократичним» стилем сильні недооцінювати ступінь розвитку в учнів таких якостей, як колективізм, ініціативність, самостійність, вимогливість до інших, з одного боку, і перебільшувати такі якості, як неорганізованість, недисциплінованість, ледарство, безвідповідальність, імпульсивність, з другого. Вихователі, які належать до групи «лібералів», навпаки, вважають, що названі вище першими якості плюс сміливість, товариськість, самолюбство, правдивість розвинуті в школярів 7-10 класів до високого або принаймні середнього рівня. У педагогів, віднесених до групи «демократичних», крайнощів, виражених у сильній переоцінці розвитку у школярів як негативних, так і позитивних якостей, не виявлено. Погляди на ступінь сформованості різних якостей особистості і на бажаний рівень їхнього розвитку були більш різноманітними та індивідуалізованими, ніж у представників двох інших груп педагогів. Вихователі з «автократичним» і «ліберальним» стилями допускають значно більше помилок типу стереотипізації, дії ореолу і проєкції, ніж представники «демократичного» стилю, які судять про особистості школярів більш точно». Дослідник зазначає, що тенденція приписувати власні якості або стани іншим людям особливо сильно виражена в осіб з «авторитарним» типом особистості і майже не виявляється у представників демократичного типу [22].

– інтегрованість у його тканини різних модальностей досвіду (жорсткий-гнучкий пізнавальний контроль, полезалежність-полenezалежність) [175].

І. П. Шкуратова, спираючись на гіпотезу І. М. Палія про існування оцінково-вимірjuвальних шкал, які визначають рівень узагальненості сприймання об'єктів, експериментально довела існування аналітичного і синтетичного стилів соціальної перцепції. Вивчаючи індивідуальні стилі самоорганізації спілкування та діяльності, дослідниця на основі зіставлення таких стильових особливостей соціальної перцепції, як стабільність і варіативність оцінок, ступінь ідентифікації себе з іншими людьми та інших людей між собою, дійшла висновку про існування двох основних соціально-перцептивних стилів – аналітичного і синтетичного. Аналітичному стилю соціальної перцепції відповідають варіативність самооцінювання та оцінювання інших людей, низький рівень стабільності оцінювань, низька ідентифікація себе з іншими і зменшення обсягу реального спілкування. Синтетичний стиль соціальної перцепції демонструє протилежні якості. Доведено системний вплив критерію жорсткості-м'якості оцінок на формування соціально-перцептивного стилю. На рівні сприймання жорсткість критерію призводить до заниження величини ідентифікації себе з іншими, сприяє більшій диференціації рис, послаблює стабільність оцінювань [188].

Отже, простором для прояву індивідуально-стильових особливостей конструювання психічного образу є, по-перше, його структура (кількість елементів, диференціація конотативних і денотативних компонентів), по-друге, зміст (наявність унікальних і типових, стереотипних категорій). Природа стильових ефектів сприймання трактується нами в річищі спільного для більшості розроблених у зарубіжній і вітчизняній науці концепцій розуміння стилю як інтегрального утворення, що охоплює (пронизує) індивідуальність людини, зумовлює пов'язаність різних індивідуальних властивостей у цілісну систему, проявляється у всіх сферах людської активності, відображає цілісність індивідуальності, формується в

результаті адаптації особистості до складного комплексу об'єктивних обставин її життя.

1.3. Конструювання образів політичних об'єктів

Закономірності сприймання в ситуації владно-підвладної взаємодії зумовлені низкою факторів. Сприймання суб'єктів панування і суб'єктів підпорядкування чітко розмежовано. Позиції й переваги владного статусу розпізнаються й визнаються легше, ніж підпорядкованого. Носіям владних повноважень приписується сильніша мотиваційна дія, вищий діяльнісний статус, більший обсяг повноважень. Владні повноваження автоматично приписуються всім представникам більш високих рангів соціальної стратифікації. Однак у формалізованих стосунках позиції керівництва-підлеглих визначаються заздалегідь і приймаються сторонами взаємодії як обов'язкові до виконання [26; 27].

Політичні образи, враховуючи значущість їхньої регуляторної функції щодо забезпечення функціонування сучасних політичних систем, стають предметом численних політико-психологічних досліджень вітчизняних і зарубіжних учених [97; 98; 99; 121; 125; 134; 173; 185]. Як зазначає Н. В. Хазратова, регуляторна функція політичних образів полягає в: 1) опосередкуванні дії внутрішніх та зовнішніх чинників громадянської поведінки; 2) гармонізації впливу цих чинників на поведінку особистості; 3) моделюванні нових форм поведінки; 4) прогнозуванні результату поведінки [173].

Політичні образи функціонують у контексті протистояння двох вимірів відображення: позитивного (образ ідеальної політики) і негативного (образ реальної політики) [63].

Образи політичних об'єктів вивчаються в межах двох теоретичних підходів. Перший підхід, що використовується переважно для вирішення проблем організаційної психології, розглядає сприймання під кутом зору

владних відносин у колективі та організації [11; 16; 34; 35; 36]. Згідно з моделлю соціально-психологічного забезпечення управлінських рішень у соціальних системах вирішальну роль у забезпеченні управлінської активності особистості відіграє адекватність образів, по-перше, соціальних відносин як сукупності певних зв'язків між особистостями, групами, спільнотами, а по-друге, кінцевої мети цілеспрямованої діяльності [34; 35; 36].

В. А. Антоненко моделює низку різноманітних ситуацій владно-підвладної взаємодії, у яких сприймання владних відносин має суттєві відмінності, і виділяє три типи керівника (демократичний, авторитарний, ліберальний) і три типи підлеглих (діловий, опозиційний, пасивний), а також дві перцептивні ситуації (перцепція в позиції влади та перцепція в позиції підпорядкування). Відповідно до цієї моделі дослідник описує шість варіантів перцепції владних відносин:

- 1) демократичний керівник сприймає підлеглих як більш ділових;
- 2) авторитарний керівник сприймає підлеглих як більш пасивних і менш опозиційних;
- 3) ліберальний керівник сприймає підлеглих як більш опозиційних і менш пасивних;
- 4) діловий підлеглий сприймає керівників як більш демократичних;
- 5) опозиційний підлеглий сприймає керівників як більш ліберальних і менш авторитарних;
- 6) пасивний підлеглий сприймає керівників як більш авторитарних і менш ліберальних [11].

О. М. Башук, О. В. Орлов, А. Ш. Широкова, досліджуючи соціальну перцепцію владних відносин в організації, дійшли висновку про наявність істотних відмінностей у сприйманні особистості керівника, зумовлених статтю підлеглого. Чоловіки більшою мірою схильні до проєкції власних особистісних особливостей на образ керівника, що в них формується. Сприймання жінок частіше залежить від впливу конкретної ситуації в колективі, а їхні власні особистісні характеристики впливають здебільшого за механізмом «оцінювання

від протилежного» – в особистості керівника підлеглі жінки зауважують саме ті риси, яких їм самим бракує в житті [16].

Дослідження Т. В. Симонової дають підстави припустити, що конструювання образу суб'єкта владних повноважень відбувається в семантичному просторі, утвореному трьома осями:

- вісь X – домінування-підпорядкування,
- вісь Y – емоційність-аналітичність,
- вісь Z – дружелюбність-недружелюбність [136].

Інтеракціоністські підходи до вивчення соціального сприймання дають змогу створити «об'ємний» дослідницький простір, у якому цілком можливо ув'язати між собою різні аспекти взаємного сприймання, рефлексії та впливу всіх учасників взаємодії в специфічній ситуації владних відносин.

Другий підхід до вивчення образів політичних об'єктів передбачає розгляд сприймання політичних об'єктів як специфічного різновиду соціального сприймання, який для більшої точності можна визначити як політичне сприймання [125; 185]. Термін «політичне сприймання» запропонований московською школою політичної психології під керівництвом О. Б. Шестопал. Особливостями політичного сприймання в цьому контексті визнається, по-перше, його спрямованість не так на відображення об'єктів, як на їхнє оцінювання та інтерпретацію. По-друге, політичні образи вирізняються поєднанням, «злитістю» емоційних і когнітивних компонентів. По-третє, політична перцепція порівняно з іншими видами сприймання підпадає під більш сильний вплив стереотипів, настанов та інших феноменів, властивих масовій свідомості [97; 98; 99; 185].

У центрі уваги дослідників проблем політичного сприймання зазвичай перебувають такі політичні об'єкти: 1) держава як організаційне середовище соціального буття, 2) держава як суб'єкт міжнародних відносин, 3) політичні лідери, 4) інститути влади, 5) влада як система міжособистісних відносин.

Дослідження держави як об'єкта політичного сприймання виявили, що її образ складається з кількох рівнів, репрезентованих як у свідомості, так і в

несвідомому. Глибинний рівень уявлень про державу пов'язується з архетипним “ядром” – праобразом соціальної організації, що регламентує індивідуальне життя. Більш поверхневі структури образу держави охоплюють, по-перше, особистісні конструкти, або оцінкові вісі, що структурують ставлення особистості до тих чи тих проявів держави; по-друге, атитюди і стереотипи поведінки; по-третє, соціальні судження і, нарешті, громадянську позицію [172; 173]. Н. В. Хазратова виокремлює три конструкти, за якими оцінюється держава і відбувається структурування відповідного досвіду особистості. Перший конструкт стосується оцінювання можливостей самореалізації, які є або яких немає в організаційному середовищі держави. Згідно із цим конструктом держава оцінюється як сприятливе або несприятливе середовище. Другий конструкт стосується потреби в безпеці і спрямований на оцінку впорядкованості – невпорядкованості державного середовища. Третій конструкт торкається екзистенційного сенсу та виправданості існування держави. Наявність трьох особистісних конструктів, у кожному з яких при оцінюванні держави може актуалізуватися лише один полюс, зумовлює вісім типів образу держави [173].

Структурними складовими образу держави також визнаються уявлення громадян про сукупність фізичних, біологічних, соціальних і психологічних умов життя; настановлення та стереотипні ставлення до політичної системи країни; система цінностей; оцінка позиції держави на міжнародній арені [194].

В. В. Гришин показав, що образи-уявлення про державу існують у свідомості у вигляді елементів Я-концепції. Виявлено, що образ держави містить як зовнішньополітичний, так і внутрішньополітичний аспекти. Переконавання щодо базових характеристик держави мають ірраціональну природу, яка визначається за ознаками незаперечності, катастрофізацій, атрибуцій цінності, нереалістичності бажань [40].

У фокусі численних політико-психологічних досліджень перебуває також проблематика конструювання образів політичних лідерів. Оригінальний підхід, запропонований О. Б. Шестопап, передбачає нарізне вивчення

раціональних і несвідомих оцінок політичних лідерів та подальше їх зіставлення з метою оцінювання ступеня їхньої узгодженості або наявного дисонансу. Використовуючи метод асоціацій (з твариною, кольором, запахом), група дослідників з Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова протягом більш як 10 років вивчає структуру і динаміку образів політичних лідерів Росії та інших країн. При цьому вони спираються на інтерпретацію трьох ключових компонентів їхніх образів – привабливості, сили та активності особистості. Виявлено, що образ політика містить у собі когнітивні, афективні, поведінкові, мотиваційні та смислові компоненти [97; 99].

На основі підходу, запропонованого К. В. Єгоровою-Гантман, виділено персональні, соціальні і символічні характеристики політичного лідера як три складові його образу. Останні (символічні) визнано найбільш стійкими і незмінними, адже вони пов'язані із соціокультурними архетипами і прототипами політичних лідерів. Прототип політичного лідера в цьому контексті розуміється як суб'єктивне уявлення особистості про атрибути того чи того об'єкта, що побудовані на соціальній інформації, отриманій під час безпосередньої взаємодії. При цьому прототип вважається не вичерпним, а скоріше приблизним і не досить чітким набором, наповнення якого залежить від ситуації [56].

На думку В. В. Гришина сприймання й оцінювання політичних лідерів структурується за допомогою щонайменше чотирьох незалежних конструктів. Найбільшу вагу має конструкт «Громадянська і моральна позиція політичного лідера», в якому категорія «громадянськість», що відбиває відносини «особистість-держава», і категорія «моральність», що торкається відносин «особистість-особистість», є семантично поєднаними. Другий конструкт оцінює ділову та політичну вагу політичного лідера. Третій конструкт – це конструкт оцінювання інтелектуальної і культурної складової поведінки політичного лідера, що також описує стильові особливості соціальної поведінки політика: гнучкість-прямолинійність, рефлексивність-

імпульсивність. Четвертий конструкт стосується творчої енергії та активності політичного лідера. Зазначені конструкти, зауважує дослідник, мають чітку ієрархічну організацію, що полегшує сприймання і формування суджень про політичну реальність в умовах високої невизначеності і суперечливості інформаційного контексту. Процес сприймання політичних лідерів і подій набуває форми перевірки «перцептивних гіпотез», у результаті якої відбувається конструювання образу та формується ставлення до нього. Гришин зосереджує увагу на тому факті, що виборці у своєму сприйманні політичних лідерів віддають перевагу негативним гіпотезам (інтуїтивним переконанням) щодо конструкту «Громадянська і моральна позиція політичного лідера» [40].

В експерименті М. К. Суравські та Е. П. Оссофф показано, що формування образу політичних діячів відбувається на основі обробки інформації двома каналами: фізичний вигляд і мовлення. На основі пред'явлених портретних зображень та аудіозаписів фрагментів мовлення респондентам пропонувалось оцінити політиків за п'ятьма шкалами: привабливість, компетентність, лідерські якості, кваліфікованість та надійність. Зафіксовано особливості функціонування ефекту ореолу привабливості («красиві люди є хорошими людьми») у сприйманні та оцінюванні особистостей політиків. Підтверджено, що на виникнення ефекту ореолу сильніше впливає фізична привабливість, а ділові та професійні якості оцінюються здебільшого на основі сприймання голосу і мовлення (так званої вокальної привабливості) [226].

Не менш популярним об'єктом досліджень у сфері політичного сприймання є образ влади як особливого феномена політичної реальності. Емпірично зафіксовано проблему розмитості в масовій та індивідуальній свідомості суспільств перехідного типу уявлень про механізми та функції влади, специфіку її інституційного розмежування, ролі і повноваження можновладців, що зумовлює когнітивну бідність образів влади [97; 98; 99; 185]. Ю. О. Левада зазначає, що суспільна свідомість схильна наділяти

безособові соціальні інститути та відносини ознаками міжособистісного спілкування, персоніфікувати владу. Разом з тим соціологічні дослідження фіксують наявність специфічного настановлення в сприйманні влади як певної абстракції [72]. У дослідженні образів влади за допомогою методики «Психологічний малюнок» виявлено, що чітка персоніфікація влади характерна лише для половини респондентів. Але і в цих випадках владний суб'єкт не завжди чітко визначений, іноді в ролі суб'єкта влади виступають абстрактні «тіньові структури». Символи, які найчастіше використовуються громадянами для візуалізації образів влади, свідчать про наявність сильного зв'язку між уявленнями про владу та архаїчними і міфічними структурами психіки [121].

Низка дослідників пов'язує притаманне особистості прагнення до обізнаності щодо політичного життя і структури владних відносин з тиском неспецифічних, неполітичних інтересів і потреб, у т. ч. незадоволених [97; 98; 99; 125]. Зокрема, потреби в увазі, підтвердженні значущості, турботі визнаються більш значущими в регуляції політичної поведінки, ніж матеріальні потреби. Таким чином, психологічною основою формування образів політичної влади є досвід соціалізації в сім'ї, школі, у середовищі однолітків. В образі політичної влади відбиваються знання, уявлення, думки, оцінки, очікування, емоції, вимоги індивіда до влади, які є відображенням сфери потреб.

Дослідження фіксують той факт, що образ влади завжди будується на уявленнях громадян про ідеальну владу. Громадяни вибудовують свої уявлення про конкретну владу або її представників шляхом зіставлення того, що існує в реальності, з еталонними уявленнями про те, яким це має бути [97; 98; 99; 125].

Державному чиновнику як об'єкту політичного сприймання в психології приділяється помітно менше уваги. Словник термінів і понять у галузі державного управління дає таке визначення поняття «чиновник»: особа, яка перебуває в державно-службових відносинах на засадах присяги з юридичною

особою публічного управління і здійснює за дорученням останньої управлінські функції відповідно до наданої компетенції [84]. Досить поширена сьогодні практика застосування поняття «чиновник» у переносному значенні. Наприклад, Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає чиновника як людину, котра обмежується в якій-небудь справі формальним виконанням своїх обов'язків; формаліста, бюрократа [28, с. 1378].

Аналіз словникових дефініцій та дискурсу ЗМІ дає дослідникам підстави зробити висновок про переважно (за версією деяких досліджень – виключно) негативне навантаження поняття «чиновник», зокрема в українській культурній традиції, що істотно відрізняється від помірно-позитивної семантики образу чиновника, що склалася в англійській лінгвокультурі, та образу чиновника як утілення соціального ідеалу, притаманного, наприклад, китайській культурі [91; 122; 179]. У мові поняття «чиновник» тісно пов'язане з поняттями «влада» і «політика».

Соціологічні дослідження показують, що «чиновник», або «чиновники», є одним із чотирьох найбільш поширених персоніфікованих суб'єктів влади (інші три – це президент, олігархи і силовики). Наводяться негативні конотації поняття «чиновник» – «бюрократ», «крючоктворець», «корупціонер», «злодій» [180]. Виокремлюють два основні типи персоніфікацій влади, властиві суспільній свідомості: 1) суб'єктна, за якої влада уособлюється або окремими політиками, або соціальними, політичними групами, і 2) безсуб'єктна, котра передбачає приписування владі як абстрактному соціальному явищу людських якостей [96].

Складовими образу чиновника, що фіксуються соціологічними методами, є довіра, відкритість, відповідність ідеалізованим уявленням про державну владу або державну службу, змістова складова діяльності [96]. Соціологічні дослідження свідчать про діаметральну протилежність образів ідеального та реального чиновника. Громадяни здебільшого оцінюють чиновників як представників закритої привілейованої групи, «чужих» і далеких від потреб населення, бездіяльних, користолобних [180].

Цікавим із цього погляду видається соціально-психологічний портрет чиновника, створений Г. В. Ємельянковою на основі дослідницької моделі О. Б. Шестопал. Неусвідомлювані рівні настановлень респондентів щодо образу чиновника виявлялися методом асоціацій. У ході опитування респондентам було запропоновано, по-перше, порівняти спілкування з чиновником із партією в шахи, боксерським поєдинком або грою в карти. А по-друге, оцінити за 5-бальною шкалою, якою мірою образ чиновника у них асоціюється з такими тваринами, як ведмідь, вовк, лисиця, заєць, черепаха, акула, лев. Виявлено, що респонденти найчастіше порівнюють чиновника з лисицею, а спілкування з чиновником їм здебільшого нагадує карткову гру, яка вимагає везіння, а також уміння передбачати кроки суперника та блефувати. На несвідомому рівні узагальнений чиновник сприймається за параметром сили як середній або незначний за масштабом. Неоднозначні оцінки фактора активності й агресивності дали дослідниці змогу виділити три різних образи чиновника:

1) обережно-корисливий, у якому проявляються, з одного боку, хитрість, корисливість, спритність та обережність, з другого – розум, уміння залагоджувати складні і заплутані ситуації;

2) той, що пасивно ухиляється. В цьому образі відображаються повільність, брак активності та ініціативи, схильність ховатися від розв'язання проблем;

3) активно-агресивний образ сильної, владної, високостатусної, успішної, досить грубої в спілкуванні особи.

За фактором привабливості чиновник здебільшого отримує негативні оцінки, однак Г. В. Ємельянкова робить висновок про суперечливість, неоднозначність, амбівалентність образу чиновника, що сприймається як відразлива і водночас поважна постать [97].

Отже, сприймання політичних об'єктів у цілому охоплює два типи ситуацій: сприймання людських істот (політичних лідерів, державних діячів, чиновників) та надлюдських явищ (влади, держави, політичних інститутів).

Останні, хоча й мають абстрактну природу, репрезентуються в досвіді громадян через взаємодію з цілком конкретними особами, наділеними тими чи тими повноваженнями. З огляду на результати здійсненого аналізу наукових уявлень про природу психічного образу можна стверджувати, що політичні феномени є специфічними об'єктами сприймання. Ця специфіка пов'язана з низкою таких їхніх ознак:

- важкою доступністю об'єктів для безпосереднього сприймання;
- абстрактною природою значної кількості цих об'єктів (влада, держава тощо);
- існуванням у суспільній свідомості усталених, емоційно забарвлених стереотипів – цілісних образів ідеальних або типових політичних об'єктів, які зумовлюють упередженість сприймання;
- неузгодженістю або навіть конфліктністю змісту політичних образів на свідомому і несвідомому рівнях психічного відображення.

Саме тому особливості психічної репрезентації політичних об'єктів не можуть бути цілком вичерпно пояснені закономірностями соціальної перцепції і мають розглядатися як самостійний різновид пізнання.

Спираючись на наведені вище твердження, можемо сформулювати таке визначення політичного сприймання: **політичне сприймання** – це конструювання громадянами образу іншої людини, що репрезентує в процесі взаємодії з ним певні політичні інститути. Наявність суттєвих відмінностей політичного сприймання порівняно з іншими різновидами соціального сприймання обумовлена тим, що результат міжособистісної взаємодії громадянина із уповноваженими особами державних органів або інших політичних інститутів істотною мірою залежить від дії безособових або надособових чинників – чинного в країні законодавства, політичної культури населення, розподілу владних ресурсів, особливостей організаційного середовища держави тощо. Політичне сприймання визначається співіснуванням різноспрямованих тенденцій: тотальної персоніфікації всього спектра політичних явищ, включно з тими, що мають переважно абстрактну

природу, з одного боку, і деперсоніфікації суб'єктів політичного процесу, наділення їх нелюдськими або надлюдськими якостями, з другого.

Емпірично зафіксовані складність, амбівалентність образів чиновництва, а також домінування негативно упередженого ставлення до уповноважених осіб з боку громадян потребують поглибленого вивчення природи цих феноменів. Зрозуміло, що чиновник є офіційною особою, представником держави, його соціальна поведінка більшою мірою регламентується посадовими інструкціями, а не особистісними рисами. У цьому сенсі чиновник – знеособлений, позбавлений індивідуальності суб'єкт. Разом з тим чиновник часто є учасником соціальної взаємодії, він доступний для безпосереднього сприйняття громадянами та конструювання точного і деталізованого образу. В особі чиновника влада персоніфікується гранично конкретно. Від рішення посадової особи іноді може залежати життя окремої людини, зокрема застосування санкцій, надання матеріальної допомоги тощо. Водночас, на відміну від політичного лідера, високий соціальний статус якого значною мірою зумовлений наявністю певних особистісних рис (характер, виняткові вольові якості, інтелект, комунікативні здібності), статус чиновника майже не пов'язаний з його особистістю, має відчужений, надособовий характер. Варто зазначити, що поняття «чиновник» у вітчизняній суспільно-політичній традиції навантажене яскраво вираженими негативними конотаціями; цей образ уособлює весь спектр непривабливих проявів держави і політики: бюрократизм, крутість, байдужість, корисливість, ледарство, відсталість, корупцію, пихатість, безглуздя тощо. Важливими категоріями оцінювання представників державної влади є також ступінь їхньої віддаленості, чужості, відстороненості, належності до іншого соціального стану.

Виходячи з усіх цих міркувань, припускаємо, що «будівельним матеріалом» для образу чиновника рівною мірою виступають і категорії свідомості, що структурують персональну інформацію (характер, зовнішність,

професійні якості), і ті категорії, що вказують на безособову або надособову природу владних повноважень.

Висновки до розділу 1

Психічний образ можна визначити як своєрідний перцептивний вислів про світ, доступний для розшифрування і прочитання. На динаміку означення цілісного образу впливають актуалізовані в індивідуальній свідомості значення та їхні системи.

Універсальними закономірностями формування психічних образів є: цілісність сформованого образу; інтеграція свідомого і несвідомого рівнів психічного відображення в єдиній структурі образу; задіяність у сприйманні не лише перцептивних, а й інших пізнавальних процесів (уяви, мислення, пам'яті), через що «формування» образу відбувається шляхом його «конструювання».

Простором для прояву індивідуально-стильових особливостей конструювання психічного образу є, по-перше, його структура (кількість елементів, диференціація конотативних і денотативних компонентів), по-друге, зміст (наявність унікальних і типових, стереотипних категорій). Природу стильових ефектів сприймання ми трактуємо в річищі спільного для більшості концепцій, розроблених у зарубіжній і вітчизняній науці, розуміння стилю як інтегрального утворення, що охоплює (пронизує) індивідуальність людини, зумовлює пов'язаність різних індивідуальних властивостей у цілісну систему, проявляється у всіх сферах людської активності, відображає цілісність індивідуальності, формується в результаті адаптації особистості до складного комплексу об'єктивних обставин її життя.

Політичне сприймання ми визначаємо як конструювання громадянами образу іншої людини, що репрезентує в процесі взаємодії з ним певні політичні інститути. Суттєві відмінності політичного сприймання від інших різновидів соціального сприймання зумовлені тим, що результат міжособистісної взаємодії громадянина з уповноваженими особами державних органів або

інших політичних інститутів істотною мірою залежить від дії безособових або надособових чинників – чинного в країні законодавства, політичної культури населення, розподілу владних ресурсів, особливостей організаційного середовища держави тощо.

Емпірично зафіксовано складність, амбівалентність образів чиновництва, а також домінування негативно-упередженого ставлення до уповноважених осіб з боку громадян. Чиновник є офіційною особою, представником держави, і в цьому сенсі він знеособлений, позбавлений індивідуальності суб'єкт. Разом з тим чиновник як учасник соціальної взаємодії доступний для безпосереднього сприйняття громадянами та конструювання точного і деталізованого образу.

«Будівельним матеріалом» для образу чиновника рівною мірою виступають і категорії свідомості, що структурують персональну інформацію (характер, зовнішність, професійні якості), і ті категорії, що вказують на безособову або надособову природу владних повноважень.

Розділ 2

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБРАЗУ ДЕРЖАВНОГО ЧИНОВНИКА ТА ІНДИВІДУАЛЬНО-СТИЛЬОВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСІБ, ЩО ЙОГО КОНСТРУЮЮТЬ

У розділі обґрунтовано методи дослідження образу чиновника, з одного боку, як особистості, суб'єкта соціальної взаємодії, а з другого – як політичного об'єкта, а також методи вивчення індивідуально-стильових особливостей громадян, що конструюють образ чиновника. Окреслено три етапи емпіричного дослідження і представлено загальні характеристики вибірки.

2.1. Обґрунтування методів дослідження образу державного чиновника

Як було з'ясовано в попередньому розділі, образ чиновника є складним феноменом, який формується на перетині впливу загальних механізмів соціального сприймання і специфічної логіки сприймання недоступних для безпосереднього спостереження абстрактних політичних об'єктів. Амбівалентний статус чиновника утворює особливий дослідницький контекст, який вимагає вивчення образу чиновника, з одного боку, як особистості, суб'єкта соціальної взаємодії, а з другого – як політичного об'єкта, і має проявлятися через співіснування в його образі, конструйованому громадянами, типізованих рис, які нав'язані стереотипами суспільної свідомості, а також індивідуалізованих характеристик, залежних від особливостей конкретного суб'єкта сприймання. Ключовими завданнями, які мають бути розв'язані в ході дослідження образу державного чиновника, є, по-перше, вивчення його «особистісного профілю», а по-друге, визначення того місця, яке образ чиновника посідає в узагальненому просторі політичних уявлень.

Базовими категоріями (значеннями, конструктами) для побудови образу іншої людини і Я-образу є особистісні риси [190]. Відповідно, образ людини

можна «розшифрувати», визначивши сукупність окремих рис, специфічним чином поєднаних (злитих) у цілісну структуру, яка атрибується об'єкту сприймання. З цього теоретичного припущення випливає можливість експериментального реконструювання цілісного образу з окремих досліджуваних фрагментів-ознак. Найбільш інформативними конструктами для побудови образу іншої людини є особистісні риси. Існування двох систем категоризації соціальної інформації означає, що одні й ті самі терміни, що позначають риси особистості, мають водночас і конотативний (емоційно-оціночний) і денотативний (предметно-соціальний) компоненти. Матеріалом для формування особистісних конструктів можуть бути не лише прикметники, а й іменники як маркери протиставлення образів-типажів. Поняття, виражене іменником, є сукупністю якостей і ознак, яка може розкриватися через розгортання відносин одного поняття з іншим. Іменники мають більш складну семантичну структуру порівняно з одномісними (прикметниками) або багатомісними (дієсловами) граматичними формами. Множинність семантичних компонентів іменника обумовлює появу безлічі семантичних шкал в опозиції до інших іменників. Найбільш ємною семіотичною формою репрезентації особистості є персонаж, семантика якого формується відносинами з іншими персонажами, вчинками, стилем життя, поведінкою [113].

Формування особистісних конструктів (факторів семантичного простору) шляхом злиття окремих шкал (якостей, характеристик) визначається логікою цілісних образів, або еталонів оцінювання, що сформувалися у свідомості суб'єкта в процесі накопичення соціального досвіду². Біполярні особистісні конструкти, в межах яких відбувається сприймання та оцінювання інших людей і самого себе, конструювання образів інших людей і Я-образу, формуються

2 В. Ф. Петренко виявив характерне для студентів-журналістів злиття в одному факторі таких якостей-дескрипторів, як «активний», «претензійний», «самовдоволенний», «зрілий», «громадський працівник», «цікавий», «веселий», зумовлене наявними у свідомості респондентів цієї соціально-професійної групи певних образів-типажів [110].

внаслідок протиставлення цілісних образів. Таким чином образ людини – це сукупність окремих рис, специфічним чином поєднаних (злитих) в єдину структуру.

Згідно з фундаментальною лексичною гіпотезою найбільш значущі індивідуальні відмінності поведінки і міжособистісної взаємодії мають однакове кодування у всіх найбільш розвинутих мовах. Експериментальне підтвердження дістала концепція «спільного семантичного простору», в якому відображаються водночас і дії (поведінка), і особистісні риси індивіда. Тому факторні простори, отримані в результаті атрибутивних і семантичних суджень, є подібними [там само].

Виокремлюють три різновиди просторово-семантичних моделей особистісних рис: факторні, «циркуляторні» і моделі, засновані на багатомірному шкалюванні. Факторні моделі ставлять за мету представити багатомірну різноманітність особистісних рис у вигляді максимально простої структури. Ч. Осгуд, використовуючи Методику семантичного диференціала, побудував тривимірний простір рис особистості, координатами якого є ортогональні фактори «Оцінка», «Сила», «Активність» [там само].

П. Коста і Р. Мак-Кре запропонували п'ятифакторну систему класифікації рис особистості, так звану Велику п'ятірку рис:

- 1) самовпевненість – непевність;
- 2) дружелюбність – ворожість;
- 3) свідомість – імпульсивність;
- 4) емоційна стабільність – тривожність;
- 5) інтелектуальна гнучкість – ригідність.

Трифакторну структуру Осгуда розглядають як найбільш універсальний емоційно-оцінний спосіб узагальнення, що відповідає тому рівню «глибинної» репрезентації об'єкта суб'єкту, на якому особистісні смисли і значення є злитими, а об'єктивні ознаки заломлюються через суб'єктивні «переживання». Фактори «Великої п'ятірки» в математичному сенсі утворюються в результаті обертання осгудівських факторів, після чого фактор «Оцінка» втрачає свою

ортогональність щодо решти факторів і зчіплюється з іншими факторами. Таким чином фактори «Дружелюбність», «Свідомість», «Екстраверсія», «Стабільність», «Інтелектуальність» набувають емоційно забарвлені полюси. Цей факт визначає наскрізну і суцільну оцінність соціальної перцепції: люди не просто сприймають одне одного, а й оцінюють. Наприклад, фактор «Дружелюбність» дає змогу оцінити здатність іншої людини співпрацювати і бути партнером по спільній діяльності; фактор «Свідомість» акумулює інформацію про рівень організованості і систематизованості поведінки іншого. На думку низки авторів, «Велика п'ятірка» є найкращим наближенням до узагальненого особистісного семантичного простору, в якому уможливорюється проекція і номінацій рис, і вербальних описів значущих вчинків, й індивідуально-специфічних варіантів імпліцитної теорії особистості [105; 192].

О. Г. Шмельов і В. І. Похилько для пояснення закономірностей конструювання образу іншої людини використовують концепцію «імпліцитної теорії особистості» (ІТО) – інтуїтивної гіпотези про наявність в іншій людині тих чи тих рис, сформульованих «побутовою» мовою. Вчені зауважили інколи більшу точність, ідеографічність і пояснювальну цінність імпліцитних теорій порівняно з науковими концепціями особистості. Імпліцитна теорія особистості феноменологічно проявляється й експериментально фіксується в мимовільному приписуванні іншому індивідові комплексу рис на підставі однієї безпосередньо сприйнятої риси. Імпліцитна теорія особистості ґрунтується на неусвідомлюваних, прихованих уявленнях про систему зв'язків між рисами особистості.

Структуру імпліцитної теорії особистості утворюють:

- 1) оцінний, конотативний компонент, пов'язаний з особистим досвідом індивіда;
- 2) нормативний компонент (сфера колективного досвіду, у тому числі колективних переконань, вірувань, архаїчних уявлень про природу людини, про типову динаміку узагальненої «людської долі») [191].

Отже, для побудови образу іншої людини використовується матеріал двох категорійних систем різного рівня, які одночасно функціонують у людській свідомості:

- афективно-оцінної (на думку О. Г. Шмельова, цей рівень відповідає «глибинній семантиці» В. Ф. Петренка);
- предметно-категорійної, яка формується в процесі соціалізації шляхом засвоєння нормативних оцінних суджень.

Серед основних завдань, які мають бути вирішені нашим дослідженням, вивчення суб'єктивного семантичного апарату, за допомогою якого респонденти конструюють образи державних чиновників. Побудова семантичного простору передбачає виокремлення семантичних елементів (значень, категорій) та визначення їхніх взаємозв'язків.

До найбільш поширених методів дослідження семантичних зв'язків (тобто подібності) між певними елементами або об'єктами належать асоціативний експеримент (виявляє подібність дистрибуції асоціацій), шкалювання (суб'єктивне оцінювання міри подібності), семантичний диференціал (збіг оцінок, наданих за допомогою біполярних градуальних шкал), метод підстановки (підрахунок кількості контекстів, у яких об'єкти можуть замінити один одного без зміни загального змісту), метод класифікації (фіксація належності об'єктів до одного класу понять), умовно-рефлекторні методики (ймовірність перенесення умовного рефлексу з одного об'єкта на інший). За допомогою перелічених методик вирішується завдання побудови матриці подібності об'єктів семантичного аналізу. При цьому мірою подібності об'єктів є відстань між ними в межах єдиного семантичного простору [113]. Групування елементів семантичного простору, особливості їхніх взаємозв'язків (ступінь спорідненості) підпорядковуються певним закономірностям або мають певну структуру (логіку організації). Для виявлення цієї структури найчастіше використовують методи статистичного аналізу, які дають змогу згрупувати масив окремих ознак за допомогою ємних категорій (факторів, кластерів або багатомірних шкал).

Факторний аналіз фіксує форми відносин між окремими елементами семантичного простору і дає змогу презентувати міри подібності значень у вигляді матриці кореляцій. За допомогою процедур багатомірного шкалювання і кластерного аналізу визначаються безпосередні й опосередковані семантичні зв'язки. Фактори, які виокремлюються за допомогою факторного аналізу, можна вважати суперконструктами (в термінології Дж. Келлі) щодо вихідних шкал-конструктів. Фактори семантичного простору є «пучками» взаємокорелюючих шкал або ознак. Зміст факторів-категорій семантичного простору, які відображають провідні підстави класифікації предметної і соціальної реальності, культурно обумовлені і засвоюються конкретним індивідом у процесі соціалізації.

Факторний аналіз дає змогу виділити суб'єктивні підстави для класифікації та диференціації об'єктів, тобто кількість і типи відносин між значеннями, які можуть достовірно свідчити лише про складність і диференційованість (рівень розвитку) певної семантичної галузі. Одним з базових припущень психосемантики є визнання гетерогенності людської свідомості, яка зумовлює співіснування високо- і низькодиференційованих семантичних галузей. Свідомість має більшу диференційну силу в зонах найбільшої особистісної значущості (сім'я, національна та професійна належність, найближче коло спілкування, інтереси тощо) [111].

Точність семантичних досліджень напряду залежить від адекватного визначення семантичного простору і створення тезауруса універсальних та специфічних конструктів, що формують семантичне поле, до якого належить об'єкт «чиновник». Для цього було використано *методику ланцюжкового асоціативного експерименту*. Методика дає змогу визначити співвідношення типових (нормативних) та унікальних асоціацій, які виникають у респондентів у зв'язку зі стимульним словом «чиновник», і на основі частотного аналізу актуалізацій тих чи тих асоціацій сформувати точно налаштований для семантичного аналізу образу державного чиновника діагностичний інструментарій.

Необхідно зробити додаткові уточнення щодо нашого погляду на проблему полярності конструкта. Більшість дослідників дотримуються теорії біполярної організації особистісних рис, коли один з полюсів пов'язується з позитивним оцінним компонентом, а другий – з негативним.

У лінгвістиці принцип бінарності визнано за універсальний принцип організації мови і мислення [113]. Елементи мови розрізняються і співвідносяться один з одним у системі опозицій, а сенс формується в результаті взаємозв'язків між елементами всередині системи. Бінарну будову має і фонетична, і семантична структура мови. Усі відносини між знаками вибудовуються згідно з моделлю, в основі якої лежить наявність або відсутність ознаки. Бінарні опозиції яв визначають повний універсум дискурсу.

Мовні антоніми мають спільне генетичне коріння. У дитячій свідомості антонімічні полюси є синонімічними через їх пов'язаність з однією й тією ж самою ознакою (кількість, вага, колір, температура тощо) [там само].

Полюси більшості бінарних опозицій, що позначають особистісні риси, з позицій конструктивістської парадигми є відносно незалежними вимірами і псевдобіполярними особистісними конструктами (в термінології Дж. Келлі). Зокрема, конструкти «розумний – дурний» у буденній свідомості маркують два самостійних еталонних уявлення, які припускають можливість переходу об'єкта оцінювання з одного полюса шкали на інший. Людина може оцінюватися як водночас «розумна» і «дурна», «сильна» і «слабка» [там само].

Разом з тим біполярна концепція має істотний недолік, пов'язаний зі штучним розривом єдиного дескриптивного континуума реальних властивостей особистості на локальні фактори. Щоб подолати цю проблему, О. Г. Шмельов запропонував чотиріпозиційну модель особистісної риси, яка виокремлює оцінні й дескриптивні компоненти і припускає можливість різної емоційної інтерпретації однієї риси різними людьми. Наприклад, для когось толерантність становить єдиний фактор з добротою, і тому має позитивне суб'єктивне забарвлення, а для когось толерантність і доброта є проявами слабкості характеру й тому інтерпретуються як негативні особистісні риси. Таким чином,

чотирипозиційна модель риси дає змогу побудувати індивідуальну систему біполярних конструктів, структуровану відповідно до суб'єктивних емоційних переваг, пояснює суперечності категорійного сприймання особистості, поєднує в єдиній схемі буденні і наукові уявлення щодо рис особистості³ [105]. У своєму дослідженні ми спираємося саме на цю експериментальну модель побудови категорійної сітки сприймання державних чиновників і використовуємо уніполярну модифікацію семантичного диференціала.

Уніполярний особистісний семантичний диференціал (О. Г. Шмельов, В. І. Похилько, Г. Ю. Козловська-Тельнова)

Методика складається зі стандартного набору 64 особистісних прикметників та іменників, зібраних на основі тезауруса особистісних рис дослідницькою групою О. Г. Шмельова [191]. Методика є базою для створення специфічного для досліджуваної сфери набору конструктів, модифікованого з урахуванням результатів ланцюжкового асоціативного експерименту [Додаток А].

Методика «Психологічний малюнок»

Припускаємо, що прагнення персоніфікувати (сприймати відносини влади в суспільстві переважно крізь призму особистісних проявів носіїв владних повноважень та лідерських функцій, зводити владно-підвладну взаємодію до міжособистісної) або деперсоніфікувати абстрактні політичні явища (державу, владу, закон) при сприйманні громадянами державних чиновників проявляється через «гуманізацію» або «дегуманізацію» їхніх образів. Для перевірки цього припущення, а також виявлення символічної

3 За даними О. Г. Шмельова, «слабке» (або «невротичне») поєднання факторів «Моральність» і «Сила» в особистісному семантичному диференціалі корелює зі зниженою самоповагою особистості, екстернальним локусом контролю, підвищеною тривожністю і вразливістю, тоді як відносна незалежність цих факторів («сильне», або позитивне, зчеплення) Сили і Моральності можна розглядати як дуже ймовірне свідомство протилежних психологічних рис суб'єкта [191]. В. В. Столін інтерпретує «слабке» зчеплення як захисну егоцентричну трансформацію особистісного семантичного простору, що забезпечує компенсаторне підвищення «самосимпатії» в разі дефіциту «самоповаги» [156].

єдності образу чиновника з образами абстрактних політичних об'єктів доцільно використовувати рисункові методи.

Завдяки закономірній проекції візуальної форми у вербально-знаковий опис образ-знак може бути представлений як простий вислів, де предметна віднесеність грає роль суб'єкта, а вибір прикметників опису – розширеного предиката; той самий опис у «згорнутому» вигляді міститься у візуальній формі образу. Оскільки образ несе в собі як предметне, так і емоційне «повідомлення», існують два різних типи референції. В образі, що функціонує як образ-знак, візуальна форма закономірно пов'язана з особистісно-смісловим ставленням до якоїсь предметності. Важливою складовою механізму малюнкової проекції є синестезія, або конотативна синонімія ознак. Існує семантичний паралелізм образно-графічного і вербально-метафоричного рядів. На цій підставі як евристична опора при інтерпретації проективного малюнка може використовуватися мовна образність, що набуває в мовленні форми стійких метафор. Усе це дає підстави говорити про проекції не як про «перетворення образу в образ», а як про закономірне розгортання якогось домодального смислового «зародка» в контексти різних образних реалій. До проективного образу, отже, правомірно ставитися як до своєрідного метафоричного еквівалента опису. Ця еквівалентність заснована на глибинній семантичній тотожності мов опису образів [196; 198]. Відповідно до гіпотези про семантичний паралелізм образно-графічного та образно-мовного рядів візуальну метафору, використану в малюнку (образну аналогію, розмір фігури і т. ін.), можна інтерпретувати буквально так само, як і мовну метафору. Наприклад, невеликий розмір зображення «перекладається» як малозначущість зображеного об'єкта [196]. Те ж саме можна сказати про інтерпретацію кольорової гами малюнка. Дослідження П. В. Яньшина показали, що виконаний у кольорі портрет відображає не стільки об'єктивні характеристики оцінюваних людей, скільки емоційний «ореол», яким вони оточені для респондентів. Кольоровість виконує функцію маркера суб'єктивного ставлення (позитивного чи негативного). При цьому власні значення кольорів, які є звичними в

нейтральній оцінній ситуації, у ситуації проєктивного тесту будуть проявлятися лише як «обертони».

У цілому рисункові методики базуються на припущенні, що зображення є інструментом вимірювання міжособистісних відносин. Експериментально доведено, що графічне зображення об'єкта фіксує слід реальної або уявної взаємодії з ним, тож малюнок є носієм смислу, формою прямого висловлювання ставлення до цього об'єкта. Графічна форма відображає ставлення до об'єктів, індіферентних для людини на рівні свідомості [198]. Малюнок дає змогу передати реальне ставлення до об'єкта в більш глибокій формі і змістовному вигляді, ніж якби це робилося за допомогою декларативних суджень [там само].

Процедурно прості, рисункові методики відкривають доступ до глибинних смислових структур особистості, допомагають скласти більш точне уявлення про її істинні соціальні настановлення, сформовані внаслідок взаємодії з певними соціальними об'єктами [14; 182]. Разом з тим застосування методу психологічного малюнка ускладнюється через низку методологічних труднощів. Перша пов'язана з необхідністю розмежування при інтерпретації малюнка власне образу об'єкта і проєктованого матеріалу (проєкцій внутрішньоособистісних конфліктів респондентів). Друга група труднощів пов'язана з трансформацією якісних параметрів інтерпретації малюнка в кількісні дані, тобто із стандартизацією результатів рисункових методик. Наразі можна говорити про існування трьох базових методологічних підходів до інтерпретації результатів рисункових методів, розроблених для соціально-психологічних і політико-психологічних досліджень: якісного, кількісного і комбінованого.

Перший, якісний, підхід базується на виокремленні універсальної структури малюнка, яка дає змогу інтерпретувати його смисл у «якісній» термінології. Наприклад, Т. В. Фоломєєва і О. М. Бартенєва запропонували схему аналізу когнітивних, емоційних та мотиваційних компонентів образу на основі виділення та інтерпретації таких структурних елементів малюнка, як

композиція, форма, предметні образи, колір, щільність заповнення аркуша [169]. У проведеному Н. В. Хазратовою дослідженні психологічного мотивування взаємин особистості та держави в малюнках фіксувались ознаки двох «архетипів» – агресивності і дистантності образу держави – які були взяті за основу інтерпретації зображень [172]. В емпіричному дослідженні О. М. Скар, спрямованому на визначення емоційно-оцінного ставлення сучасного студентства до держави за допомогою малюнка на тему «Я і держава», виділялися «формальні» характеристики образів (композиційної, просторової організації рисунків) та їхні типові взаємозв'язки: розміри фігур та їхнє взаємне просторове розташування; відстань; наявність або відсутність ознак зв'язку (або взаємодії), впливу і тиску між фігурами; символіка використаних образів; когнітивна складність або простота зображень [137]. У цілому ж можна зазначити, що якісний підхід до інтерпретації рисункових методів дає змогу глибоко і повно інтерпретувати кожен малюнок, проте не дає вичерпної відповіді на узагальнювальні питання, ускладнює встановлення причинно-наслідкових зв'язків та закономірностей конструювання тих чи тих образів.

Другий, кількісний, підхід полягає в сюжетній класифікації малюнків, та виокремленні типових способів зображення об'єкта. Такий підхід робить можливим формулювання результатів дослідження в «кількісній» термінології: яка частка образів від загальної кількості відноситься до тієї чи іншої групи, як пов'язані індивідуальні властивості респондентів із вибором того чи іншого типу зображень об'єкта. Одним з яскравих прикладів застосування цього підходу є методологія, розроблена під керівництвом О. Б. Шестопа. Дослідниця пропонує інтерпретувати дані, поєднуючи аналіз формальних (психологічних) і змістових (сміслових) аспектів малюнка. Психологічний аналіз полягає у виокремленні когнітивних, поведінкових, емоційних, мотиваційних, сміслових компонентів образу, які репрезентують себе в малюнку через розташування об'єкта, вибір форм та ліній і дають змогу вичленувати загальну концепцію несвідомого сприйняття об'єкта. Змістовий

аналіз базується на виокремленні оригінальних і типових образів, символів, сюжетів, які відображують метафоричні або асоціативні уявлення про зображенні об'єкти [24; 98]. Наприклад, в дослідженні О. В. Букресової виділено такі типові сюжети зображення влади, як система функціонально взаємозалежних владних інститутів; фінансові ресурси та привілеї; всеохопна, переважна сила; тварини; демонічні образи; система соціальної взаємодії «влада-народ» [24]. Сюжетна класифікація малюнків дає змогу скласти чітке уявлення про типи сприймання тих чи тих об'єктів, хоч за такого підходу можуть бути втрачені істотні дані щодо індивідуальних особливостей конструювання образів. І це також накладає обмеження на повномірне встановлення універсальних закономірностей сприймання.

Третій, комбінований, підхід до інтерпретації малюнків полягає у поєднанні «якісних» і «кількісних» методів обробки даних. Наприклад, у дослідженні Ю. О. Шайдулліної, присвяченому вивченню соціальних настановлень молоді щодо вживання легких наркотиків та тютюну, застосовуються методи якісного і кількісного кодування малюнків. За допомогою якісного кодування визначається тематика малюнка, його окремі елементи, оцінюється їхня узгодженість або суперечливість і на цій основі формулюються так звані «стрижневі» категорії аналізу. Кількісна обробка даних полягає в застосуванні методу вільної класифікації малюнків, результати якого вже підлягають обробці статистичними методами (кластерний аналіз). Важливо зазначити, що на кожному етапі обробки даних у цьому дослідженні використовувався метод експертного опитування. Комбінування якісних та кількісних методів обробки отриманих результатів дає змогу виявити стрижневі теми малюнків і класифікувати образи, уникаючи «шумів» дослідницької суб'єктивності, неминучих при якісному кодуванні, і водночас дослідити індивідуальні особливості у формуванні соціальних настановлень, які дають важливу інформацію про загальні закономірності сприймання. Зокрема, дослідниці вдалося виявити суперечливість вербалізованого і невербального ставлення до вживання наркотиків у молоді. Ця суперечливість фіксується на

індивідуальному рівні, але має загальний характер [182]. Отже, подолати методологічні труднощі у застосуванні рисункових методів можна шляхом розширення арсеналу збирання первинних даних, у якому могли б бути не тільки власне малюнки, а й експертні оцінки цих малюнків. Метод експертного аналізу дає змогу делегувати якісний аналіз інформації експертам, а досліднику в такому випадку залишається тільки систематизувати та узагальнити результати цього аналізу [139].

Беручи до уваги наведені вище експериментальні дані, вважаємо методику «Психологічний малюнок» оптимальною для дослідження образу чиновника, який формується та функціонує на невербальному рівні психічного відображення, а також для визначення ступеня символічної подібності образу чиновника до образів абстрактних політичних феноменів. Відповідно до цієї методики респондентам було запропоновано зобразити на окремих аркушах три об'єкти: чиновника, владу і державу. Образи влади і держави використовувалися нами як контрольні для оцінювання загального символічного контексту політичних явищ і феноменів, у який вписаний образ чиновника.

2.2. Методи виявлення індивідуально-стильових особливостей осіб, що конструюють образ державного чиновника

Стиль розглядається нами як система унікальних зв'язків між різними параметрами індивідуальності, що утворюється в процесі взаємодії індивіда із соціальним середовищем і виконує передусім комплексну адаптивну функцію. Відповідно стильові особливості виступають як системні характеристики індивідуальності, «маркери» індивідуально специфічного способу проактивної, з опорою здібності, і реактивної, спрямованої на компенсацію недоліків, адаптації особистості до життєвих обставин.

Щоб найбільш точно діагностувати індивідуально-стильові особливості та встановити їхній зв'язок з конструюванням образу державного чиновника,

важливо обрати ті параметри стилю як системної властивості індивідуальності, які, по-перше, відображають усталені адаптивні та компенсаторні патерни особистості, а по-друге, безпосередньо проявляються і тому впливають саме на ситуації, в яких відбувається сприймання, – ситуації міжособистісної взаємодії.

За такі параметри стилю ми взяли:

- 1) стиль міжособистісної взаємодії;
- 2) стиль психологічного захисту;
- 3) стиль саморегуляції особистості;
- 4) структуру адаптаційного потенціалу особистості.

Як інструмент вивчення стилю міжособистісної взаємодії було обрано методику «Діагностика міжособистісних відносин» Л. М. Собчик. Стиль психологічного захисту визначався за методикою «Індекс життєвого стилю» Р. Плутчика в адаптації Л. І. Вассермана. Для дослідження стилю саморегуляції особистості використовувалася методика «СПП-98» В. І. Моросанової. Структура адаптивного потенціалу особистості вимірювалася за допомогою методики «Багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» А. Г. Маклакова і С. В. Чермянина.

Діагностика міжособистісних відносин Л. М. Собчик (модифікація Методики діагностики стилю міжособистісних відносин Т. Лірі)

Щільний зв'язок між сприйманням інших осіб і сформованим у суб'єкта Я-образом постулюється в гіпотезі Т. Лірі і Г. Саллівана про інтеграцію оцінок значущих інших у Я-образ особистості шляхом узгодження соціальної взаємодії і поведінки із санкціонованими референтною групою формами. Справедливим є і зворотний зв'язок: атрибутовані Я-образу якості проявлятимуться в ситуації міжособистісної взаємодії і впливатимуть на конструювання образів інших людей [145].

Доцільність використання для діагностики індивідуально-стильових особливостей політичного сприймання методики «Діагностика міжособистісних відносин» (ДМВ) у модифікації Л. М. Собчик пов'язана зі змістом вимірів Я-образу, які в просторі міжособистісних відносин

маніфестуються шляхом вибору домінантного або підпорядкованого стилю взаємодії. Методика дає змогу судити про вираженість у респондента одного з восьми типів міжособистісних відносин: чотирьох неконформних (владно-лідуючий, незалежно-домінуючий, прямолінійно-агресивний, недовірливо-скептичний) і чотирьох конформних (покійно-сором'язливий, залежно-слухняний, конвенціональний, відповідально-великодушний).

Методика дає також змогу виявити особливості самосприймання і Я-образу респондента, ступінь його відповідності уявленням про ідеальне Я.

Діагностика типології психологічного захисту (методика «Індекс життєвого стилю» Р. Плутчика в адаптації Л. І. Вассермана та ін.)

Проблема формування індивідуального стилю в контексті взаємодії індивідуальності з навколишнім світом і відбиття індивідуально-своєрідного характеру цієї взаємодії актуалізує питання «вибору» тих психологічних захистів, адаптивний ефект яких для особистості буде найбільшим. Дія захисних механізмів спрямована на підтримання психічної рівноваги і неконфліктного Я-образу, зниження емоційної напруженості в ситуаціях, пов'язаних з переживанням тривоги, фрустрації чи внутрішнього конфлікту. Інтеграція психологічних захистів у процес ранньої соціалізації особистості на рівні обслуговування базових потреб особистості – у безпеці, прихильності, а також активність захисних механізмів у складних процесах адаптації дорослої людини, пов'язаних з необхідністю реалізовувати «вищі» потреби (самореалізація, самоактуалізація) обумовлюють доцільність класифікації захисних механізмів на онтогенетично більш ранні – «примітивні», і «зрілі», що відповідають функціонуванню дорослого «Я», форми.

Дія захисту може бути нормативною, що підтримує індивідуальний розвиток, і ненормативною, що перешкоджає проявам суб'єктної активності та індивідуальної самореалізації, а відтак призводить, зокрема, до розвитку акцентуацій характеру, невротичних розладів, психосоматичних захворювань, різноманітних форм девіантної поведінки. Таким чином, стиль психологічного захисту є системним утворенням у структурі інтегральної індивідуальності

особистості, яке, по-перше, відображає особливості ранніх соціальних відносин; по-друге, фіксує складну історію реалізації базових потреб особистості в соціальному середовищі; по-третє, обумовлює якість адаптації особистості до навколишнього світу.

Результатом дії психологічного захисту, окрім цього, є послідовне спотворення когнітивної і афективної складових образу реальної ситуації, що дає змогу ослабити емоційну напруженість у загрозливих або дискомфортних ситуаціях. Спотворення процесів сприймання реальності зумовлює так чи інакше викривлення, певні зміни індивідуальності, тоді як соціальна реальність залишається незмінною. Це твердження є теоретичною підставою для віднесення феномена психологічного захисту до інтеріндивідуальних властивостей, які відіграють важливу роль у конструюванні образів соціальних об'єктів. Функціонування стилів психологічного захисту має зовнішні джерела детермінації і спрямоване на збереження самоцінності об'єктних значень соціального світу, а роль інтеріндивідуальних при цьому знецінюється. Тобто в даному випадку йдеться про пристосувальну, адаптивну функцію стилю психологічного захисту.

В річищі теорії інтегральної індивідуальності В. С. Мерліна стиль психологічного захисту визначають як цілісне системне утворення в структурі інтегральної індивідуальності, обумовлене певним симптомокомплексом індивідуальних властивостей і спрямоване на виконання адаптивних функцій. Відповідно до теорії метаіндивідуального світу стиль психологічного захисту розглядають як форму адаптивної (інтеріндивідуальної) активності індивідуальності, що розвивається в полісистемності взаємодії систем «інтегральна індивідуальність» і «соціальний світ», де система «інтегральна індивідуальність» є підсистемою системи «соціальний світ». В. А. Усталов визначає стиль психічного захисту як опосередковану ланку в структурі властивостей інтегральної індивідуальності, що змінює характер зв'язків між властивостями біологічно- і соціально обумовлених рівнів інтегральної індивідуальності [166].

Методика «Індекс життєвого стилю» базується на теорії емоцій і структурній теорії психологічного захисту Р. Плутчика. Відповідно до цього підходу емоції, що відіграють важливу роль у виживанні на всіх еволюційних рівнях, трактують як засіб адаптації. В основі так званих первинних, тобто безпосередньо прив'язаних до об'єкта, емоцій лежать базові прототипи адаптивної поведінки:

- 1) інкорпорація – поглинання їжі і води; емоція прийняття;
- 2) заперечення – реакція відторгнення, екскреція, блювання; емоція відрази;
- 3) руйнування – усунення перешкоди на шляху задоволення; емоція гніву;
- 4) захист – відповідь на біль або загрозу болю; емоція страху;
- 5) репродуктивна поведінка – реакції, що супроводжують сексуальну поведінку; емоція радості;
- 6) депривація – втрата об'єкта, що дає задоволення; емоція горя;
- 7) орієнтування – реакція на контакт з новим, незнайомим об'єктом; емоція переляку;
- 8) дослідження – довільна активність, спрямована на вивчення навколишнього середовища; емоція надії, цікавості.

В інтерпретації Р. Плутчика механізми психологічного захисту виступають похідними емоцій і класифікуються на базові (заперечення, витіснення, регресія, компенсація, проєкція, заміщення, інтелектуалізація, реактивні утворення) і вторинні (всі інші). Структура психологічного захисту повторює структурну модель емоцій. Зокрема, заміщення розглядають як несвідомий спосіб справитися з гнівом, проєкцію – як спробу впоратися із самонеприйняттям, атрибутуючи це почуття іншим [124].

Методика складається з 97 тверджень, які групуються у вісім шкал відповідно до того чи того типу психологічного захисту:

1. *Заперечення* – механізм психологічного захисту, який полягає у запереченні певних негативних або фрустраційних обставин та подій як зовнішнього, так і внутрішнього походження. Заперечення проявляється у

виразному спотворенні сприйманої реальності і звичайно виникає у конфліктних ситуаціях будь-якого типу.

2. *Витіснення (пригнічення)* сприяє переведенню неприйнятних або таких, що викликають тривогу, імпульсів, бажань, думок на несвідомий рівень. Витіснений матеріал залишається змістовою частиною психічного життя особистості і часто знаходить непрямі форми прояву на когнітивному, емоційному або поведінковому рівнях.

3. *Регресія* як механізм психологічного захисту полягає в переході особистості на більш ранні стадії розвитку, що допомагає їй зняти психічну напруженість або вийти з травматичної ситуації. Дія регресивного механізму захисту проявляється в заміні складних форм поведінки на більш примітивні, стереотипні реакції.

4. Механізм *компенсації* пов'язаний із заміною реального чи уявного недоліку або небажаного відчуття іншою властивістю, найчастіше за допомогою фантазування. Іноді механізм реалізується шляхом присвоєння собі властивостей і чеснот іншої людини що допомагає підвищити відчуття самодостатності. При цьому запозичені властивості не стають органічною частиною особистості. Іншим проявом цього механізму є надкомпенсація фрустрованих потреб в інших сферах життєвої діяльності.

5. *Проекція* передбачає приписування особистістю власних негативних відчуттів, думок або властивостей іншим людям, часто щоб виправдати свої непорядні або засуджувані вчинки. Вдаючись до проекції, особистість уникає відчуття меншовартості, оскільки зміщує фокус критики в зовнішній світ, на інших осіб.

6. *Заміщення (зміщення)* дає змогу переводити розрядку пригнічених емоцій (найчастіше, ворожості та гніву) на більш доступні та безпечні об'єкти.

7. *Інтелектуалізація (раціоналізація)* – подолання неприємних емоцій або відчуттів строгою «розумовою» настановою, за допомогою логічних пояснень та маніпулювання, пошук розумних підстав для непорядної (небажаної)

поведінки. Цей захисний механізм часто проявляється в знеціненні проблемної або фрустраційної ситуації.

8. *Реактивні утворення* як механізм психічного захисту спрямовані на подолання негативних або неприйнятних відчуттів чи прагнень надмірним розвитком протилежних проявів. У цьому контексті надмірна опіка або жалісливість можуть розглядатися як гіперкомпенсація таких підсвідомих настановлень, як черствість та байдужість. І навпаки, бравада може бути реактивним утворенням щодо притаманного особистості боягузтва.

Опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки» (ССП-98)

В. І. Моросанової

Згідно із структурно-функціональною моделлю усвідомленого саморегулювання діяльності людини О. О. Конопкіна процеси саморегуляції довільної активності людини організовані в цілісну систему, яка уможливорює реалізацію суб'єктної цілісності [59]. Таким чином, усвідомлена саморегуляція є системно організованим процесом внутрішньої психічної активності людини з ініціації, побудови, підтримки й управління різними видами і формами довільної активності, безпосередньої реалізації цілей. Усвідомлену саморегуляцію розглядають як процес ініціації та управління довільною активністю [93; 94].

Індивідуальна система саморегуляції опосередковує вплив особистісних рис на діяльність особистості, інтегруючи індивідуальні характеристики різних ієрархічних рівнів. Поєднання типових для суб'єкта індивідуальних особливостей процесів моделювання навколишньої дійсності, програмування, оцінювання та корекції довільної активності при досягненні поставлених і прийнятих цілей, які незмінно проявляються в різних життєвих ситуаціях і видах діяльності, формують індивідуальний стиль саморегуляції довільної активності. Для експериментального вивчення індивідуального стилю саморегуляції доцільно скористатися опитувальником «Стиль саморегуляції поведінки» (ССП-98) В. І. Моросанової [94]. Базовий методологічний принцип, що ліг в основу цієї методики, спирається на положення про компенсаторну

природу системи усвідомленої саморегуляції діяльності. Усвідомлена саморегуляція як процес ініціації та управління довільною активністю дає змогу компенсувати слабкі сторони особистості [93].

Щоб змодельовати індивідуальний стиль саморегуляції поведінки, методика пропонує враховувати вплив таких функціональних компонентів:

- цілі діяльності;
- модель значущих умов;
- програма виконавчих дій;
- критерії успішності;
- оцінювання результатів;
- корекція.

Відповідно до методики індивідуальні особливості саморегуляції поділяються на такі категорії:

1) індивідуальні особливості цілепокладання – проявляються у відмінностях у ступені активності висунення цілей, адекватності цього процесу зовнішнім і внутрішнім умовам, ієрархічності цілей. Цілепокладання є системотвірним елементом саморегуляції;

2) особливості моделювання, тобто аналізу зовнішніх і внутрішніх умов діяльності та виділення комплексу значущих умов – характеризуються ступенем вибіркової та прагматичності моделі, її інформаційної повноти, розвиненістю і структурою здійснюваних гностичних дій. Процеси моделювання виконують у психічній регуляції діяльності орієнтувальну функцію, акумулюючи всю значущу для досягнення цілей інформацію;

3) особливості програмування виконавчих дій, необхідних для досягнення поставлених цілей – визначаються мірою деталізації, ступенем відповідності програми об'єктивним і суб'єктивним передумовам та умовам успішного здійснення діяльності. Функція програмування передбачає антиципацію компонентного складу майбутніх дій, способів та послідовності їх здійснення;

4) особливості контролю, оцінювання та корекції активності – пронизують весь процес саморегуляції, актуалізуються на кожній стадії діяльності.

Стильові особливості саморегуляції визначаються на основі вимірювання ступеня розвиненості окремих компонентів системи саморегуляції, а також фіксації напрямків компенсації слабких сторін саморегуляції більш сильними, розвиненими сторонами. У разі приблизно однакової розвиненості всіх компонентів саморегуляції діагностується гармонійний регуляторний профіль, за наявності виражених відмінностей у рівні сформованості компонентів – акцентуований профіль саморегуляції. Останній характеризується специфікою взаємозв'язків між різними ланками саморегуляції (наявності компенсаторних відносин). Крім того, компонентами профілю є так звані регуляторно-особистісні властивості – гнучкість, надійність, самостійність.

За допомогою методики досліджується також загальний рівень саморегуляції (високий, середній, низький) як інтегральна характеристика, що відображає актуальні можливості людини усвідомлено ініціювати довільну активність і керувати нею.

Опитувальник складається із 46 пунктів, які групуються у шість шкал, що відповідають основним регуляторним процесам: плануванню, моделюванню, програмуванню, оцінюванню результатів, а також регуляторно-особистісним властивостям – гнучкості і самостійності.

Шкала «Планування» характеризує індивідуальні особливості висування й утримання цілей, сформованість у людини здатності до усвідомленого планування діяльності. Високі показники за цією шкалою є індикатором сформованості потреби в усвідомленому плануванні діяльності; плани в цьому випадку реалістичні, деталізовані, ієрархічно організовані і стійкі, цілі діяльності висуваються самостійно. Низькі показники за цією шкалою свідчать про слабку потребу в плануванні, схильність до частої зміни цілей, малореалістичне планування.

Шкала «Моделювання» дає змогу діагностувати індивідуальну розвиненість уявлень про зовнішні і внутрішні значущі умови, ступінь їх усвідомленості, деталізованості та адекватності. Високі показники за цією шкалою свідчать про здатність виділяти значущі умови досягнення цілей як у поточній ситуації, так і в перспективному майбутньому, формувати відповідні планам діяльності програми дій. Низькі показники відображають слабку сформованість процесів моделювання, що призводить до неадекватної оцінки значущих внутрішніх умов та зовнішніх обставин і проявляється у фантазуванні, різких перепадах у ставленні до розвитку ситуації та наслідків своїх дій.

Шкала «Програмування» діагностує індивідуальну розвиненість усвідомленого програмування людиною своїх дій. Високі показники за цією шкалою говорять про сформовану потребу в розробленні деталізованих і розгорнутих програм дій та поведінки для досягнення намічених цілей. Програми розробляються самостійно, вони гнучко змінюються за нових обставин і стійкі в разі виникнення перешкод. Низькі показники за шкалою програмування говорять про невміння і небажання людини продумувати послідовність своїх дій, схильність до імпульсивних вчинків.

Шкала «Оцінювання результатів» характеризує індивідуальну розвиненість і адекватність оцінювання результатів діяльності та поведінки. Високі показники за цією шкалою свідчать про адекватність самооцінки, сформованість та стійкість суб'єктивних критеріїв оцінювання. Низькі показники фіксують некритичне ставлення до своїх дій, недостатню стійкість суб'єктивних критеріїв оцінювання результатів.

Шкала «Гнучкість» діагностує рівень сформованості здатності перебудовувати, коригувати систему саморегуляції відповідно до динаміки зовнішніх і внутрішніх умов. Високі показники за шкалою гнучкості свідчать про пластичність усіх регуляторних процесів, здатність до успішної діяльності в ситуації нестабільності і ризику. Низькі показники говорять про невпевненість у мінливій ситуації.

Шкала «Самостійність» характеризує розвиненість регуляторної автономності. Наявність високих показників за шкалою самостійності свідчить про автономність в організації активності людини, її здатність самостійно планувати діяльність і поведінку, організовувати роботу з досягнення висунутої мети, контролювати хід її виконання, аналізувати й оцінювати як проміжні, так і кінцеві результати діяльності. Низькі показники фіксують залежність від думок і оцінок оточення, несамостійність у розробленні планів і програм, схильність до некритичного дослухання до чужих порад.

Також опитувальник у цілому працює як єдина шкала «Загальний рівень саморегуляції», яка оцінює загальний рівень сформованості індивідуальної системи усвідомленої саморегуляції довільної активності людини. Високі показники загального рівня саморегуляції свідчать про самостійність активності, здатність гнучко й адекватно реагувати на зміну умов діяльності, високу міру усвідомлюваності висування і досягнення мети. Чим вищим є загальний рівень усвідомленої регуляції, тим легше людина опановує нові види активності і впевненіше відчуває себе в незнайомих ситуаціях, тим стабільніші її успіхи у звичних видах діяльності. Низькі показники за цією шкалою свідчать про несформованість або ж недостатню сформованість потреби в усвідомленому плануванні та програмуванні поведінки, залежність від ситуації і думки оточення, знижену можливість компенсації несприятливих для досягнення поставленої мети особистісних особливостей.

*Багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (БОО-АМ)
А. Г. Маклакова і С. В. Чермяніна*

Особливості людської адаптації пов'язані із двоїстістю її природи як біосоціальної системи, яка поєднує біологічні і соціальні програми розвитку та функціонування. Тому в експериментальних дослідженнях процесів адаптації людини необхідно враховувати її багаторівневу структуру, яка поєднує фізіологічний та соціально-психологічний рівні пристосувальної активності.

Особистісні особливості відіграють значну роль у процесах адаптації до складного комплексу зовнішніх і внутрішніх обставин, включно з умовами

професійної діяльності, соціальним контекстом, функціональним станом організму тощо. Структура особистісних механізмів адаптації в цілому відповідає ієрархічній структурі особистості [82]. Для позначення сукупності особистісних якостей, що мають першочергове значення для ефективної адаптації, введено поняття «особистісний адаптаційний потенціал». Щоб оцінити рівень та визначити структуру такого потенціалу було розроблено Багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (БОО-АМ) А. Г. Маклакова і С. В. Чермяніна [120].

В основу методики покладено розуміння адаптації людини як постійного процесу активного пристосування до умов фізичного і соціального середовища, що зачіпає всі рівні функціонування людського організму і психіки. Особистісний адаптаційний потенціал визначається, по-перше, генетично обумовленими властивостями нервової системи, по-друге, особливостями соціалізації, по-третє, особливостями Я-образу і сприйманням соціальних зв'язків, адекватністю самооцінки. Дослідники наголошують, що достовірне відокремлення впливу на процеси адаптації генетичних властивостей нервової системи від властивостей особистості є поки нерозв'язаною методологічною проблемою. Тому оцінка рівня успішності процесів адаптації має базуватися на вивченні тих конституційно обумовлених і соціально засвоєних характеристик особистості, які відрізняються відносною стабільністю в різних умовах. До таких характеристик віднесено: рівень нервово-психічної стійкості, особливості самооцінки, відчуття своєї значущості (референтності) для оточення, рівень конфліктності, наявність досвіду побудови контактів з людьми, орієнтацію на моральні норми суспільства, ступінь прийняття групових норм колективу. На основі кореляційного аналізу зазначених характеристик у ході первинного обстеження респондентів авторами методики виявлено шкали більш високого рівня, які характеризують структуру і рівень адаптації людини.

Базовими шкалами тесту БОО «Адаптивність» стали:

1. Нервово-психічна стійкість. Дає змогу визначити схильність до нервово-психічних зривів при значному психічному і фізичному навантаженні,

пов'язаному з кардинальною зміною умов діяльності і необхідністю адаптації до них. Шкала відображає ступінь емоційної стійкості (або нестійкості), а також наявність різноманітних передпатологічних станів. Виявляє осіб із підвищеною емоційністю, імпульсивністю, високим рівнем тривожності, а також з ознаками акцентуацій особистості.

2. Комунікативні здібності. Характеризує здатність людини будувати позитивні відносини з оточенням, уміння уникати конфліктних ситуацій. Дає уявлення про кількісну сторону та інтенсивність міжособистісної взаємодії і спілкування, відкрите сприймання і готовність переймати чужий досвід, а також імовірність проявів агресії та ворожості в спілкуванні і поведінці.

3. Моральна нормативність. Оцінює ступінь орієнтації людини в повсякденному житті на чинні моральні норми поведінки, її здатність до самодисципліни. Вимірює готовність дотримуватися загальноприйнятих норм поведінки, допомагати і звертатися по допомогу.

Із цих шкал формується інтегральний показник – особистісний адаптаційний потенціал. Методика дає змогу продіагностувати особистісний адаптаційний потенціал крізь призму рівнів адаптації.

Високий (нормальний) рівень адаптації свідчить про те, що людина досить легко пристосовується до нових умов діяльності, входження до нового колективу, орієнтації в ситуації і виробляє відповідну стратегію поведінки. Як правило, люди з високим рівнем адаптації не конфліктні, емоційно стійкі.

Задовільний рівень адаптації припускає наявність певних акцентуованих ознак, які у звичних умовах частково компенсуються, але в разі зміни умов діяльності проявляються. Тому успіх адаптації в осіб цієї групи значною мірою залежить від зовнішніх умов. У цілому ж середній рівень адаптації характеризується невисокою емоційною стійкістю, можливі асоціальні зриви, прояви агресії і конфліктності.

Низький рівень адаптації характеризується ознаками явних акцентуацій характеру і деякими ознаками психопатій. Особи цієї групи мають низьку

нервово-психічну стійкість, схильні до емоційних зривів, конфліктної і асоціальної поведінки.

Автори методики звертають увагу на відповідність шкал адаптаційного потенціалу особистості факторам «великої п'ятірки». Оцінювання людини за цими шкалами має значний потенціал щодо прогнозування її поведінки в різноманітних умовах діяльності [80].

Опитувальник складається із 165 тверджень, які групуються в п'ять шкал (включаючи шкалу «Достовірність»).

2.3. Організація та планування емпіричного дослідження

Емпіричне дослідження проводилося в три етапи. На **першому**, підготовчому, етапі ми провели ланцюжковий асоціативний експеримент, аби більш точно налаштувати методичний інструментарій визначення семантичних характеристик образу чиновника. Було опитано 20 респондентів (11 жінок і 9 чоловіків віком від 22 до 43 років), які в сукупності надали 200 асоціацій на стимульне слово «чиновник». Отриманий набір асоціацій був підданий частотному аналізу. Двадцять рис, які згадувались два і більше разів, були додані до переліку особистісних дескрипторів методики «Уніполярний семантичний диференціал»: заможний, важливий, впливовий, високий, гордовитий, жадібний, дрібний, ненажера, відповідальний, ретельний, відсталий, запроданець, п'яний, справедливий, старий, суворий, сухий, хитрий, ефективний, нудний.

На **другому** етапі дослідження застосовувалася низка методик, спрямованих на вивчення образу чиновника як особистості («Уніполярний семантичний диференціал») і як політичного об'єкта («Психологічний малюнок»), а також на визначення індивідуально-стильових особливостей суб'єктів сприймання («Діагностика міжособистісних відносин», «Індекс життєвого стилю», «ССП-98», «БОО «Адаптивність»). У цьому етапі дослідження взяла участь 151 особа віком 17-67 років, у тому числі 55 %

респондентів віком до 30 років, 45 % – старше 30 років. Певна деформація вибірки за віковою ознакою (переважання респондентів, молодших за 30 років) пояснюється прагненням дослідити особливості сприймання влади, держави та її уповноважених осіб – чиновників – передусім представниками пострадянських поколінь. Чоловіки становили 49%, жінки – 51%; повну середню освіту мали 7% респондентів, неповну вищу – 53%, вищу – 40%. Дослідження проводилося протягом 2012 – 2013 років на базі Дніпровського районного центру зайнятості м. Києва, Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського (м. Харків), Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.

Щоб описати характеристики вибірки, пов'язані з вимірюваними параметрами стилю, було здійснено перевірку значущості відмінностей між середніми значеннями в різних групах на основі порівняння дисперсій (дисперсійний аналіз, програма IBM SPSS Statistic 20). Групувальною змінною при цьому стала стать.

За допомогою методики «Діагностика міжособистісних відносин» було обчислено інтегральні індекси: домінантність-підпорядкованість, дружелюбність-ворожість окремо для оцінок Я-реального і Я-ідеального, де негативні значення відповідають підпорядкованості і ворожості, позитивні – домінантності та дружелюбності, відповідно, а нульові трактуються як ознаки індиферентності респондента щодо того або того показника. Значущі відмінності ($p < 0,05$) фіксуються за індексами «дружелюбність» і «дружелюбність (ідеал)» між чоловіками і жінками (табл. 2.1, 2.2).

Таблиця 2.1

Результати дисперсійного аналізу значень індексів «домінантність» і «дружелюбність» (групувальна змінна – стать)

Індекс	Сум. квад.	Ст. св.	Сер. квад.	Сер. квад.	Ст. св.	Сер. квад.	F	p
Домінування	30,45	1	30,45	6246,90	145	43,08	0,70	0,40
Дружелюбність	414,40	1	414,40	7666,00	145	52,87	7,84	0,01

На графіках середніх і довірчих інтервалів (95%) відображено характер цих відмінностей: жінки мають достовірно вищі показники дружелюбності, які атрибууються ними і реальному Я-образу, і Я-ідеалу (рис. 2.1, 2.2).

Таблиця 2.2

Результати дисперсійного аналізу значень індексів «домінантність (ідеал)» і «дружелюбність (ідеал)» (групувальна змінна – стать)

Індекс	Сум. квад.	Ст. св.	Сер. квад.	Сер. квад.	Ст. св.	Сер. квад.	F	p
Домінування (ідеал)	102,99	1	102,99	6105,90	145	42,11	2,45	0,12
Дружелюбність (ідеал)	165,69	1	165,69	5290,50	145	36,49	4,54	0,03

За результатами методики «Індекс життєвого стилю» визначено рівень напруженості восьми основних психологічних захистів: заперечення, витіснення, регресії, компенсації, проєкції, заміщення, інтелектуалізації, реактивних утворень. Дані виводяться в процентилях, де значення «0» відповідає повній відсутності, а значення «99» – максимальній напруженості того чи того захисту.

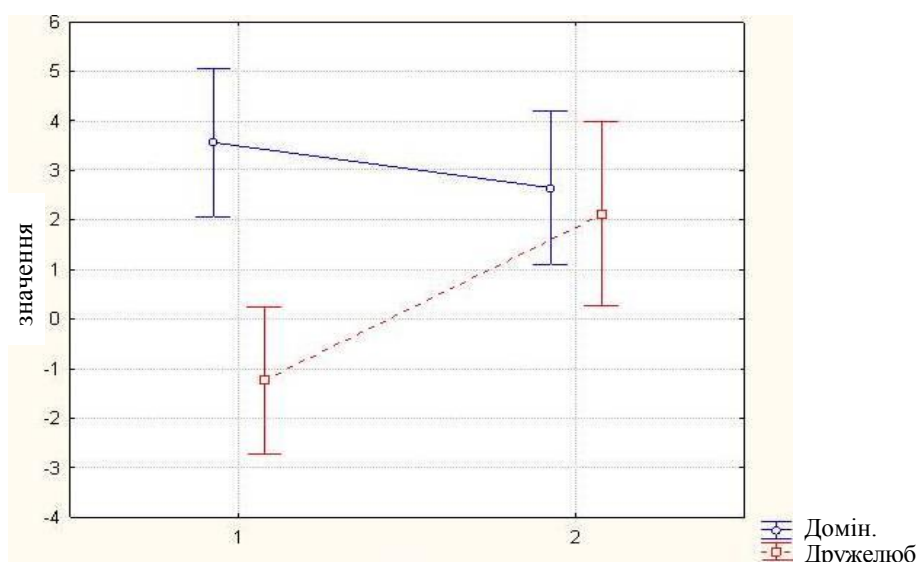

Рис. 2.1. Значення середніх та довірчих інтервалів для індексів «домінантність» і «дружелюбність» (групувальна змінна – стать), де 1 – чоловіки, 2 – жінки.

Значущі відмінності ($p < 0,05$) між чоловіками і жінками фіксуються в рівні напруженості п'яти з восьми захистів: заперечення, витіснення, регресія, компенсація, реактивні утворення (табл. 2.3).

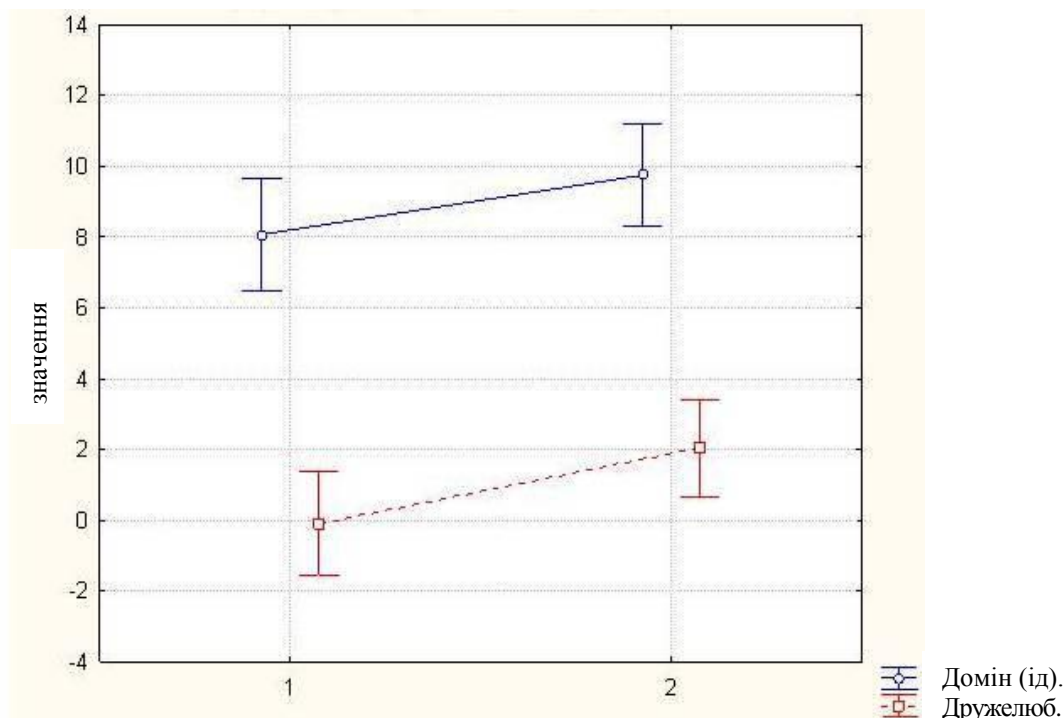

Рис. 2.2. Значення середніх та довірчих інтервалів для індексів «домінування (ідеал)» і «дружелюбність (ідеал)» (групувальна змінна – стать), де 1 – чоловіки, 2 – жінки.

Порівняння середніх і довірчих інтервалів (95%) показує, що для жінок характерним є достовірно вища активність заперечення, регресії, компенсації і реактивних утворень. Чоловікам притаманна більша напруженість витіснення (рис. 2.3). Ці дані в цілому відповідають дослідженням статевих відмінностей у напруженості психологічних захистів в нормі і патологічних станах [91; 129].

Опитувальник «Адаптивність» фіксує індивідуальні відмінності за чотирма параметрами адаптації: нервово-психічна стійкість, комунікативні здібності, моральна нормативність та особистісний адаптивний потенціал (інтегральний показник). Дані обчислюються в стенах, де значення «1» відповідає найнижчому рівню адаптивного потенціалу, а «3» – найвищому.

**Результати дисперсійного аналізу показників напруженості
психологічних захистів (групувальна змінна – стать)**

Психологічний захист	Сум. квад.	Ст. св.	Сер. квад.	Сер. кв.	Ст. св.	Сер. квад.	F	p
Заперечення	3714,69	1	3714,69	102265,20	140	730,47	5,09	0,03
Витіснення	6666,47	1	6666,47	142189,00	140	1015,64	6,56	0,01
Регресія	14699,42	1	14699,42	113352,70	140	809,66	18,16	0,00
Компенсація	6556,43	1	6556,43	109838,80	140	784,56	8,36	0,00
Проекція	0,15	1	0,15	141520,80	140	1010,86	0,00	0,99
Заміщення	674,40	1	674,40	105205,60	140	751,47	0,90	0,35
Інтелектуалізація	1522,76	1	1522,76	111505,90	140	796,47	1,91	0,17
Реактивні утворення	5154,04	1	5154,04	126707,60	140	905,05	5,69	0,02

Значущі відмінності ($p < 0,05$) між чоловіками і жінками фіксуються за таким параметром адаптації, як нервово-психічна стійкість (табл. 2.4)

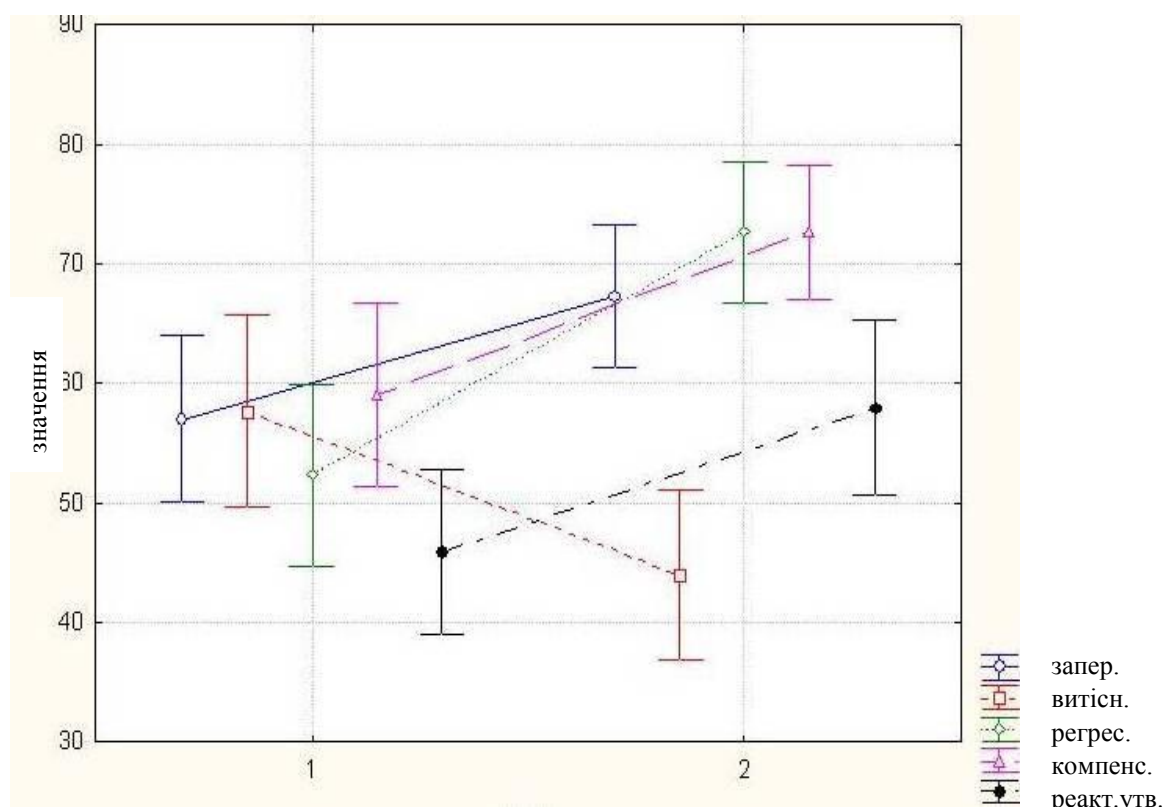

Рис. 2.3. Значення середніх та довірчих інтервалів для показників напруженості психологічних захистів (групувальна змінна – стать), де 1 – чоловіки, 2 – жінки.

Чоловіки мають достовірно вищий рівень нервово-психічної стійкості, ніж жінки (рис. 2.4).

Таблиця 2.4

**Результати дисперсійного аналізу показників параметрів адаптації
(групувальна змінна – стать)**

Параметри адаптації	Сум. квад.	Ст. св.	Сер. квад..	Сер. квад.	Ст. св.	Сер. квад.	F	p
Нервово-психічна стійкість	2,65	1	2,65	35,90	133	0,27	9,83	0,00
Комунікативні здібності	0,02	1	0,02	58,30	133	0,44	0,05	0,82
Моральна нормативність	0,00	1	0,00	49,73	133	0,37	0,01	0,93
Особистісний адаптивний потенціал	0,56	1	0,56	38,97	133	0,29	1,91	0,17

Результати застосування опитувальника «СП-98» дають змогу виявити індивідуальний профіль саморегуляції на основі даних за чотирма простими і трьома інтегральними шкалами: планування, моделювання, програмування, оцінка результату, гнучкість, самостійність, загальний рівень саморегуляції.

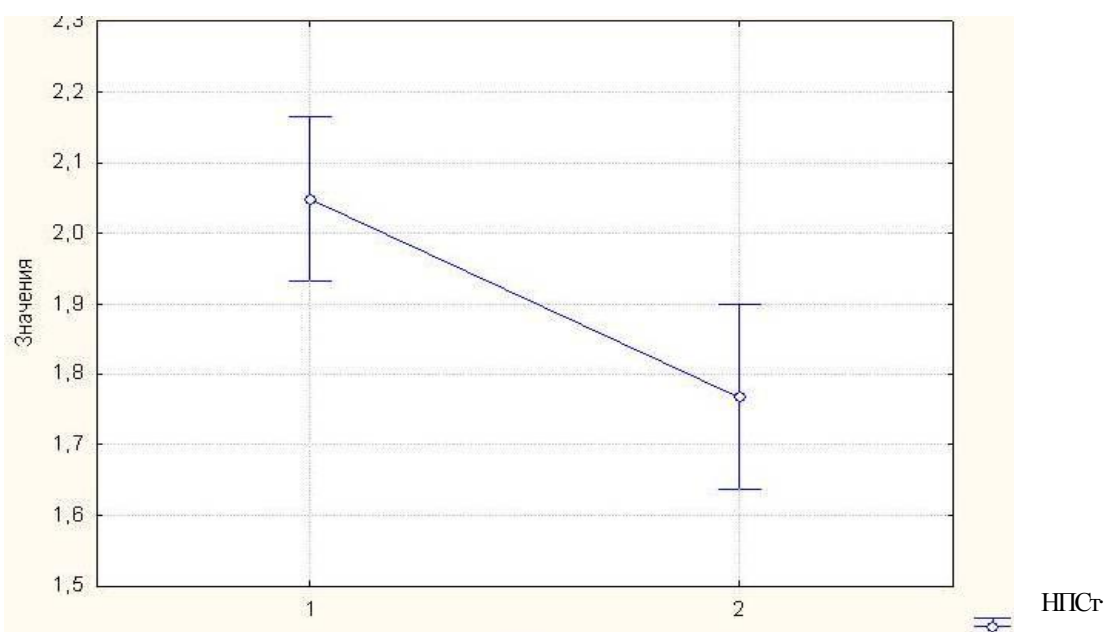

Рис. 2.4. Значення середніх та довірчих інтервалів для параметра адаптації «Нервово-психічна стійкість» (групувальна змінна – стать), де 1 – чоловіки, 2 – жінки.

Дані також обчислюються у стенах, де «1» означає низький рівень розвитку операції, а «3» – високий. Значущі відмінності в показниках саморегуляції ($p < 0,05$) зафіксовано лише за шкалою «моделювання» (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

**Результати дисперсійного аналізу показників шкал саморегуляції
(групувальна змінна – стать)**

Шкали саморегуляції	Сум. квад.	Ст. св.	Сер. квад.	Сер. квад.	Ст. св.	Сер. квад.	F	p
Планування	0,00	1,00	0,00	73,54	147,00	0,50	0,01	0,93
Моделювання	2,22	1,00	2,22	70,56	147,00	0,48	4,62	0,03
Програмування	0,60	1,00	0,60	55,27	147,00	0,38	1,59	0,21
Оцінювання результату	0,14	1,00	0,14	54,02	147,00	0,37	0,39	0,54
Гнучкість	1,36	1,00	1,36	70,09	147,00	0,48	2,85	0,09
Самостійність	0,01	1,00	0,01	75,45	147,00	0,51	0,02	0,90
Загальний рівень саморегуляції	0,16	1,00	0,16	65,30	147,00	0,44	0,36	0,55

На рис. 2.5 показано, що чоловікам притаманний достовірно вищий, ніж жінкам, рівень розвитку операцій моделювання в структурі саморегуляції. Подібні відмінності в структурі саморегуляції, пов'язані зі статтю респондентів, фіксуються також іншими дослідженнями [106].

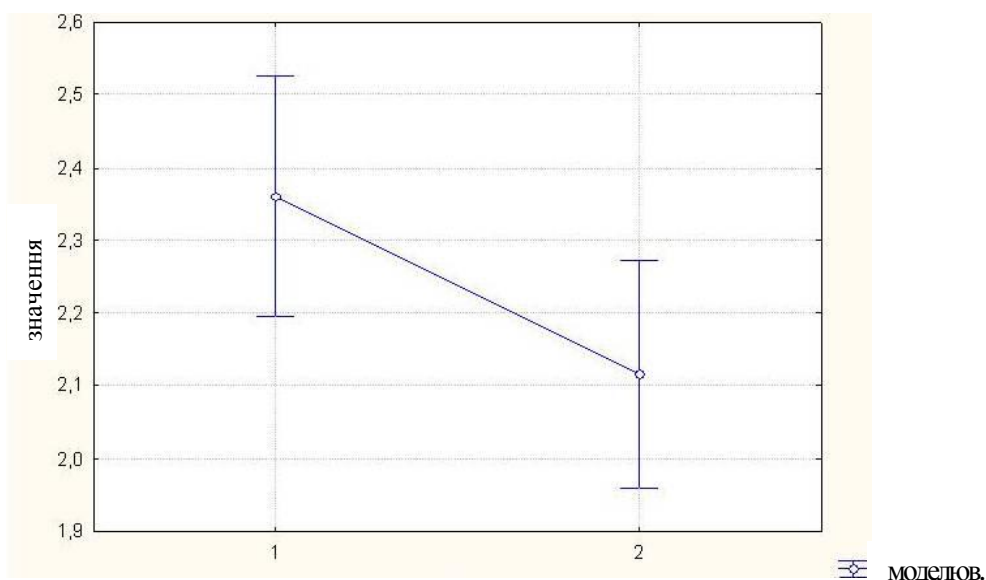

Рис. 2.5. Значення середніх та довірчих інтервалів для шкали саморегуляції «моделювання» (групувальна змінна – стать), де 1 – чоловіки, 2 – жінки.

Усього для вимірювання стильових параметрів ми використали 23 шкали (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Шкали індивідуального стилю

	Шкали	Методика	Показники
1.	Домінантність-підпорядкованість (реальна)	Діагностика міжособистісних відносин (ДМВ)	$a > 0$ – доміантність, дружність $a < 0$ – підпорядкованість, ворожість
2.	Дружелюбність-ворожість (реальна)		
3.	Домінантність підпорядкованість (ідеальна)		
4.	Дружелюбність-ворожість (ідеальна)		
5.	Заперечення	Індекс життєвого стилю	0 – відсутність напруженості 99 – максимальна напруженість
6.	Витіснення		
7.	Регресія		
8.	Компенсація		
9.	Проекція		
10.	Заміщення		
11.	Інтелектуалізація		
12.	Реактивні утворення		
13.	Нервово-психічна стійкість	Багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (БОО-АМ)	1 – низький рівень 2 – середній рівень 3 – високий рівень
14.	Комунікативні здібності		
15.	Моральна нормативність		
16.	Особистісний адаптивний потенціал		
17.	Планування	Опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки» (ССП)	1 – низький рівень 2 – середній рівень 3 – високий рівень
18.	Моделювання		
19.	Програмування		
20.	Оцінка результату		
21.	Гнучкість		
22.	Самостійність		
23.	Загальний рівень саморегуляції		

На **третьому** етапі проводилось експертне опитування, метою якого було визначення типів політичного сприймання. На роль експертів були запрошені професійні психологи, художники і фахівці у сфері суспільних комунікацій (усього 16 осіб)⁴.

⁴ Такий вибір професійних груп продиктований прагненням водночас отримати широкий спектр думок і гарантувати певний рівень компетентності в досліджуваній галузі суспільних

Учасникам третього етапу пропонувалося здійснити процедуру вільної класифікації 137 зображень чиновника, отриманих у ході другого етапу за допомогою методики «Психологічний малюнок»⁵. Було отримано 88 категорій класифікації (експерти розподіляли малюнки в основному на 5 груп). За підсумками цього етапу було створено матрицю розмірністю 137x88 (у рядках – малюнки із зображенням чиновника, у стовпчиках – категорії класифікації). Матрицю було піддано обробці методом ієрархічного кластерного аналізу (Метод Варда). Усі статистичні процедури здійснювалися за допомогою програми IBM SPSS Statistics 20.0.

Деталізована схема емпіричного дослідження зображено на рисунку 2.6.

Висновки до розділу 2

Логіка політичного сприймання зумовлює амбівалентність статусу державного чиновника: він є офіційною особою, представником держави, чия поведінка значною мірою регламентується посадовими інструкціями, і водночас учасником соціальної взаємодії, доступним для безпосереднього сприйняття громадянами. Тому дослідження образу чиновника, конструйованого громадянами, вимагає розглядати його як суб'єкта міжособистісної взаємодії і як політичний об'єкт.

Щоб визначити «особистісний профіль» образу чиновника, ми скористалися методами психосемантики: методикою «Ланцюжковий асоціативний експеримент» для адаптації методичного інструментарію до поля значень та асоціацій, до яких саме належить поняття «чиновник», і модифікованою методикою «Уніполярний семантичний диференціал».

відносин. Експертам було запропоновано провести вільну класифікацію малюнків із зображенням чиновника, отриманих у першій серії дослідження.

⁵ 14 респондентів відмовились від малювання, але взяли участь у тестуванні стильових характеристик.

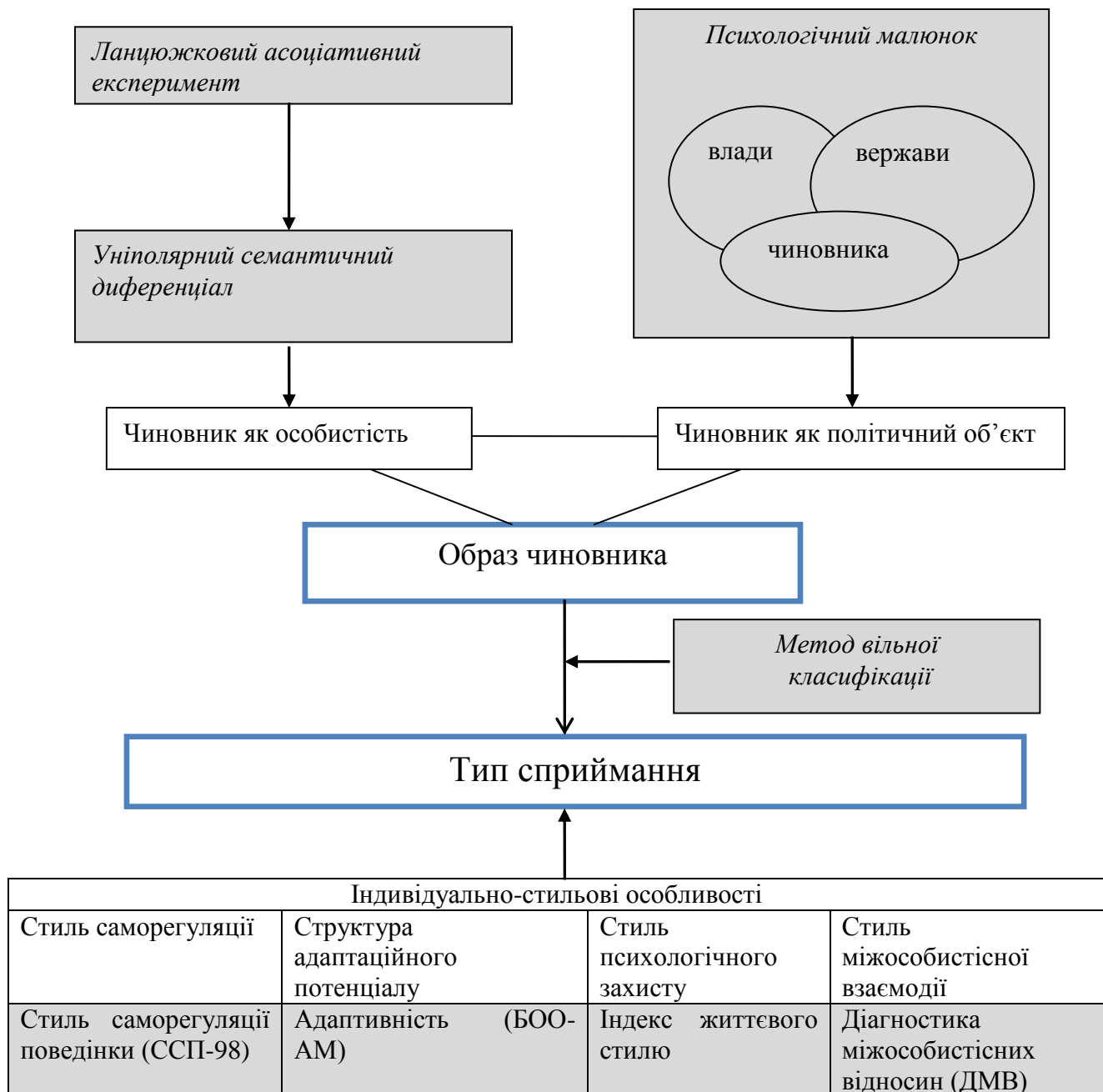

Рис. 2.6. Схема емпіричного дослідження індивідуально-стильових особливостей конструювання громадянами образу державного чиновника

Для виявлення складових образу чиновника, які належать до царини політичних об'єктів, було використано методику «Психологічний малюнок». Ця методика дає змогу «викликати» невербалізовані елементи образу чиновника, зафіксувати неусвідомлювані настановлення щодо чиновництва, виокремити особистісні і безособові компоненти цілісного образу чиновника,

порівнявши його з наявними образами абстрактних політичних феноменів – влади і держави.

Не менш важливо було з'ясувати також індивідуальні особливості конструювання образу державного чиновника. Інструментом у вирішенні цього завдання стали виокремлені нами параметри стилю: стиль міжособистісної взаємодії; стиль психологічного захисту; структура адаптаційного потенціалу особистості; стиль саморегуляції особистості. Вони, по-перше, відображають усталені адаптивні та компенсаторні патерни особистості, а по-друге, безпосередньо проявляються і тому впливають на ситуацію сприймання. Для вивчення стилю міжособистісної взаємодії ми обрали методика «Діагностика міжособистісних відносин» Л. М. Собчик. Стиль психологічного захисту визначався за методикою «Індекс життєвого стилю» Р. Плутчика в адаптації Л. І. Вассермана. Досліджуючи стиль саморегуляції особистості, ми використовували методика «СПП-98» В. І. Моросанової. Структура адаптивного потенціалу особистості вимірювалася за допомогою методики «Багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» А. Г. Маклакова і С. В. Чермяніна. Перелічені методики дають змогу отримати дані за 23-ма шкалами індивідуального стилю: домінантність-підпорядкованість (реальна), дружелюбність-ворожість (реальна), домінантність-підпорядкованість (ідеальна), дружелюбність-ворожість (ідеальна), заперечення, витіснення, регресія, компенсація, проєкція, заміщення, інтелектуалізація, реактивні утворення, нервово-психічна стійкість, комунікативні здібності, моральна нормативність, особистісний адаптивний потенціал, планування, моделювання, програмування, оцінювання результату, гнучкість, самостійність, загальний рівень саморегуляції.

Обчислення розбіжностей між середніми значеннями шкал індивідуального стилю дало змогу зафіксувати низку значущих відмінностей між чоловіками і жінками за показниками дружелюбності, активності психологічних захистів (заперечення, витіснення, компенсація,

заміщення, реактивні утворення), нервово-психічної стійкості і розвиненості операцій моделювання.

Схема дослідження передбачає три етапи: 1) налаштування психосемантичного інструментарію під поле значень, до якого належить поняття «чиновник»; 2) вивчення образу державного чиновника за допомогою психосемантичних та рисункових методик, дослідження індивідуально-стильових особливостей респондентів основної вибірки; 3) експертне опитування з метою виявлення типів політичного сприймання за допомогою методу вільної класифікації. Усього в дослідженні взяли участь 187 респондентів (20 осіб на першому етапі, 151 особа – на основному і 16 – на третьому).

РОЗДІЛ 3

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-СТИЛЬОВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ КОНСТРУЮВАННЯ ГРОМАДЯНАМИ ОБРАЗУ ДЕРЖАВНОГО ЧИНОВНИКА

У розділі представлено результати дослідження індивідуально-стильових особливостей конструювання громадянами образу державного чиновника, розроблено типологію політичного сприймання чиновника та окреслено науково-методичні підходи до коригування неефективних патернів сприймання з метою поліпшення взаємодії громадян у системі владно-підвладних відносин.

3.1. Типологія образів чиновників та їхні семантичні характеристики

За результатами кластерного аналізу матриці даних розмірністю 137x16, отриманих за методом вільної класифікації експертами зображень чиновника, виявлено, що оптимальною кількістю кластерів для даної вибірки є 2 (стрибокподібне зростання відстані між двома кластерами, з 73,151 до 154,687, відбувається після 135-го спостереження) (додаток Б).

До першого кластера увійшли 64 малюнки, до другого – 73. Аналіз змісту малюнків показав, що перший кластер об'єднує всі «нелюдські» образи, де чиновник зображується у вигляді неживих об'єктів, тварин або абстрактних символів. У другому кластері згруповано всі зображення чиновника-як-людини – як детально промальовані портрети, так і схематичні образи. Отож за результатами первинного аналізу масиву образів чиновника ми змогли підтвердити наше первісне припущення про те, що базовою тенденцією в сприйманні громадянами чиновництва є «гуманізація» або «дегуманізація» образів представників державної влади, посадових осіб держави.

Далі ми поставили завдання дослідити індивідуально-стильове підґрунтя формування базової тенденції в конструюванні образів державних

чиновників шляхом виявлення зв'язків між окремими параметрами стилю та особливостями сконструйованого (людського або нелюдського) образу чиновника. Для цього ми побудували матрицю даних, отриманих під час основного етапу дослідження. В основну матрицю було внесено обчислені для 151 респондента показники за 23 параметрами стилю, а також додано змінні віку і статі. Таким чином основна матриця набула розмірності 151x25 (де 151 – кількість респондентів, 25 – кількість стильових і демографічних вимірювальних шкал) і в такому вигляді була піддана статистичним розрахункам.

Передусім ми мали на меті з'ясувати, чи є значущі стильові відмінності між респондентами, схильними до «гуманізації» або «дегуманізації» образу чиновника. Для цього було проведено порівняння двох незалежних вибірок (сформованих за ознаками «гуманізації» та «дегуманізації» образу чиновника) за U-критерієм Манна – Вітні (табл. 3.1). Виявилось, що ці вибірки мають значущі відмінності за демографічною (стать) та чотирма стильовими ознаками: рівнем напруженості психологічних захистів (регресія, компенсація), індексом «домінування» і розвитком операцій моделювання в структурі саморегуляції особистості. Також на рівні статистичної тенденції зафіксовано відмінності в активності таких захистів, як заміщення і реактивні утворення, і рівні розвитку комунікативних здібностей. Методи описової статистики дають можливість зробити висновок про те, що жінки достовірно частіше ($p < 0,01$), ніж чоловіки, олюднують образ чиновника (табл. 3.2).

З аналізу графіків середніх та довірчих інтервалів можна зробити висновок, що респондентам, схильним до «дегуманізації» образу чиновника, притаманний більш домінантний стиль міжособистісної взаємодії ($p < 0,05$) (рис. 3.1). Для таких респондентів характерний вищий рівень комунікативних здібностей ($p < 0,1$). Вони також частіше спираються на операції моделювання ситуації при здійсненні саморегуляції довільної поведінки та діяльності ($p < 0,05$) (рис. 3.2).

Стильові та демографічні відмінності респондентів, що «гуманізують» або «дегуманізують» образ чиновника

(U-критерій Манна – Вітні)

Шкали	Сум. ранг	Сум. ранг	U	Z	p-рів.	Z	p-рів.	N спост.	N спост.	Знач. двобічн.
Стать	3308,5	6144,5	1228,5	-4,778	0,00	-5,5207	0	64	73	0,00
Вік	4448	5005	2304	0,13805	0,89	0,13865	0,89	64	73	0,89
Домінантність-підпорядкованість (реальна)	4742,5	4168,5	1753,5	2,04672	0,04	2,04683	0,04	64	69	0,04
Дружелюбність-ворожість (реальна)	4151,5	4759,5	2071,5	-0,6147	0,54	-0,6147	0,54	64	69	0,54
Домінантність-підпорядкованість (ідеальна)	4272	4639	2192	-0,0721	0,94	-0,0721	0,94	64	69	0,94
Дружелюбність-ворожість (ідеальна)	4052,5	4858,5	1972,5	-1,0605	0,29	-1,0607	0,29	64	69	0,29
Заперечення	3707,5	4548,5	1877,5	-0,7759	0,44	-0,78	0,44	60	68	0,44
Витіснення	4063	4193	1847	0,92156	0,36	0,92903	0,35	60	68	0,36
Регресія	3305,5	4950,5	1475,5	-2,6954	0,01	-2,7107	0,01	60	68	0,01
Компенсація	3405	4851	1575	-2,2203	0,03	-2,2424	0,02	60	68	0,03
Проекція	3730	4526	1900	-0,6685	0,50	-0,6714	0,50	60	68	0,51
Заміщення	3481,5	4774,5	1651,5	-1,8551	0,06	-1,87	0,06	60	68	0,06
Інтелектуалізація	4002	4254	1908	0,63029	0,53	0,6373	0,52	60	68	0,53
Реактивні утворення	3498	4758	1668	-1,7763	0,08	-1,7997	0,07	60	68	0,08
Нервово-психічна стійкість	3710	3671	1526	1,5283	0,13	1,87099	0,06	56	65	0,13
Комунікативні здібності	3761,5	3619,5	1474,5	1,79601	0,07	2,00483	0,04	56	65	0,07
Моральна нормативність	3229,5	4151,5	1633,5	-0,9695	0,33	-1,0956	0,27	56	65	0,33
Особистісний адаптивний потенціал	3612	3769	1624	1,01886	0,31	1,27936	0,20	56	65	0,31
Планування	4430,5	4749,5	2121,5	0,64613	0,52	0,70939	0,48	63	72	0,52
Моделювання	4731	4449	1821	1,97148	0,05	2,14163	0,03	63	72	0,05
Програмування	4154	5026	2138	-0,5734	0,57	-0,662	0,51	63	72	0,57
Оцінювання результату	4298	4882	2254	0,06175	0,95	0,0699	0,94	63	72	0,95
Гнучкість	4218	4962	2202	-0,2911	0,77	-0,3165	0,75	63	72	0,77
Самостійність	4209	4971	2193	-0,3308	0,74	-0,3585	0,72	63	72	0,74
Загальний рівень саморегуляції	4362	4818	2190	0,34402	0,73	0,38067	0,70	63	72	0,73

**Частота прояву тенденцій «гуманізації» і «дегуманізації» образу
чиновника залежно від статі респондента**

Тенденція сприймання	Чоловіки	Жінки	Усього
«Дегуманізація»	47	17	64
«Гуманізація»	19	54	73
Усього	66	71	137

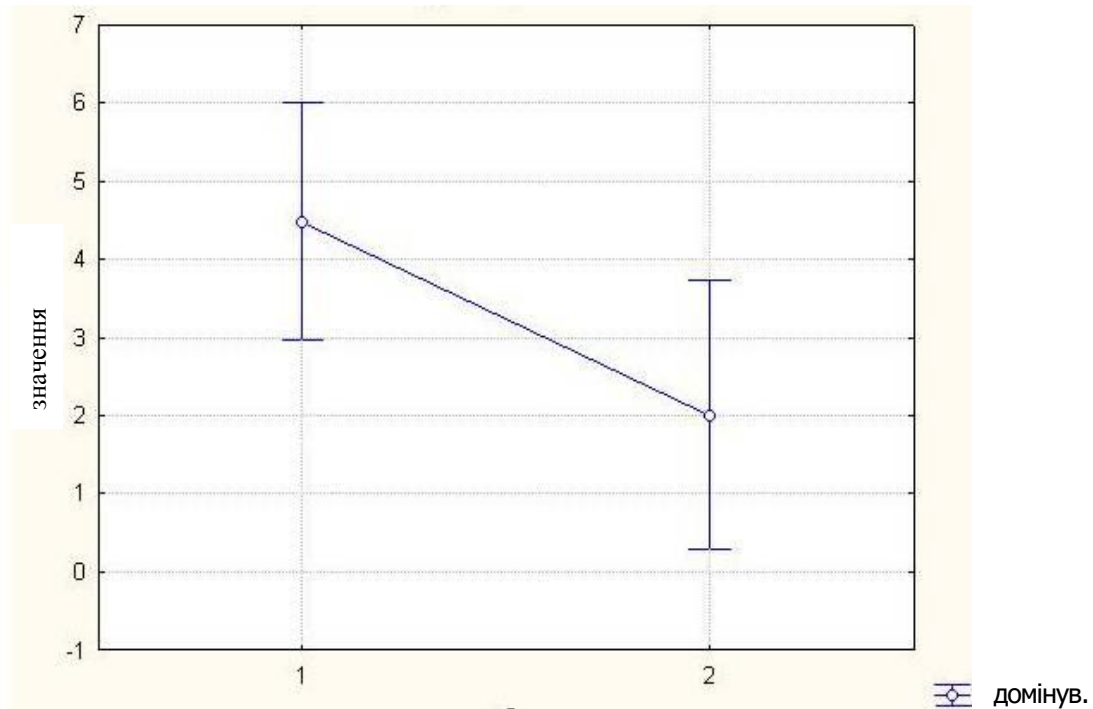

Рис. 3.1. Значення середніх та довірчих інтервалів для індексу «Домінантність» за тенденцією сприймання чиновника (де 1 – «дегуманізація», 2 – «гуманізація»)

Напруженість захисних механізмів регресії ($p < 0,01$) і компенсації ($p < 0,05$), реактивних утворень і заміщення ($p < 0,1$) достовірно вища в групі респондентів, які «гуманізують» образ чиновника (рис. 3.3). Емпіричні дослідження захисних стилів як системного прояву інтегральної індивідуальності показали, що напруженість захистів саме в такій комбінації (регресія, заміщення, компенсація) супроводжує слабкість процесів збудження і гальмування нервової системи, нейротизм, фрустрацію, тривожність, підозріливий стиль міжособистісних відносин. Цю комбінацію можна

розглядати як індикатор фрустрованості потреб у самоповазі, впевненості у власних силах, самоствердженні, соціальному визнанні [166].

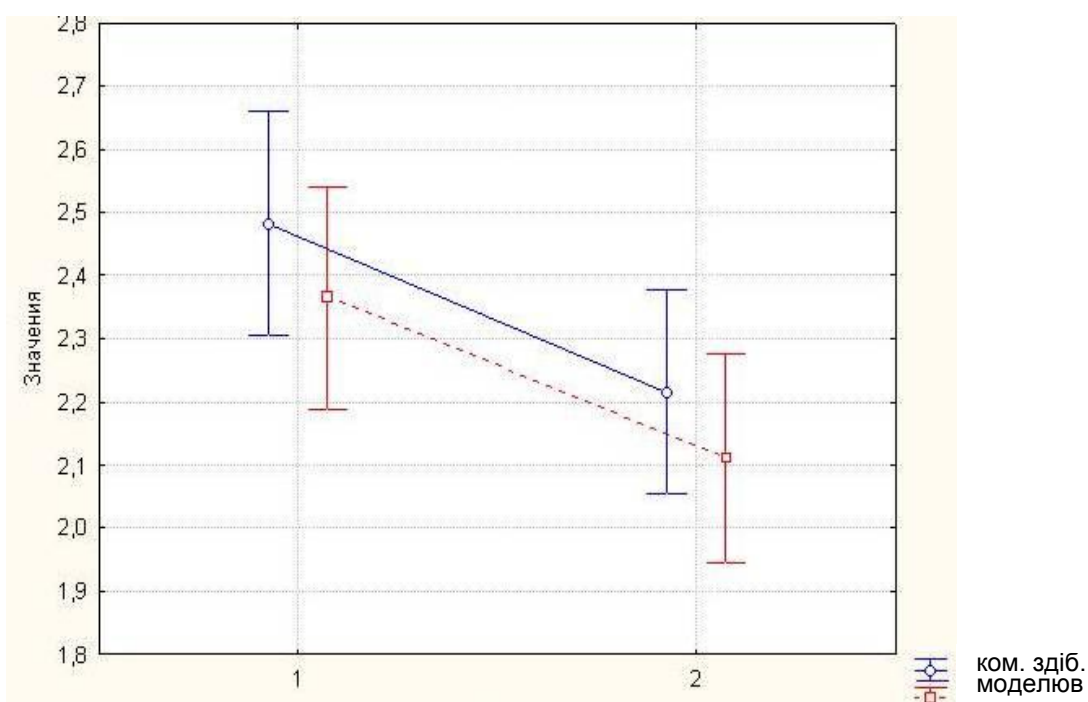

Рис. 3.2. Значення середніх та довірчих інтервалів для окремих шкал адаптивного потенціалу і саморегуляції за тенденцією сприймання чиновника (де 1 – «дегуманізація», 2 – «гуманізація»)

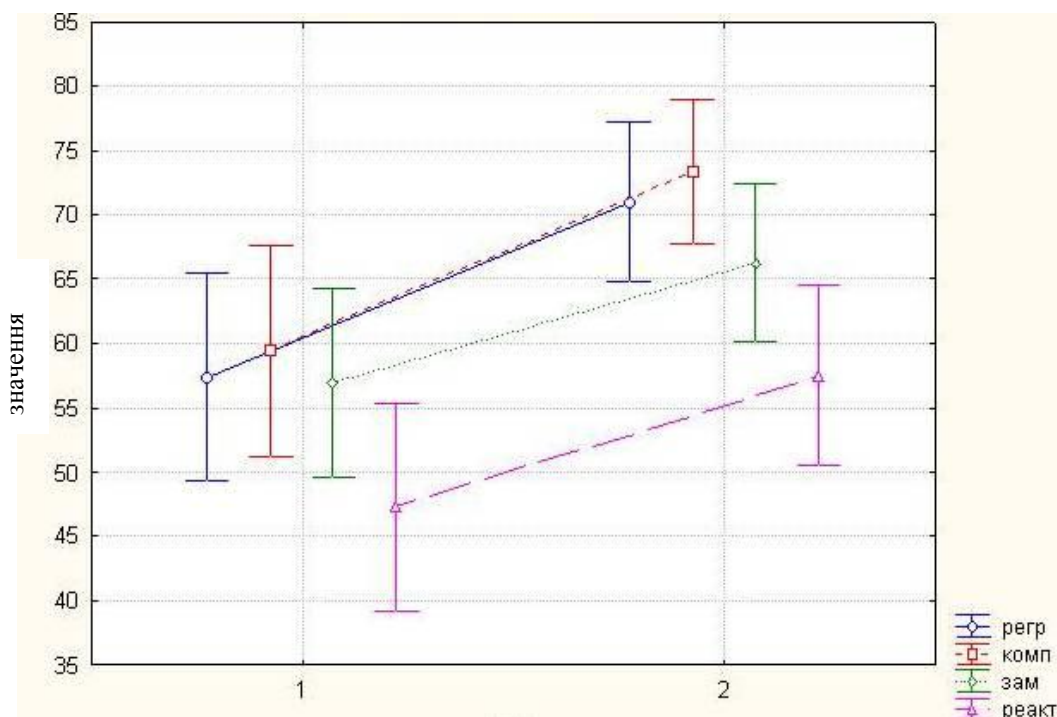

Рис. 3.3. Значення середніх та довірчих інтервалів для показників напруженості психологічних захистів за тенденцією сприймання чиновника (де 1 – «дегуманізація», 2 – «гуманізація»).

Отже, інтерпретація виявлених відмінностей між групами респондентів з різноспрямованими тенденціями в сприйманні чиновників – до «гуманізації» або «дегуманізації» образу – може бути пов'язаною із силою або слабкістю Я, що проявляється в автономному або залежному стилі міжособистісної взаємодії, здатності до самоконтролю і контролювання інших осіб. Сприйняття чиновника як людини свідчить про слабкість Я респондента, що проявляється у виборі ним підпорядкованої ролі в міжособистісній взаємодії, у його прагненні до компенсації власної безпорадності або до пошуку заступництва в більш сильної особистості. «Дегуманізація» чиновника, навпаки, свідчить про готовність респондента брати на себе домінуючу роль, його вміння управляти міжособистісною взаємодією відповідно до власних цілей.

Важливо відмітити, що значущі стильові відмінності, які характеризують тенденції до «гуманізації» і «дегуманізації» образу чиновника, подібні до тих, що були виявлені при порівнянні стильових відмінностей між чоловіками і жінками. Тобто фактор статі справляє істотний вплив на формування ключової тенденції сприймання.

Для того щоб уникнути цього ефекту і виявити достовірні стильові (а не лише статеві) відмінності в сприйманні респондентами чиновництва, ми вдруге провели кластерний аналіз матриці 137x88, задавши потрібну для нас кількість кластерів (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Результати класифікації образів чиновника методом кластерного аналізу із заданою кількістю кластерів

№ групи (кластера)	Кількість малюнків	Частка від загальної кількості (у %)
1	24	17,5
2	47	34,3
3	15	10,9
4	26	19,0
5	12	8,8
6	13	9,5

Найбільш оптимальною в підсумку виявилася шестикластерна структура, яка поділяє нашу вибірку на більш-менш рівномірні за кількістю малюнків групи, які до того ж мають прозорий і легко інтерпретований зміст.

До першої групи (24 малюнки) увійшли зображення чиновника у вигляді тварини або антропоморфної істоти (рис. 3.4).

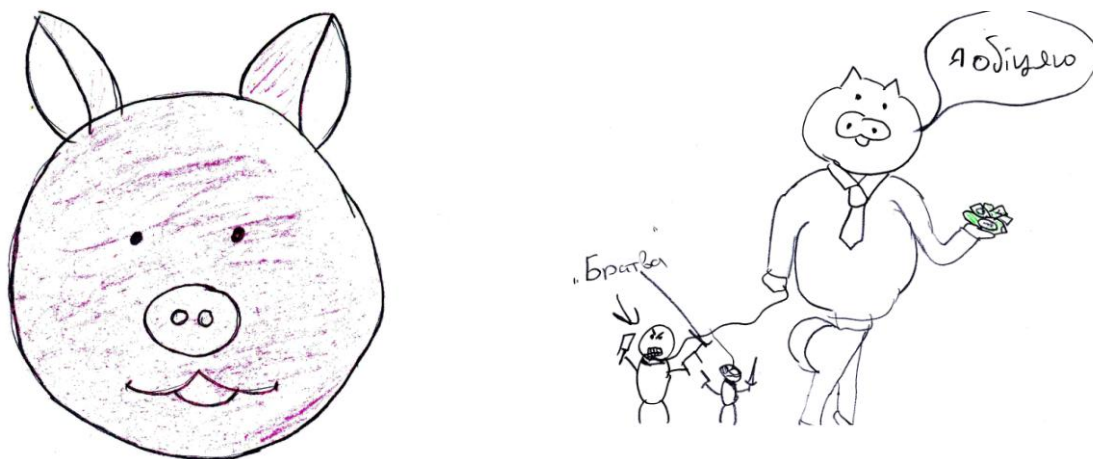

Рис. 3.4. Зображення чиновника у вигляді тварини

Другу групу (47 малюнків) утворили образи людей, котрі як мають ознаки належності до певної соціально-професійної групи (портфель, костюм, папери, стіл), так і не мають явних атрибутів професії. Відмітною особливістю малюнків цієї групи є ретельне промальовування образу, наявність деталей, чітко зображене обличчя тощо. Це найбільш індивідуалізовані образи (рис. 3.5).

Рис. 3.5. Індивідуалізований образ чиновника

Малюнки третьої групи (15 малюнків) дуже близькі за стилем зображення до другої групи, проте мають одну важливу ознаку: смисловою домінантою цих образів є гроші (купюри, знаки долара, валізи з грошима) або предмети розкоші (машини, маєтки) (рис. 3.6).

Рис. 3.6. Зображення чиновника-корупціонера

Четверта група (26 малюнків) об'єднує зображення чиновників у вигляді неживих предметів (секретної валізи, машини зі спецсигналом) або абстрактних символів («всевидючого ока») (рис. 3.7). Це найбільш «дегуманізовані» образи чиновників з усіх груп.

Чиновник

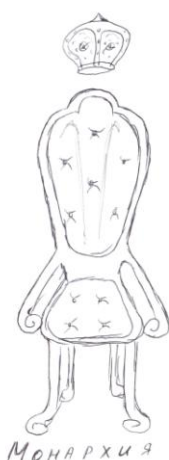

Рис. 3.7. Зображення чиновника у вигляді предмета

П'ята група (12 малюнків) містить схематичні зображення людей, без деталей і промальовування образів, схожі більше на дитячі малюнки. Це, безумовно, люди, але начебто не справжні (рис. 3.8).

Рис. 3.8. Схематичне зображення чиновника

Нарешті, до шостої групи (13 малюнків) увійшли зображення сцен взаємодії кількох людей. Характер цієї взаємодії може бути як горизонтальним, так і вертикальним, з ознаками примусу або маніпулювання. Типовими образами для цієї групи є образи «ляльководи» або «людської піраміди» (рис. 3.9).

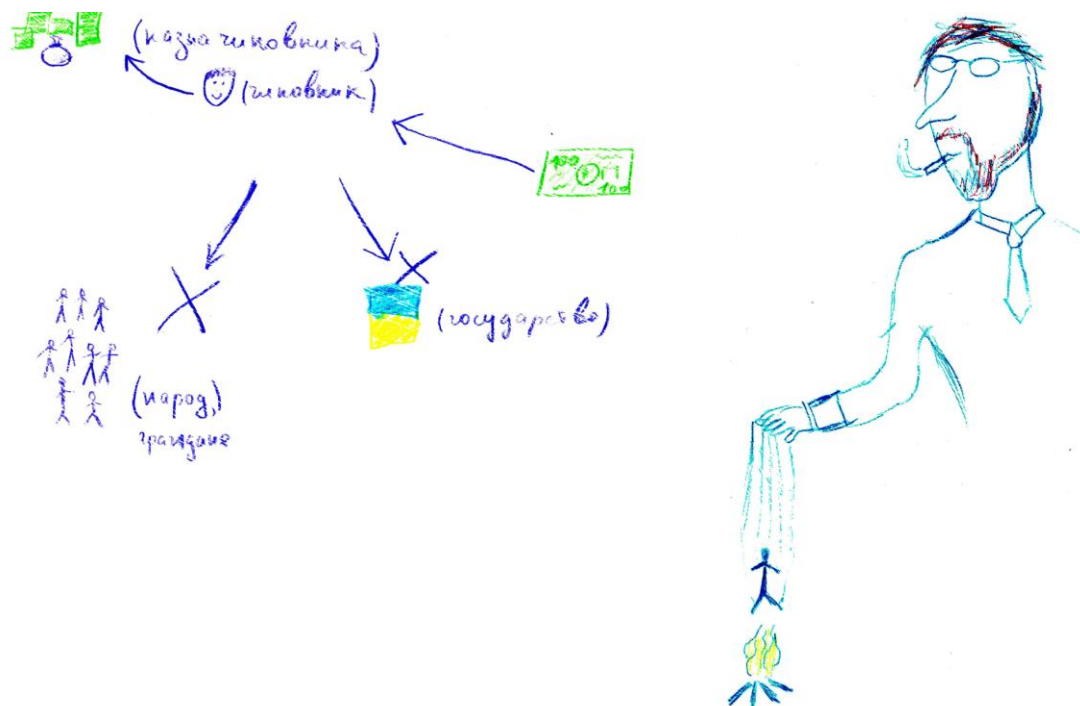

Рис. 3.9. Зображення чиновника у сценах взаємодії

Далі ми мали перевірити описані шість груп на наявність достовірних відмінностей у стильових і демографічних характеристиках. Для цього було застосовано критерій Крускала – Воліса, який є багатомірним узагальненням критерію Манна – Вітні і дає змогу перевіряти на наявність значущих відмінностей три і більше незалежні вибірки. Відтак виявлено значущі відмінності за шкалами «Стать» ($p < 0,05$), «Регресія» ($p < 0,05$) і «Вік» ($p < 0,1$) (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

**Результати аналізу відмінностей значень стильових шкал
для шести груп респондентів (за критерієм Крускала – Воліса)**

Шкала	№ групи	Кількість	Сума	H	p
Стать	1	24	1215,000	31,93879	,0000
	2	47	4040,500		
	3	15	1324,500		
	4	26	1419,000		
	5	12	813,000		
	6	13	641,000		
Регресія	1	24	2068,500	13,99529	,0156
	2	47	2850,000		
	3	15	1165,500		
	4	26	1655,000		
	5	12	1067,500		
	6	13	646,500		
Вік	1	24	1061,000	9,832560	,0801
	2	47	3227,500		
	3	15	1159,500		
	4	26	1376,000		
	5	12	581,500		
	6	13	850,500		

Аналіз зафіксованих відмінностей показує, що наймолодшими серед усіх виявилися респонденти груп №6 (середній вік 22 роки) і №2 (25 років). Найстарші – респонденти груп №1 (35 років) і №5 (32 роки). Респонденти чоловічої статі переважають у групах №1 (75%), №4 (69%), №6 (77%). Жінок більше у групах №2 (77%) і №3 (80%).

Вважаємо, що групування респондентів за шістьма типами сконструйованих образів чиновників є більш доречним з погляду вивчення

зв'язків з індивідуально-стильовими відмінностями, оскільки двокластерна структура сприймання чиновників, яка фіксує загальну тенденцію «гуманізації» або «дегуманізації» образу чиновника, однозначно пов'язана зі статтю респондентів.

Отже, дослідження індивідуально-стильових особливостей конструювання громадянами образів державних чиновників буде базуватися на створеній нами типології образів державних чиновників, яка містить шість груп:

1. Сприймання чиновника як тварини або антропоморфної істоти (тип «Тварина»).
2. Сприймання чиновника як людини, індивідуальності, особистості (тип «Людина»).
3. Сприймання чиновника як особливої людини, «людини з грошима» (тип «Людина-гроші»).
4. Сприймання чиновника як неживого об'єкта, предмета, абстракції, тобто максимальна «дегуманізація» образу (тип «Предмет»).
5. Сприймання чиновника як людини, позбавленої рис індивідуальності, як штучної, несправжньої, «іграшкової» людини (тип «Людина-схема»).
6. Сприймання чиновника як учасника міжособистісної взаємодії, передусім вертикальної, маніпулятора, суб'єкта впливу (тип «Взаємодія людей»).

Для зручності викладу матеріалу далі будемо використовувати термін «тип», говорячи про особливості образу чиновника, і термін «тип сприймання» – описуючи характеристики респондентів, які для зображення чиновника використали образ одного із шести вищенаведених типів.

Відтак, щоб виявити значущі відмінності в стильових параметрах і порівняти дві вибірки, ми провели попарне порівняння усіх груп респондентів між собою, використовуючи критерій Манна – Вітні (табл. 3.5).

**Результати попарного аналізу відмінностей значень стильових шкал
для шести типів сприймання громадянами чиновника (U-критерій Манна – Вітні)**

Шкала	Показник	Тварина/ Людина	Тварина/ Гроші	Тварина/ Взаємодія	Тварина/ Предмет	Людина/ Взаємодія	Людина/ Схем. людина	Людина/ Предмет	Схем. людина/ Взаємодія
Стать	Сум. ранг	573/1983	381/399	н/з	н/з	1597/233	н/з	2019/682	н/з
	p-рівень	0,00	0,00			0,00		0,00	
Вік	Сум. ранг	1062,5/1493,5	н/з	534,5/168,5	712,5/562,5	н/з	486/1284	н/з	206,5/118,5
	p-рівень	0,02		0,01	0,05		0,02		0,01
Регресія	Сум. ранг	550,5/1660,5	337,5/365,5	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
	p-рівень	0,01	0,01						
Компенсація	Сум. ранг	573/1638	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
	p-рівень	0,02							
Реактивні утворення	Сум. ранг	593,5/1617,5	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
	p-рівень	0,047							
Витіснення	Сум. ранг	н/з	н/з	334,5/295,5	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
	p-рівень			0,03					
Домінування (реальне)	Сум. ранг	н/з	н/з	н/з	н/з	1214/497	н/з	н/з	н/з
	p-рівень					0,03			
Дружелюбність (реальна)	Сум. ранг	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з	1358/182	н/з	н/з
	p-рівень						0,03		
Дружелюбність (ідеальна)	Сум. ранг	н/з	н/з	н/з	н/з	1457/254	н/з	н/з	н/з
	p-рівень					0,01			
Моделювання	Сум. ранг	н/з	546/234	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
	p-рівень		0,04						
Гнучкість	Сум. ранг	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з	1456/255	н/з	н/з
	p-рівень						0,04		

Примітка: н/з. – відмінності не мають статистичної значущості

Виявлено, що респонденти з типами сприймання «Людина» і «Людина-гроші» мають достовірно більш напружений захисний механізм регресії, ніж респонденти типу сприймання «Тварина». Між типами сприймання «Тварина» і «Людина» також фіксуються значущі розбіжності в рівні напруженості захистів «компенсація» і «реактивні утворення». Респонденти з типом сприймання «Взаємодія людей» мають вищі показники напруженості витіснення, ніж респонденти з типом сприймання «Тварина». Тобто для респондентів, які конструюють людські образи чиновника, характерна більша активність психологічних захистів, ніж для респондентів, які зводять образ чиновника то образу тієї чи тієї тварини.

Респонденти, які обрали для зображення чиновника сюжети взаємодії, мають вищі показники за шкалами «Домінування (реальне)» і «Дружелюбність (ідеальна)», ніж респонденти, які зображують чиновника як одиничну фігуру (тип сприймання «Людина»).

Значущі відмінності між типами сприймання «Людина» і «Людина-схема» зафіксовано за шкалами «Дружелюбність (реальна)» і «Гнучкість»: респонденти, чий образ чиновника краще промальований, повний, закінчений (тип сприймання «Людина»), більш дружелюбні і гнучкі, ніж респонденти, які в зображенні чиновника обмежилися схематичним образом.

Для поглиблення та деталізації уявлень про шість типів конструювання образів чиновників необхідно з'ясувати особливості сприймання респондентами двох інших досліджуваних нами за допомогою методики «Психологічний малюнок» об'єктів – держави та влади. Тож було проведено класифікацію малюнків на тему «Влада» і «Держава» із залученням трьох психологів – експертів з питань рисункових методик.

Як і під час роботи з образами чиновників, ми запропонували експертам розподілити образи влади (окремо) і держави (окремо) на довільну кількість груп. Потім було сформовано підсумкову класифікацію малюнків на основі консенсусних експертних оцінок⁶.

⁶ Думки експертів виявились значною мірою узгодженими через те, що образи держави і влади не відрізняються настільки високою різноманітністю сюжетів, як образи чиновників.

Отож образи влади було класифіковано за такими групами:

1. Метафоричні зображення влади як специфічного явища з використанням оригінальних або типових символів, абстрактних зображень. Типовим образом для цієї категорії малюнків є «батіг і пряник», або «ляльковод». Цю групу зображень ми назвали «Символи».

2. Зображення грошей, які можна було б віднести до попередньої категорії, та все ж було вирішено їх відокремити, оскільки ці малюнки відбивають уявлення респондентів про цілком конкретну, матеріальну (а не метафізичну або символічну) природу владного впливу. Категорія дістала назву «Гроші».

3. Зображення окремої людини (монарх, президент тощо) або групи людей (керівник і підлеглі). У цьому випадку уявлення про владу дорівнюються до уявлення про конкретних носіїв владних повноважень. Категорію названо «Люди».

4. Схематичне зображення системи інститутів влади («піраміда» або «трикутник» влади) або вертикальних процесів взаємодії, впливу (стрілочка вниз) – категорія «Схема».

5. Зображення влади у вигляді формальних атрибутів: скіпетра й держави, герба, прапора, адміністративної будівлі тощо. Ця категорія була названа «Атрибути».

6. Використання образів живої природи (тварин, рослин, природних явищ) свідчить про те, що респонденти сприймають владу як щось природне, іманентне буттю. Категорія дістала назву «Природа».

Для зображення держави респонденти використовують схожі образи, хоча й існують деякі відмінності. У підсумку образи держави були класифіковані на такі групи:

1. Символічні зображення, які передають метафоричний або абстрактний смисл держави (категорія «Символи»).

2. В окрему категорію виділено зображення держави у вигляді будівлі – реальної (Адміністрація Президента, Верховна Рада, Будинок Уряду,) або

міфічної (замок, фортеця) через те, що в цьому випадку відбувається змішування, перетин конкретного та абстрактного рівнів у розумінні держави. Держава – це й система інститутів, і просторова категорія, і символічне явище (категорія «Будівля»).

3. Зображення людей, народу, населення (категорія «Люди»).

4. Зображення схем взаємодії інститутів влади, соціальних та економічних інститутів (Пенсійний фонд, банки, органи управління) (категорія «Схема»).

5. Формальні зображення держави у вигляді карти України або її державних атрибутів (герба, прапора) (категорія «Атрибути»).

6. Зображення держави у вигляді організованого, обжитого простору, казкової або міфічної країни, де життя людей облаштовується з урахуванням певної логіки (категорія «Ойкумена»).

7. Зображення природних явищ (категорія «Природа»).

Далі ми спробували з'ясувати, чи є значущі відмінності в особливостях конструювання образів держави і влади серед респондентів, які належать до різних типів сприймання чиновників. Порівняння шести вибірок за критерієм Крускала – Воліса не виявило значущих відмінностей у типах зображень влади та держави. Тоді ми здійснили попарне порівняння шести вибірок за критерієм Манна – Вітні. Було виявлено дві пари вибірок, які мають значущі відмінності у сприйманні влади: «Людина»-«Тварина» і «Людина»-«Предмет» ($p < 0,05$) (табл. 3.6). Респонденти, які конструюють людські образи чиновника, достовірно частіше сприймають владу як характеристику чи атрибут конкретної людини або особливу якість міжособистісної взаємодії (48,4% від усіх персоналізованих образів влади).

До типу сприймання «Людина» належать також 44,4% формальних зображень влади («Атрибути») і 50% зображень влади за допомогою символів грошей. Тобто «гуманізація» образу чиновника супроводжується або максимально персоналізованим розумінням влади, або, навпаки, повним вихолощенням, запереченням смислу владних відносин. Прирівнювання влади

до грошей посідає в цьому умовному континуумі проміжну позицію. Водночас представникам типу сприймання «Людина», на відміну від типів сприймання «Тварина» і «Предмет», узагалі не притаманне уявлення про владу як природне, повністю незалежне від людини, об'єктивне явище.

Таблиця 3.6

**Значущі відмінності в образах влади
у респондентів з різними типами сприймання чиновників
(попарне порівняння вибірок за U-критерієм Манна – Вітні)**

Типи сприймання	Кількість	Середній ранг	Асимпт. значущість (двостороння)
«Тварина»	24	28,15	0,013
«Людина»	47	40,01	
Усього	71	–	
«Людина»	47	40,53	0,040
«Предмет»	26	30,62	
Усього	73	–	

Результати аналізу образів чиновництва, сформованих на невербальному рівні психіки, для дослідження яких було використано метод «Психологічний малюнок», можемо узагальнити таким чином:

1. Образи чиновників містять елементи (символи, знаки), які поєднують їх з образами влади і держави в єдину символічну систему. Наскрізним сюжетом у цій системі є співвіднесення людського (особистісних якостей і міжособистісної взаємодії) і надлюдського (природних, містичних, могутніх сил).

2. Центральною тенденцією сприймання респондентами чиновника є «гуманізація» (олюднення, персоналізація) або «дегуманізація» (зведення до нелюдської істоти або неживого об'єкта) його образу.

3. Ця тенденція щільно пов'язана зі статтю респондента. Жінкам у цілому притаманна тенденція «гуманізації», чоловікам – «дегуманізації» представників влади.

4. Оптимальним для цілей нашого дослідження виявився поділ респондентів за шістьма типами сприймання чиновників: «Тварина»,

«Людина», «Людина-гроші», «Предмет», «Людина-схема», «Взаємодія людей». У такій класифікації жорстка градація образів на людські і нелюдські набуває необхідної деталізації і дає змогу досліджувати індивідуально-стильові особливості сприймання чиновників.

5. Виявлено, що найсуттєвіші стильові особливості сприймання чиновників пов'язані із психологічними захистами і стилем міжособистісної взаємодії. Респонденти, схильні до максимального олюднення образу чиновника, вирізняються більшою напруженістю захисних механізмів (регресії, витіснення, компенсації, реактивних утворень) порівняно з тими, що сприймають чиновника скоріш як антропоморфну істоту або тварину. Респонденти, які зображують чиновника у сценах міжособистісної взаємодії, мають сильніші домінуючі настановлення у власних міжособистісних відносинах, ніж ті, хто зображує одиничну постать чиновника.

6. З'ясовано, що, незважаючи на єдність символічного простору образів політичних об'єктів, сконструйовані образи влади і держави слабо залежать від належності респондента до того чи того типу сприймання чиновника. Показано, що респонденти з типом сприймання «Людина» більше за інших схильні персоналізувати владні відносини або, навпаки, повністю вихолощувати, формалізувати їхній смисл.

Для вивчення системи значень, які визначають вербалізоване наповнення образу чиновника, ми скористалися Методом уніполярного семантичного диференціала, дескриптори якого є релевантними тій множині значень, до якої належить об'єкт дослідження. За результатами ланцюжкового асоціативного експерименту, в якому взяли участь 20 респондентів з різними соціально-демографічними характеристиками (віком від 24 до 52 років, 12 жінок і 8 чоловіків), було складено список з 20 найбільш частотних асоціацій з поняттям «чиновник»: заможний, важливий, впливовий, високий, брутальний, жадібний, старанний, відсталий, дрібний, ненажера, відповідальний, запроданець, п'яний, нудний, справедливий, старий, сухий, суворий, хитрий, ефективний. Ці характеристики розширили уніполярний особистісний

семантичний диференціал, і таким чином було сформовано список з 84 особистісних ознак (64 універсальних і 20 специфічних). Відтак респондентам запропонували оцінити за допомогою чотирибальної шкали, якою мірою кожне з наведених понять характеризує типового чиновника. Отримані дані було зведено в єдину матрицю розмірністю 151x84 та піддано факторному аналізу (метод головних компонент, обертання загальних факторів за методом Варимакс).

Для вибірки в цілому виділилося п'ять факторів, які сукупно пояснюють 56,2% загальної дисперсії.

Перший фактор (25,8% дисперсії) виявився однополюсним. Максимального навантаження в цьому факторі набули дескриптори: «заможний» (0,764), «жадібний» (0,668), «шкідник» (0,629), «гордовитий» (0,627), «егоїстичний» (0,619), «нахабний» (0,594), «підлий» (0,562), «впливовий» (0,537), «самовдоволений» (0,523), «ненажера» (0,515), «недоброзичливий» (0,511), «брутальний» (0,509). Вимальовується досить яскравий і чіткий образ, аналогом якого у світовій літературі можуть бути, наприклад, три товстуні Ю. Олеші. Найбільш точною і адекватною номінацією для цього фактору, на наш погляд, могла б бути така: «Жадібний багатій».

Другий фактор (близько 17% дисперсії), має вже два полюси. На одному полюсі розташовані такі дескриптори, як «мрійливий» (0,703), «чесний» (0,702), «творчий» (0,657), «відкритий» (0,633), «чарівний» (0,615), «невимушений» (0,603), «скромний» (0,558), «справедливий» (0,552), «швидко пробачає» (0,542), «поетичний» (0,539), «доброзичливий» (0,533), «тонкий» (0,523), «оптиміст» (0,522), на другому – «лицемірний» (-0,400), «виверткий» (-0,416), «корисливий» (-0,422), «запроданець» (-0,499). Сисловою домінантою цього фактору, на наш погляд, є протиставлення понять «чесний» і «запроданець», «лицемірний». Привертає увагу також поєднання на «полюсі чесності» таких дескрипторів, як мрійливий, творчий, поетичний. Припустимо, що в уявленні респондентів чиновник має свого соціального антипода – представника творчих, вільних професій, і це протиставлення неявним чином проявляється в

образі чиновника. Як номінацію фактору залишимо базову опозицію понять, закладену в нього: «чесний – запроданець».

Третій фактор (6,5% поясненої дисперсії) також виявився двополюсним. Він об'єднав дескриптори «компетентний» (-0,694), «відповідальний» (-0,694), «завзятий» (-0,689), «ретельний» (-0,678), «досвідчений» (-0,663), «розумний» (-0,658), «старанний» (-0,654), «працьовитий» (-0,644), «організований» (-0,643), «активний» (-0,618), «твердий» (-0,606), «тактовний» (-0,576), «сильний» (-0,556), «справедливий» (-0,503), «компанійський» (-0,501) на одному полюсі, і поняття «неуважний» (0,562), «дурний» (0,534), «недосвідчений» (0,508), «неретельний» (0,492), «невпевнений» (0,463), «слабкохарактерний» (0,420) – на другому. Звертає увагу зчеплення уявлень про інтелектуальні, вольові та соціальні здібності, яке відбулося в цьому факторі. Тобто, з точки зору респондентів, сила чиновника вимірюється передусім його діловими якостями, здатністю до ефективної діяльності та комунікації. Тому цей фактор доречно назвати «Розумна сила – дурна слабкість».

Четвертий фактор (4,1% дисперсії) виявився однополюсним. Навантаження $\geq 0,400$ тут отримали дескриптори «закомплексований» (0,734), «тривожний» (0,589), «обмежений» (0,582), «скутий» (0,581), «відлюдкуватий» (0,548), «відсталий» (0,468), «пасивний» (0,451), «невпевнений» (0,433), «порожній» (0,428). Для номінації цього фактора ми обрали дескриптор з максимальним навантаженням – «Закомплексованість».

П'ятий фактор (близько 3% дисперсії) також має лише один полюс. Він утворений дескрипторами «дрібний» (0,630), «холодний» (0,598), «старий» (0,577), «дріб'язковий» (0,526), «сухий» (0,521), «лицемірний» (0,489), «суворий» (0,479), «зніжений» (0,469), «запроданець» (0,464), «егоїстичний» (0,445), «обачний» (0,422). Для розуміння смислу цього фактору, на наш погляд, знов не зайве було б звернутися до літературних образів. Найближчими аналогіями тут можуть бути персонажі оповідань «Шинель» М. Гоголя або «Людина у футлярі» А. Чехова: така ж сама холодність, старечі звички,

фіксація на дріб'язкових речах. Враховуючи комплексність образу, яка, як ми припускаємо, приховується за таким поєднанням рис, вважаємо за доцільне назвати цей фактор відповідно до літературної аналогії: «Людина у футлярі».

Логічно порівняти п'ятифакторну структуру образу чиновника, яку ми отримали на загальній вибірці, з універсальною п'ятифакторною структурою образу людини, так званою «Великою п'ятіркою» рис: 1) дружелюбність; 2) свідомість; 3) інтелектуальність; 4) екстраверсія; 5) стабільність. На наш погляд, перші два конструкти, які виділились в образі чиновника, можна розглядати як результат розщеплення конструкта «Дружелюбність» «Великої п'ятірки»: фактор «Жадібний багатій» акумулює негативний полюс цього універсального конструкта, а фактор «Чесний-запроданець» – переважно позитивний полюс. Важливо відмітити також такі характеристики модифікації конструкта «Дружелюбність» в образі чиновника: велику вагу моральних якостей (чесність, справедливість), а також включення в нього специфічного поєднання дескрипторів, які ми для зручності подальшого викладення матеріалу назвемо «симптомокомплексом вільної людини» (творчий, мрійливий, поетичний, тонкий). Конструкти «Свідомість» та «Інтелектуальність», навпаки, виявилися зчепленими в образі чиновника при формуванні третього фактору, який ми назвали «Розумний-дурний». Фактор «Закомплексований» в образі чиновника досить точно відповідає негативному полюсу конструкта «Екстраверсія». Нарешті, фактор «Людина у футлярі» можна з певним ступенем довільності порівняти з конструктом «Стабільність». Отже, образ чиновника, хоч і має п'ятифакторну будову, не вкладається зовсім точно в класичну схему, відому як «Велика п'ятірка».

Тепер спробуймо накласти образ чиновника на іншу універсальну структуру – тривимірний простір рис особистості, сформований ортогональними факторами «Оцінка», «Сила», «Активність». Тим більше, що фактори «Великої п'ятірки» є нічим іншим, як результатом обертання осгудівських факторів. Припустимо, що п'ятифакторна будова образу чиновника є окремим випадком обертання трьох факторів Ч. Осгуда, де

універсальні фактори особистісних рис можуть зчіплюватись або розпадатись за власною логікою. Отже, як бачимо, найбільш вагомим фактором в образі чиновника виявився конструкт «Жадібний багатій», який поєднує суто негативні людські риси в цілісний, яскраво забарвлений образ жадібного, егоїстичного товстуну. Цей конструкт важко співвіднести з одним трьох класичних конструктів осгудівської тріади. Те ж саме можна сказати про фактор №5, який виділився для нашої вибірки і який ми назвали «Людина у футлярі». У цьому випадку теж ідеться про цілісний стереотипний образ, який має прозорі паралелі серед літературних образів чиновництва. У цьому контексті ми схильні розглядати ці фактори як ознаку цілковитої специфіки образу чиновника, які не мають і не можуть мати чітких аналогів серед універсальних систем особистісних конструктів.

Решта конструктів образу чиновника досить однозначно вкладається в тривимірний простір Осгуда. Наприклад, фактор №2 – «Чесний-запроданець» – протиставляє моральні чесноти особистості моральним вадам. Тобто в цьому випадку йдеться про розташування об'єкта сприймання на умовній універсальній шкалі «добрий – поганий», що є дуже близьким за логікою до конструкта «Оцінка». Специфікою цього конструкта в образі чиновника є поєднання високих моральних якостей із «симптомокомплексом вільної людини». Ці якості можна вважати несумісними з образом чиновника, сфера компетенції якого абсолютно виключає креативність і, навпаки, вимагає максимальної формалізації діяльності.

Фактор №3 («Розумна сила – дурна слабкість») можна розглядати як певну модифікацію універсального конструкта «Активність». У ньому протиставлені якості, що характеризують, так би мовити, «професійну ергійність» (завзяття, працьовитість, організованість, старанність, відповідальність, компетентність), і ознаки пасивного ставлення до професійної діяльності (неуважний, недосвідчений, неретельний). Звернімо увагу на присутність у цьому факторі дескрипторів, які скоріше належать до конструкта «Сила»: сильний, твердий та невпевнений, слабохарактерний. Тобто,

інтерпретуючи цей фактор як модифікацію «Активності», ми фіксуємо певне зчеплення понять «Сила» і «Активність» в образі чиновника.

Те ж саме можна сказати і про фактор №4 («Закомплексованість»), у якому поєдналися дескриптори і слабкості, і пасивності: невпевнений, тривожний, порожній, закомплексований, відлюдькуватий, пасивний. Однак ми схилиємося до того, щоб розглядати цей фактор як модифікацію конструкта «Сила», наголошуючи, що в образі чиновника сила трактується в термінах соціальної впевненості і здатності впливати на інших.

Завдяки цим міркуванням ми можемо тепер отримати більш чіткі уявлення про індивідуально-стильові особливості сприймання чиновництва в групах, виокремлених відповідно до типології сконструйованих громадянами образів чиновника. Для цього ми повторили процедуру факторного аналізу даних психосемантичного дослідження щодо кожного із шести типів сприймання чиновників.

1. Тип сприймання «Тварина»

П'ять факторів, які виокремилися для цієї вибірки, пояснюють 55,4% сукупної дисперсії.

Перший фактор (18% дисперсії) виявився двополюсним. На одному полюсі тут об'єдналися дескриптори «виверткий» (0,769), «підлий» (0,747), «хитрий» (0,684), «обачний» (0,646), «корисливий» (0,637), «брутальний» (0,624), «недоброзичливий» (0,614), «суворий» (0,527), а на другому – «чесний» (-0,868), «відкритий» (-0,794), «простий» (-0,783), «швидко пробачає» (-0,726), «вродливий» (-0,674), «скромний» (-0,634). Така комбінація дескрипторів, на наш погляд, досить прозоро характеризує сенс даного фактору, який полягає в протиставленні якостей «чесний» і «нечесний». Це протиставлення ми виносимо в номінацію фактору.

Другий фактор (14,9% дисперсії) також має два полюси і є близьким за змістом до фактору №3 «Розумна сила – дурна слабкість», виділеного для вибірки в цілому. До нього увійшли дескриптори «компетентний» (0,717), «тактовний» (0,695), «працьовитий» (0,673), «старанний» (0,636), «твердий»

(0,634), «ретельний» (0,628), «компанійський» (0,596), «сильний» (0,584), «організований» (0,571), «завзятий» (0,556), «ерудований» (0,549), «розумний» (0,549), «енергійний» (0,541), «відповідальний» (0,534), «високий» (0,519), «активний» (0,515) на одному полюсі і «слабохарактерний» (-0,636), «дурний» (-0,577), «неретельний» (-0,567), «запроданець» (-0,545), «холодний» (-0,540) – на другому. У цьому факторі знову бачимо зчеплення понять, які стосуються двох класичних факторів соціального сприймання – «Сили» та «Активності». Тому вважаємо за доцільне назвати цей фактор так само, як і аналогічний йому, що виділився в загальній вибірці: «Розумна сила – дурна слабкість».

Звернімо також увагу на той факт, що внесок першого і другого факторів у семантичний простір образу чиновника, який належить до типу сприймання «Тварина», є майже однаковим: 18 і 15%, відповідно. Тим часом на загальній вибірці фіксується однозначне домінування першого фактору: 28%.

Третій фактор (9,3% дисперсії) має два полюси. На одному з них розташовані дескриптори «впливовий» (0,769), «гордовитий» (0,765), «заможний» (0,753), «жадібний» (0,729), «важливий» (0,694), «нестриманий» (0,667), «шкідник» (0,597), «брутальний» (0,531), на другому – «скутий» (-0,685), «спокійний» (-0,558), «невпевнений» (-0,557). Цей фактор можна вважати модифікацією фактору №4 «Закомплексований», який виокремився для вибірки в цілому. Зміст другого полюса, який тут з'являється, показує, що ми були праві, розглядаючи цей фактор за аналогією з класичним конструктором «Сила». Найбільшого навантаження тут набули дескриптори «впливовий», «гордовитий», «заможний», з одного боку, і дескриптори «скутий», «невпевнений» – з другого. Очевидно, що в цьому разі йдеться про атрибути протилежних соціальних статусів – високого й низького. Позитивні конотації респонденти цієї групи найчастіше приписують низькому статусу (полюсу слабкості), а впливових і заможних людей (полюс сили) вважають брутальними посередностями і шкідниками. Для назви цього фактору ми обрали опозицію понять «Заможний – скутий».

Четвертий фактор (7% дисперсії) показує досить несподіване поєднання рис. На одному його полюсі сконцентровані дескриптори «ефективний» (-0,793), «справедливий» (-0,701), «доброзичливий» (-0,616), «шанолюбний» (-0,599), «старанний» (-0,586), а на другому значущого навантаження набув лише дескриптор «оптиміст» (0,563). Зрозуміти, в якому сенсі оптимізм може бути протилежністю справедливості і доброзичливості, можна, якщо взяти до уваги інші дескриптори, що набули тут значущого навантаження: «старанний» і «сухий». У такому контексті оптимізм можна трактувати як синонім легковажності, несерйозності, що несумісно з роботою чиновника, запорукою ефективності якої вважаються старанність та емоційна сухість. Беручи до уваги ці міркування, ми дали четвертому фактору назву «Старанність».

П'ятий фактор пояснює 6,3% дисперсії. На одному полюсі тут розташовані дескриптори «ненажера» (0,696), «дурний» (0,665), «неприємний» (0,663), «неуважний» (0,657), «нахабний» (0,657), «закомплексований» (0,641), «порожній» (0,627), «відсталий» (0,620), «невпевнений» (0,569), на другому значущо навантаження має лише дескриптор «поступливий» (-0,520). На наш погляд, логіка цього фактору – у протиставленні понять «поступливий», з одного боку, і «нахабний», «неуважний» – з другого, які описують протилежні соціальні якості особистості, емпатію або її брак. Цікаво, що нечутливість до інтересів інших (саме так ми трактуємо нахабство), поєднується у цьому факторі із закомплексованістю, відсталістю та невпевненістю. Тобто нормою для респондентів цієї групи є здатність до емпатії; протилежний стан сприймається як явне відхилення від норми, що підлягає засудженню. Цей фактор дістав назву «Нахабний – поступливий».

2. Тип сприймання «Людина»

П'ять факторів, які виділилися для цього типу, пояснюють 55,4% сукупної дисперсії.

Перший фактор (28,9% дисперсії) акумулює на одному полюсі всі соціально схвалювані, позитивно забарвлені якості: «справедливий» (-0,891),

«відповідальний» (-0,828), «ретельний» (-0,822), «працьовитий» (-0,804), «розумний» (-0,784), «ефективний» (-0,779), «творчий» (-0,774), «тактовний» (-0,742), «доброзичливий» (-0,723), «чарівний» (-0,714), «відкритий» (-0,705), «чесний» (-0,702), «старанний» (-0,694), «енергійний» (-0,663), «завзятий» (-0,643), «компетентний» (-0,631), «компанійський» (-0,624), «організований» (-0,605), «сильний» (-0,598), «природний» (-0,598), «оптиміст» (-0,594), «ерудований» (-0,586), «дотепний» (-0,569), «досвідчений» (-0,557), «активний» (-0,554), «поетичний» (-0,540), «тонкий» (-0,508). На протилежному полюсі зосереджені негативні особистісні риси: «запроданець» (0,849), «лицемірний» (0,823), «неприємний» (0,792), «дріб'язковий» (0,697), «жадібний» (0,690), «егоїстичний» (0,674), «нахабний» (0,662), «сухий» (0,618), «недоброзичливий» (0,603), «шкідник» (0,602), «підлий» (0,600), «неретельний» (0,586), «дрібний» (0,580), «нудний» (0,551), «корисливий» (0,551), «самовдоволенний» (0,548), «дурний» (0,533), «брутальний» (0,519), «ненажера» (0,518), «холодний» (0,512), «закомплексований» (0,502). На полюсах фактору сконцентровані якості, які стосуються як моральної, вольової, так і професійно-ділової сфери особистості, що свідчить про генералізацію оцінок особистості за принципом «добра людина є доброю у всьому». Для номінації фактору ми вирішили обрати поняття, які є прямим антонімами: доброзичливий і недоброзичливий. Отже, перший і найбільш вагомий конструкт, за допомогою якого представники типу сприймання «Людина» будують образ чиновника, – це «Доброзичливий-недоброзичливий».

Другий фактор (близько 10%) виявився однополюсним. Значущого навантаження тут набули дескриптори «нестриманий» (-0,660), «слабохарактерний» (-0,518), «скромний» (-0,516), «недоброзичливий» (-0,509), «поетичний» (-0,505). Для більш точного розуміння сенсу цього фактора зазначимо також дескриптори, які мають факторне навантаження $\geq 0,400$: «відлюдкуватий» (-0,480), «мрійливий» (-0,477), «тонкий» (-0,473), «безтурботний» (-0,464), «неуважний» (-0,449), «чесний» (-0,448), «тривожний» (-0,448), «зніжений» (-0,443), «самокритичний» (-0,425). Тут ми маємо справу із

складним комплексом особистісних рис, які свідчать, по-перше, про особливості емоційно-вольової сфери, по-друге, про брак соціальних компетентностей, по-третє, про когнітивні особливості. У такій сукупності дескрипторів вимальовується цілісний і «опуклий» образ, який, як можемо припустити, міг би вказувати на соціального антипода типового чиновника, на людину «не від світу цього». Особливо, якщо взяти до уваги присутність у цьому факторі, хоч і з невеликим навантаженням, дескриптора «чесний». Назвемо цей фактор «Відлюдкуватий мрійник».

Третій фактор (7,3% дисперсії) має два полюси. На одному розташовані дескриптори, що вказують на високий соціальний і фінансовий статус особистості: «важливий» (-0,691), «впливовий» (-0,630), «твердий» (-0,476), «обачний» (-0,458), «оптиміст» (-0,444), «заможний» (-0,431). На протилежному полюсі зібрались ознаки низького статусу: «скромний» (0,560), «простий» (0,493), «скутий» (0,478), «невпевнений» (0,431). Цей фактор є дуже близьким за змістом до фактору №3, який виділився для типу сприймання «Тварина». Істотна різниця полягає в тому, що для типу сприймання «Людина» полюс соціальної сили та впливовості має здебільшого позитивні емоційні конотації. Для номінації цього фактору, на наш погляд, доречно обрати пару дескрипторів – «Впливовий – простий».

До четвертого фактору (5,4% дисперсії) увійшли лише два дескриптори із факторним навантаженням $> 0,500$: «суворий» (-0,515) – на одному полюсі, і «заможний» (0,659) – на другому. Протиставлення цих понять не є цілком очевидним і може видатися помилковим, позбавленим сенсу. Але якщо розглянути дескриптори із навантаженням $> 0,400$, розташовані на полюсах фактору, то можна побачити, що зміст у такому протиставленні все ж є. Отже, до полюса «суворості» увійшов також дескриптор «обмежений» (-0,417), а до полюса «заможності» – «безтурботний» (0,477) і «неуважний» (0,403). Тобто, найімовірніше, тут ідеться про протиставлення багатства, яке позбавляє людину необхідності турбуватися про насущні життєві потреби, і фінансової скрути,

скутості, що змушує суворо ставитися до життя. Тому цей фактор ми назвали «Безтурботний багатій – суворий бідняк».

П'ятий фактор (близько 4% дисперсії) має лише один дескриптор із значущим факторним навантаженням: «поступливий» (-0,676), тому не підлягає інтерпретації. Це дає нам підстави стверджувати, що конструювання образу чиновника за типом сприймання «Людина» відбувається на основі лише чотирьох конструктів.

3. Тип сприймання «Людина-гроші»

П'ять факторів, які виділилися для цього типу сприймання, пояснюють 57,6% сукупної дисперсії.

Перший фактор (19% дисперсії) має два полюси. На одному полюсі тут, як і в деяких попередніх випадках, сконцентровані суто позитивні якості, на другому – виключно негативні. Звернімо увагу на те, що і позитивні, і негативні оцінки концентруються переважно навколо ділових якостей особистості: «спокійний» (0,897), «компетентний» (0,750), «завзятий» (0,749), «ретельний» (0,701), «відповідальний» (0,665), «активний» (0,658), «досвідчений» (0,645), «розумний» (0,613), «чесний» (0,553), «організований» (0,547), «справедливий» (0,530), «обачний» (0,505), з одного боку, і «егоїстичний» (-0,764), «обмежений» (-0,646), «неуважний» (-0,632), «невпевнений» (-0,632), «дурний» (-0,589) – з другого. У цілому цей фактор дуже близький за змістом до фактору «Розумна сила – дурна слабкість», який виділився для вибірки в цілому і типу сприймання «Тварина». Однак в цьому випадку не зафіксовано зчеплення інтелектуальних здібностей і силових якостей, тому для типу сприймання «Людина-гроші» ми вирішили назвати цей фактор просто «Розумний – дурний».

Другий фактор (12,8% дисперсії) дуже близький за змістом до фактору «Жадібний багатій», якому належить найбільший внесок у конструювання образу чиновника в загальній вибірці. На одному полюсі тут об'єдналися дескриптори «п'яний» (0,806), «ненажера» (0,798), «брутальний» (0,782), «жадібний» (0,772), «неприємний» (0,751), «недоброзичливий» (0,687),

«гордовитий» (0,649), «посередність» (0,622), «запроданець» (0,610), «шкідник» (0,609), «самовдоволенний» (0,560), «зніжений» (0,544), «підлий» (0,543). Максимальне навантаження дескрипторів, які формують протилежний полюс, є невеликим ($>0,400$), проте для розкриття сенсу цього фактору вважаємо за доцільне їх назвати: «чесний» (-0,443), «ефективний» (-0,406). Специфіка фактору для цього типу сприймання полягає в незначущості дескрипторів, які прямо вказують на багатство, розмір статків: навантаження дескриптора «заможний» становить лише 0,077. Тому цей фактор ми вирішили назвати «Жадібний нероба – чесний трудівник», хоча й залишаємося свідомими щодо певної довільності такого вибору.

Третій фактор (10,5% дисперсії) має чітку двополосну структуру. На одному полюсі розташовані дескриптори «корисливий» (-0,679) і «посередність» (-0,513), а на другому – «мрійливий» (0,835), «вродливий» (0,775), «тактовний» (0,756), «ерудований» (0,687), «скромний» (0,629), «заможний» (0,628), «чарівний» (0,613), «творчий» (0,608), «поетичний» (0,543), «сильний» (0,533). Поєднання дескрипторів «мрійливий»-«творчий»-«поетичний»-«скромний» уже траплялось у другому факторі, виділеному для типу сприймання «Людина». Однак конотативне значення цього симптомокомплексу в типі сприймання «Людина-гроші» є іншим. Для респондентів цієї групи зазначені риси є ознакою сили особистості, а не її слабкості і супроводжуються високою соціальною та діловою компетенцією. Це може пояснити вибір назви фактору: «Талановитий – посередність».

Четвертий фактор (7,9% дисперсії) близький за змістом до четвертого фактору в загальній вибірці, однак тут є два чітко виражені полюси. На одному з них об'єдналися дескриптори «високий» (-0,734), «енергійний» (-0,655), «ефективний» (-0,650), «доброзичливий» (-0,649), «дотепний» (-0,617), «активний» (-0,581), «оптиміст» (-0,515), а на другому – «пасивний» (0,894), «шкідник» (0,660), «тривожний» (0,633), «підлий» (0,534), «порожній» (0,511). Смісл цього фактору задається протиставленням дескрипторів «пасивний» і «активний», які є прямими антонімами, тому найбільш доречно його

номінувати як «Активний – пасивний». Зауважимо, що на полюсі активності розташовані дескриптори, що свідчать про соціальну, фізичну і розумову ергічність, а на полюсі пасивності – ознаки соціальної і ділової недієздатності.

Змістовим стрижнем п'ятого фактору (7,4% дисперсії) можна вважати протиставлення дескрипторів «досвідчений» (-0,526) – «недосвідчений» (0,819). До полюса досвідченості із значущим навантаженням увійшли також такі характеристики, як «твердий» (-0,519) і «відповідальний» (-0,408), а до полюса недосвідченості – «самокритичний» (0,841), «швидко пробачає» (0,670), «дрібний» (0,635), «дріб'язковий» (0,533), «компанійський» (0,509). Як бачимо, поняття про брак досвіду тут зчіплюється з уявленням про розвинуті соціальні навички і невисокий статус особистості. Однак у номінації фактору ми вирішили зупинитися на опозиції дескрипторів «Досвідчений-недосвідчений».

4. Тип сприймання «Предмет»

П'ять факторів, які виділилися для цього типу, пояснюють 60,9% сукупної дисперсії.

Перший фактор (33,3% дисперсії) охоплює половину від усіх дескрипторів і розподіляє їх між двома чітко окресленими полюсами. На одному з них сконцентровані суто позитивні риси: «працьовитий» (-0,731), «старанний» (-0,713), «активний» (-0,697), «самокритичний» (-0,685), «організований» (-0,652), «ретельний» (-0,612), «справедливий» (-0,591), «компетентний» (-0,573), «спокійний» (-0,532), «компанійський» (-0,525), «розумний» (-0,519), «завзятий» (-0,511). На другому полюсі значущого навантаження набули негативні якості: «егоїстичний» (0,791), «брутальний» (0,765), «гордовитий» (0,765), «шкідник» (0,757), «лицемірний» (0,748), «ненажера» (0,746), «старий» (0,746), «заможний» (0,740), «безтурботний» (0,739), «жадібний» (0,734), «нестриманий» (0,730), «підлий» (0,725), «корисливий» (0,721), «нахабний» (0,713), «неприємний» (0,709), «дрібний» (0,697), «холодний» (0,685), «недоброзичливий» (0,665), «зніжений» (0,636), «недосвідчений» (0,628), «запроданець» (0,625), «дурний» (0,610), «самовдоволенний» (0,570), «неуважний» (0,566), «дріб'язковий» (0,554),

«хитрий» (0,542). Цей фактор, який в основному відповідає змісту фактору «Оцінка» осгудівської тріади, робить помітний акцент на характеристиках, що зачіпають передусім трудову етику особистості. Це працьовитість, старанність, організованість, компетентність або, якщо брати протилежний полюс, брак таких якостей: зніженість, безтурботність, неухважність. Тому найкращою номінацією для даного фактору, на наш погляд, є «Працьовитий-нероба». Значущість внеску цього фактору в загальну дисперсію свідчить про те, що оцінка ставлення чиновника до праці є домінантою його образу для респондентів із типом сприймання «Предмет».

Другий фактор пояснює 8,5% сукупної дисперсії. До нього увійшли дескриптори «чарівний» (0,788), «енергійний» (0,770), «поетичний» (0,748), «дотепний» (0,715), «творчий» (0,684), «вродливий» (0,653), «мрійливий» (0,602), «тонкий» (0,519). Хоча факторні навантаження дескрипторів зі знаком «мінус» є невисокими ($> 0,400$): «неприємний» (-0,452), «нудний» (-0,429), «запроданець» (-0,419), «суворий» (-0,408), ми схильні розглядати фактор як двополюсний, адже протиставлення понять «чарівний» і «неприємний» є досить прозорим і легко піддається інтерпретації. Отже, цей фактор поєднує атрибути фізичної привабливості, соціальної і фізичної ергічності із «сиптомокомплексом вільної людини», який нам уже відомий з типів сприймання «Людина» і «Людина-гроші»: мрійливий, творчий, поетичний, тонкий. Тому другий фактор ми назвали «Чарівний-неприємний», маючи на увазі всю смислову розмаїтість поняття «чарівний», притаманну цьому конструкту.

Третій фактор (7,8% дисперсії) має два чітко виражені полюси. На одному розташовані дескриптори «чесний» (-0,869), «невимушений» (-0,737), «простий» (-0,616), «ерудований» (-0,591), «ефективний» (-0,581), а на другому – «відлюдкуватий» (0,675), «важливий» (0,640), «посередність» (0,565). Для цього фактору, на наш погляд, суттєвим є протиставлення понять «важливий» і «простий», і в такому контексті він дещо нагадує фактор «Впливовий-простий», який виокремився для типу сприймання «Людина». Значуща різниця полягає в

тому, що для типу сприймання «Предмет» позитивні конотації має полюс, що відповідає «простоті», а для типу сприймання «Людина» – протилежний полюс, полюс впливовості. В образі чиновника, який належить до типу сприймання «Предмет», «важлива людина» – значить відлюдькувата посередність, а «проста людина» передусім чесна, ерудована й ефективна. У назву цього фактору ми виносимо опозицію «Важливий – простий».

Четвертий фактор (6,4% дисперсії) також виявився диполним. Дескрипторам «сильний» (-0,697), «тактовний» (-0,689), «відповідальний» (-0,547), «досвідчений» (-0,531), «розумний» (-0,516) тут протиставлені дескриптори «відсталий» (0,701), «тривожний» (0,684), «закомплексований» (0,652), «невпевнений» (0,646), «неуважний» (0,600), «дурний» (0,575), «скутий» (0,573), «порожній» (0,537). В даному факторі ми вже вдруге для даного типу сприймання натрапляємо на опозицію розумний-дурний, що свідчить про дуже високу значущість даного конструкту для формування образу чиновника за типом «Предмет». У цьому факторі конструкти «розумний» і «дурний» вписуються в дещо інший, ніж у факторі №1, контекст. Ми бачимо, що на полюсі «розумний» сконцентровані дескриптори, що позначають передусім силу і організованість особистості: «сильний», «відповідальний», «досвідчений», а на полюсі «дурний» зібрані ознаки слабості та дезорганізованості: «тривожний», «невпевнений», «неуважний». Тому цей фактор ми вирішили назвати «Сильний – слабкий».

П'ятий фактор (5% дисперсії) об'єднує на одному полюсі дескриптори «впливовий» (0,613) і «обачний» (0,543), а на другому – дескриптори «пасивний» (-0,623) і «обмежений» (-0,509). Тут можна побачити певні аналогії з фактором «Впливовий-простий» типу сприймання «Людина», що дає нам підстави порівнювати його з фактором №3 «Важливий-простий» і фактором №5 типу сприймання «Предмет». В усіх випадках ми маємо справу з протиставленням певних соціальних статусів (умовно кажучи, високого і низького). Однак якщо для групи з типом сприймання «Людина» це протиставлення не диференційоване і формує генералізоване уявлення про те,

що високий статус – це добре, а низький – це погано, то в групі з типом сприймання «Предмет» воно має тонку диференціацію. Фактор №3 наголошує на різниці між природною простотою обдарованої людини і роздутим, нічим не підкріпленим самозвеличенням порожньої посередності. Фактор №5 протиставляє справжній високий статус, підкріплений реальними чеснотами і досягненнями особистості, підпорядкованому становищу пасивної і обмеженої людини. Отже, цей фактор ми назвали «Впливовий – невпливовий».

5. Тип сприймання «Людина-схема»

П'ять факторів, які виділилися для цього типу, сукупно пояснюють 78% дисперсії.

Перший фактор (31% дисперсії) концентрує на своїх полюсах однозначно негативні та явно позитивні якості: «працьовитий» (-0,906), «доброзичливий» (-0,902), «компетентний» (-0,897), «тактовний» (-0,889), «справедливий» (-0,889), «відповідальний» (-0,850), «спокійний» (-0,830), «ефективний» (-0,812), «старий» (-0,759), «ерудований» (-0,758), «розумний» (-0,723), «компанійський» (-0,717), «чесний» (-0,706), «сильний» (-0,643), «твердий» (-0,630), «досвідчений» (-0,598), «старанний» (-0,544), «ретельний» (-0,501) – з одного боку – і «обмежений» (0,806), «нестриманий» (0,765), «відсталий» (0,740), «брутальний» (0,720), «підлий» (0,689), «недоброзичливий» (0,689), «закомплексований» (0,652), «важливий» (0,634), «тривожний» (0,625), «посередність» (0,620), «неприємний» (0,614), «самовдоволенний» (0,602), «жадібний» (0,586) – з другого. Цей фактор є дуже близьким за змістом до фактору №1 «Доброзичливий – недоброзичливий», який виділився для типу сприймання «Людина». Тут ми знову фіксуємо ефект генералізації оцінок моральних і професійних якостей особистості, згідно з яким поняття «хороша людина» і «професіонал» виявляються злитими в єдиному конструкті. Враховуючи ці міркування, ми вирішили залишити за цим фактором назву «Доброзичливий – недоброзичливий».

Другий фактор (18,6% дисперсії) має два чітко виражені полюси. На одному полюсі цього фактору поєднуються дескриптори, що характеризують специфіку емоційної сфери та моральні якості особистості: «холодний» (0,962), «виверткий» (0,909), «обачний» (0,889), «сухий» (0,877), «дріб'язковий» (0,860), «егоїстичний» (0,824), «запроданець» (0,810), «дрібний» (0,713), «лицемірний» (0,665), «шанолюбний» (0,662), «корисливий» (0,641), «хитрий» (0,627), «суворий» (0,513). На протилежному полюсі сформувався комплекс рис, які характеризують емоційно теплу, привабливу особистість: «самокритичний» (-0,689), «поетичний» (-0,617), «невимушений» (-0,557), «дотепний» (-0,551), «вродливий» (-0,544), «гордовитий» (-0,501). З цих міркувань ми вирішили означити цей фактор як «Теплий – холодний», маючи на увазі можливість метафоричного розгортання цих понять у сфери емоційної розкріпаченості і соціальної атрактивності особистості.

Третій фактор (12,1% дисперсії) близький за змістом до фактору №2 «Чарівний-неприємний», який виокремився для типу сприймання «Предмет». Однак у цьому разі явного наголосу на фізичній привабливості або непривабливості особи не спостерігаємо. Тут, найімовірніше, йдеться про ділові і комунікативні риси: організованість, завзяття, поступливість, скромність. На одному полюсі фактору сконцентровані дескриптори «дурний» (-0,584), «суворий» (-0,544), «нестриманий» (-0,534), «нудний» (-0,516), а на другому – «творчий» (0,851), «скромний» (0,835), «тонкий» (0,794), «оптиміст» (0,784), «швидко пробачає» (0,768), «чарівний» (0,732), «дотепний» (0,684), «простий» (0,615), «завзятий» (0,597), «організований» (0,582), «вродливий» (0,533), «гордовитий» (0,531), «поступливий» (0,512). Отже, для цього фактору більш точною назвою буде «Нудний – дотепний».

Четвертий фактор (8,5% дисперсії) має два чітко окреслені полюси. Один з них утворений комбінацією дескрипторів, яка відображає слабкість особистості: «дрібний» (0,511), «лицемірний» (0,538), «невпевнений» (0,622), «мрійливий» (0,751), «порожній» (0,789). На протилежному полюсі значущого навантаження набули дескриптори «сильний» (-0,651) і «старанний» (-0,539).

Тож за основу при виборі назви фактору ми взяли саме таку інтерпретацію рис: «Сильний-слабкий», маючи на увазі наявність певних аналогій із фактором №4 типу сприймання «Предмет».

Нарешті, п'ятий фактор пояснює 7,7% сукупної дисперсії. На одному полюсі тут сконцентровані дескриптори «активний» (-0,735), «твердий» (-0,629), «ретельний» (-0,625), «досвідчений» (-0,518), а на другому – «пасивний» (0,877), «відлюдкуватий» (0,870), «безтурботний» (0,811), «ненажера» (0,806), «неретельний» (0,737), «заможний» (0,699), «неуважний» (0,694), «недосвідчений» (0,667), «слабохарактерний» (0,632), «нудний» (0,593), «нахабний» (0,560), «самовдоволенний» (0,557), «шкідник» (0,510). Найбільш навантаженою на полюсах цього фактору виявилась опозиція «активний-пасивний», що нашо вхує на досить однозначну інтерпретацію його сенсу. Однак аналіз решти дескрипторів, розташованих по обидва полюси конструкту, дає змогу виділити кілька істотних смислових нюансів. Зокрема, до полюса пасивності увійшли дескриптори, що описують передусім ставлення особистості до своєї діяльності (неретельний, неуважний, недосвідчений, шкідник). У цьому ж симптомокомплексі – брак соціальних компетентностей (відлюдкуватий, нахабний) і дефекти емоційно-вольової сфери (ненажера, слабохарактерний). Звертає на себе увагу те, що на цьому ж полюсі опинилися такі поняття, як заможний і безтурботний, що може свідчити про специфічне розуміння багатства, притаманне даному типу сприймання чиновника. Тобто в цьому випадку йдеться, найімовірніше, про генералізований, комплексний конструкт, котрий поєднує уявлення про професійну, життєву і соціальну активність. Як назву фактору ми використовуємо пару антонімів «Активний – пасивний».

6. Тип сприймання «Взаємодія людей»

П'ять факторів, що виокремилися для цього типу, пояснюють 71,8% дисперсії.

Перший фактор (27,1% дисперсії) об'єднав на одному полюсі широкий спектр соціально схвалюваних якостей особистості: «дотепний» (0,980),

«відкритий» (0,869), «твердий» (0,868), «компетентний» (0,850), «відповідальний» (0,845), «вродливий» (0,828), «працьовитий» (0,809), «самокритичний» (0,808), «тактовний» (0,781), «швидко пробачає» (0,775), «завзятий» (0,728), «мрійливий» (0,724), «високий» (0,678), «старанний» (0,675), «сильний» (0,665), «невимушений» (0,604), «справедливий» (0,598), «енергійний» (0,525), «чарівний» (0,505). До протилежного полюсу із значущим навантаженням увійшли дескриптори «порожній» (-0,578) і «шкідник» (-0,542). Така комбінація якостей спонукає нас інтерпретувати цей фактор у термінах оцінювання передусім ділових і професійних якостей особистості, які розуміються максимально широко і включають в себе і комунікативні здібності, і емоційну стійкість, і вольові якості. У пошуках найбільш точної номінації для цього фактору ми вирішили відштовхуватися від дескриптора «шкідник», котрий має яскраве емоційне забарвлення. Як опозицію до нього ми обрали поняття «корисний», досить ємне для того, щоб вмістити в себе всю повноту нюансів позитивного полюса даного конструкту.

Другий фактор (14,2% дисперсії) за змістом виявився близьким до першого, однак тут значно помітніше наголошуються негативні риси: «нудний» (0,876), «нахабний» (0,851), «відсталий» (0,839), «жадібний» (0,828), «підлий» (0,803), «лицемірний» (0,731), «гордовитий» (0,715), «хитрий» (0,714), «суворий» (0,682), «запроданець» (0,671), «дурний» (0,661), «егоїстичний» (0,645), «нестриманий» (0,595), «дріб'язковий» (0,558), «неприємний» (0,547), «самовдоволений» (0,527), «холодний» (0,513), «неретельний» (0,508). На протилежному полюсі розташовані позитивні дескриптори широкого спектра: «творчий» (-0,739), «чесний» (-0,731), «справедливий» (-0,676), «скромний» (-0,657), «чарівний» (-0,589), «сильний» (-0,586), «доброзичливий» (-0,569). Для означення цього фактору ми вирішили обрати пару антонімів: «Чесний – підлий».

Очевидно, що обидва фактори є модифікаціями конструкта «Оцінка», який дає змогу розташувати об'єкт соціального сприймання на шкалі «добрий – поганий». Оскільки в одному випадку більш деталізованим є уявлення про

хорошу людину (полюс позитивних рис), а в другому – про погану (полюс негативних рис), можна припустити, що для типу сприймання «Взаємодія людей» характерне розщеплення універсального конструкта «Оцінка» на два самостійних фактори.

Третій фактор (11,9% дисперсії) має два чітко окреслені полюси. На одному з них об'єдналися дескриптори, що характеризують професійно-ділові якості особистості: «ефективний» (-0,822), «ерудований» (-0,746), «розумний» (-0,744), «ретельний» (-0,668). Таке поєднання рис дає однозначні уявлення про здібності особистості та її ставлення до діяльності. На протилежному полюсі зібралися дескриптори, інтерпретація яких уже не є настільки однозначною: «простий» (0,817), «виверткий» (0,763), «дрібний» (0,702), «дріб'язковий» (0,682), «зніжений» (0,652), «скутий» (0,547). Наприклад, дескриптор «простий», який для факторів, що виокремлювалися в інших типах, набував значення «природний», «чесний», «справжній», у цьому випадку може трактуватися як прями́й антонім до поняття «розумний». Поняття «дрібний» і «скутий» з певною натяжкою можна інтерпретувати як брак здібностей, а поняття «виверткий», «зніжений» можуть вказувати на ставлення до діяльності, протилежне відповідальному. Отже, виходячи з цих міркувань, ми вирішили назвати цей фактор «Ефективний – неефективний».

Четвертий фактор (10,2% дисперсії) сформований опозицією дескрипторів, яка здається парадоксальною і взагалі позбавленою будь-якого сенсу: «безтурботний» (-0,843), «нестриманий» (-0,636), «слабохарактерний» (-0,627), «невпевнений» (-0,547), «шкідник» (-0,500) – на одному полюсі, та «оптиміст» (0,754), «шанолюбний» (0,716), «компанійський» (0,697), «енергійний» (0,659), «організований» (0,617), «поступливий» (0,596), «активний» (0,522), «невимушений» (0,505) – на другому. Парадоксальність полягає в протиставленні понять «оптиміст» і «безтурботний», адже оптиміст – це і є людина, яка не турбується про майбутнє, оскільки має щодо нього позитивні очікування. Але якщо подивитись на решту дескрипторів, які розподілились за полюсами даного фактору, можна побачити, що в цьому контексті оптимізм

виглядає не безпідставним очікуванням, що «все буде добре», а обґрунтованим передбаченням добре підготовленого майбутнього. Водночас полюс «безтурботності» включає в себе дескриптори «нестриманий» (-0,636), «слабохарактерний» (-0,627), «невпевнений» (-0,547), які в сукупності можна трактувати як ознаки пасивної життєвої позиції і фаталізму. Отже, з цих міркувань ми вирішили назвати цей фактор «Активний – пасивний».

П'ятий фактор пояснює 8,3% дисперсії. І знову ми маємо справу з неочевидним і складним для інтерпретації поєднанням рис. Дескриптори «впливовий» (0,922), «важливий» (0,886), «заможний» (0,846), «корисливий» (0,774) поєднані на одному полюсі з дескрипторами «тривожний» (0,749), «відлюдкуватий» (0,525), «закомплексований» (0,520). На протилежному полюсі значущого навантаження набули дескриптори «спокійний» (-0,517) і «тонкий» (-0,759). Ключем для розуміння сенсу фактору в цілому може бути протиставлення дескрипторів «тривожний» і «спокійний». У цьому контексті високий соціальний статус (ознаками якого є впливовість і багатство) можна трактувати не як гарантію від життєвих негараздів звичайної людини, а навпаки, як джерело тривоги і фактор соціальної ізоляції. Тому ми вирішили назвати цей фактор «Впливовий – простий» – за аналогією із фактором №4, виділеним для типів сприймання «Людина» і «Предмет».

Для зручності сприймання результатів порівняльного аналізу семантики образів чиновників, характерної для респондентів кожного із шести типів сприймання, внесемо результати факторного аналізу було внесено у зведену таблицю 3.7.

На основі психосемантичного аналізу образів чиновництва, що функціонують на вербальному рівні психічного, було встановлено таке:

1. Образ чиновника має п'ятифакторну структуру. Два фактори позначають цілісні стереотипні образи чиновництва, навіяні світовою літературою: «Жадібний багатій» і «Людина у футлярі». Решта факторів формують структуру, близьку до класичної тривимірної структури образу людини «Оцінка – Сила – Активність».

2. Класичні конструкти «Сила» і «Активність» в образі чиновника представлені в модифікованому вигляді. Фіксується специфічне поєднання елементів

обох конструктивів і формування на цій основі двох автономних факторів. Активність в образі чиновника трактується в термінах професійної ергічності, а сила – в термінах соціальної впливовості і комунікативної компетентності.

3. Фактор «Оцінка» на полюсі позитивних конотацій містить специфічне поєднання рис, яке можна означити як симптомокомплекс «Креативність»: мрійливий, творчий, поетичний, тонкий. Ми схильні інтерпретувати цей симптомокомплекс як образ-антипод щодо образу типового чиновника. Це означає, що одним з механізмів формування уявлень про чиновництво може бути, так би мовити, «доказ від протилежного», тобто вибудовування образу чиновника на основі образу креативної особистості, яка для нього є соціальним або особистісним антиподом.

3.2. Стильові профілі громадян з різними типами сприймання державного чиновника

Розуміння стилю як інтегрального утворення, в якому різні індивідуальні властивості, що проявляються у всіх сферах людської активності, пов'язані в єдину цілісну систему, спонукає нас до інтерпретації індивідуально-стильових властивостей за допомогою концепту «стильовий профіль».

Було вирішено створити стильові профілі для кожного із шести типів сприймання чиновників, використовуючи шкали, що вимірюють окремі параметри індивідуального стилю особистості. Замість узагальнених факторів, що описують стиль міжособистісної взаємодії (домінування – підпорядкованість та дружелюбність – ворожість), ми включили дані за кожним із 16 октантів (8 октантів для Я-реального і 8 октантів для Я-ідеального). У такий спосіб ми розраховуємо отримати деталізовані образи Я-реального і Я-ідеального, а також дослідити всі можливі зв'язки між стилем міжособистісної взаємодії та іншими стилевими параметрами. У результаті було отримано матрицю розмірністю 151x357.

7 У ці розрахунки ми також включили дані респондентів, що відмовилися виконувати малюнки, а тому не були віднесені до жодного з типів сприймання.

Психосемантична структура образів чиновника для різних типів сприймання

Тип сприймання	Назва фактору (% дисперсії)				
«Тварина»	Чесний – нечесний (18%)	Розумна сила – дурна слабкість (14,9%)	Заможний – скутий (9,3%)	Старанність (7%)	Нахабний – поступливий (6,3%)
«Людина»	Доброзичливий – недоброзичливий (28,9%)	Відлюдькуватий мрійник (10%)	Впливовий – простий (7,3%)	Безтурботний багатий – суворий бідняк (5,4%)	–
«Людина-гроші»	Розумний – дурний (19%)	Жадібний нероба – чесний трудівник (12,8%)	Талановитий – посередність (10,5%)	Активний – пасивний (7,9%)	Досвідчений – недосвідчений (7,4%)
«Предмет»	Працьовитий – нероба (33,3%)	Чарівний – неприємний (8,5%)	Важливий – простий (7,8%)	Сильний – слабкий (6,4%)	Впливовий – невпливовий (5%)
«Людина-схема»	Доброзичливий – недоброзичливий (31%)	Теплий – холодний (18,6%)	Нудний – дотепний (12,1%)	Сильний – слабкий (8,5%)	Активний – пасивний (7,7%)
«Взаємодія людей»	Корисний – шкідник (27,1%)	Чесний – підлий (14,2%)	Ефективний – неефективний (11,9%)	Активний – пасивний (10,2%)	Впливовий – простий (8,3%)
Вибірка в цілому	Жадібний – багатий (25,8%)	Чесний – запроданець (16,9%)	Розумна сила – дурна слабкість (6,5%)	Закомплексованість (4,1%)	Людина у футлярі (2,9%)

Для початку було перевірено, якою мірою обрані нами параметри стилю є незалежними один від одного і чи коректне їх використання для визначення особливих стильових профілів, характерних для різних типів конструювання образів чиновника. З цією метою ми піддали загальну матрицю, що містить дані всіх респондентів вибірки, факторному аналізу методом головних компонентів з обертанням Varimax.

Щодо загальної вибірки виокремилося п'ять факторів, які сукупно пояснюють 55,9% дисперсії (табл. 3.8). З'ясувалося, що ключові параметри стилю, обрані нами для побудови стильових профілів, характерних для респондентів з різним типом сприймання чиновника, значною мірою незалежні один від одного, оскільки формують окремі фактори.

Перший фактор (21,5% сукупної дисперсії) об'єднує оцінки Я-ідеального за всіма вісьмома типами міжособистісних відносин (октантами). Відсутність у цьому факторі значущих навантажень за іншими стильовими параметрами свідчить про автономне функціонування такого процесу, як формування Я-ідеального, що не залежить від активності психологічних захисних механізмів, процесів саморегуляції або адаптації.

В окремий фактор (8,9% дисперсії) виділилися також параметри саморегуляції: загальний рівень саморегуляції (0,862), операції програмування (0,661) і планування (0,622). Це означає, що ефективність саморегуляції в цілому не пов'язана з іншими параметрами стилю, а залежить лише від рівня розвитку окремих її операцій (передусім планування і програмування). Це також характеризує саморегуляцію як автономний вимір індивідуального стилю.

Виявлено, що особистісний адаптивний потенціал (-0,708) найбільшою мірою пов'язаний з такими параметрами адаптації, як нервово-психічна стійкість (-0,735), комунікативні здібності (-0,629). Разом вони формують другий фактор, який пояснює понад 12% дисперсії. Однак факторний аналіз зафіксував також обернено пропорційний зв'язок параметрів адаптації з

напруженістю таких захисних механізмів, як регресія (0,729), заміщення (0,704), компенсація (0,521).

Таблиця 3.8

Структура індивідуального стилю (загальна вибірка)

Параметри	№ фактору/внесок у дисперсію (%)				
	1/21,6	2/12,7	3/8,9	4/7,9	5/4,8
Владно-лідуючий (реальний)	н/з	н/з	н/з		0,5651
Незалежно-домінуючий (реальний)	н/з	н/з	н/з		0,8375
Прямолінійно-агресивний (реальний)	н/з	н/з	н/з		0,7910
Недовірливо-скептичний (реальний)	н/з	н/з	н/з		0,5724
Покірно-сором'язливий (реальний)	н/з	н/з	н/з	0,4052	н/з
Залежно-слухняний (реальний)	н/з	н/з	н/з	0,5639	н/з
Конвенціональний (реальний)	н/з	н/з	н/з	0,7285	н/з
Відповідально-великодушний (реальний)	н/з	н/з	н/з	0,6526	н/з
Владно-лідуючий (ідеальний)	0,8076	н/з	н/з	н/з	н/з
Незалежно-домінуючий (ідеальний)	0,6630	н/з	н/з	н/з	0,4205
Прямолінійно-агресивний (ідеальний)	0,6810	н/з	н/з	н/з	0,4938
Недовірливо-скептичний (ідеальний)	0,5727	н/з	н/з	н/з	н/з
Покірно-сором'язливий (ідеальний)	0,7352	н/з	н/з	н/з	н/з
Залежно-слухняний (ідеальний)	0,7807	н/з	н/з	н/з	н/з
Конвенціональний (ідеальний)	0,8452	н/з	н/з	н/з	н/з
Відповідально-великодушний (ідеальний)	0,8098	н/з	н/з	н/з	н/з
Заперечення	н/з	н/з	н/з	0,6539	н/з
Витіснення	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
Регресія	н/з	0,7289	н/з	н/з	н/з
Компенсація	н/з	0,5205	н/з	н/з	н/з
Проекція	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
Заміщення	н/з	0,7042	н/з	н/з	н/з
Інтелектуалізація	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
Реактивні утворення	н/з	н/з	н/з	0,5310	н/з
Нервово-психічна стійкість	н/з	-0,7355	н/з	н/з	н/з
Комунікативні здібності	н/з	-0,6288	н/з	н/з	н/з
Моральна нормативність	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
Особистісний адаптивний потенціал	н/з	-0,7084	н/з	н/з	н/з
Планування	н/з	н/з	0,6222	н/з	н/з
Моделювання	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
Програмування	н/з	н/з	0,6614	н/з	н/з
Оцінка результату	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
Гнучкість	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
Самостійність	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
Загальний рівень саморегуляції	н/з	н/з	0,8625	н/з	н/з

Примітка: н/з – значення навантаження < 0,500

Отже, параметри адаптації не можна розглядати як незалежний вимір стилю, їх доведеться інтерпретувати в термінах впливу напруженості тих чи тих захисних механізмів на ефективність особистісної адаптації. Інтерпретувати таке поєднання захистів можна з огляду на поділ психологічних захистів на примітивні (незрілі) і зрілі [163]. Згідно з цим уявленням спочатку в процесі індивідуального розвитку виникають механізми, в основі яких лежать перцептивні процеси (відчуття, сприймання, увага) і які відповідають за блокування загрозової інформації «на вході» (заперечення і регресія). Потім формуються механізми, які забезпечують вилучення небажаного змісту зі сфери свідомого: витіснення, заміщення, проекція. Разом із розвитком процесів мислення та уявлення з'являються більш складні форми захистів (компенсація, інтелектуалізація, реактивні утворення), які дають змогу не прибирати зовсім негативний психічний зміст зі сфери свідомого, а трансформувати його у прийнятні для усвідомлення форми. З огляду на обернено пропорційний зв'язок адаптивного потенціалу з напруженням примітивних захисних механізмів можна стверджувати про їхній дезадаптивний характер у зрілому віці. Виявленість у цій комбінації відносно більш зрілого захисту – компенсації – може свідчити про певний дефіцит адаптивності, який необхідно компенсувати.

Четвертий і п'ятий фактори описують два протилежних типи міжособистісних відносин – конформний і неконформний, які функціонують на рівні оцінки Я-реального. Зокрема, четвертий фактор (7,9% дисперсії) поєднує октанти V-VIII (покірно-сором'язливий, залежно-слухняний, конвенціональний, відповідально-великодушний), що належать до конформного типу міжособистісних відносин. Переважання цієї тенденції міжособистісної взаємодії не є повністю автономним параметром стилю, оскільки тут фіксується прямий зв'язок із напруженістю захисних механізмів заперечення (0,654) і реактивних утворень (0,531). До п'ятого фактору (4,8% дисперсії) увійшли I-IV октанти (владно-лідуючий, незалежно-

домінуючий, прямолінійно-агресивний, недовірливо-скептичний), що об'єднують неконформні тенденції в міжособистісних відносинах. До цього ж фактору з невеликим навантаженням увійшли оцінки Я-ідеального за октантами незалежно-домінуючий (0,421) і прямолінійно-агресивний (0,494), що дає підстави зробити таке припущення: якщо ключовим механізмом підтримання цілісного і комфортного Я-образу для конформних типів є активна дія психічних захистів, то для неконформних типів таким механізмом є ідеалізація деяких притаманних їм рис. Надалі ми будемо розглядати неконформний і конформний типи міжособистісних відносин як автономні (з певними зауваженнями) стильові виміри.

Беручи до уваги викладені результати факторного аналізу, виконаного на загальній вибірці, можемо обрані нами стильові параметри поєднати у п'ять відносно незалежних вимірів стилю:

- 1) вимір ідеального Я;
- 2) вимір адаптивного потенціалу;
- 3) вимір саморегуляції;
- 4) вимір конформного Я;
- 5) вимір неконформного Я.

Ці виміри досить точно відповідають методикам, які ми використовували для дослідження стилю, за винятком методики «Індекс життєвого стилю» Келлермана – Плутчика. Дані про напруженість тих чи тих захисних механізмів виявилися включеними до вимірів адаптивного потенціалу і конформного Я. Тобто захисні механізми, не створюючи окремого і автономного виміру стилю, виконують важливу допоміжну функцію у формуванні інших інтегральних вимірів стилю.

Спираючись на вищенаведені міркування і використовуючи метод факторного аналізу, ми створили окремі стильові профілі, характерні для кожного з шести типів сприймання чиновника: «Тварина», «Людина», «Людина-гроші», «Предмет», «Людина-схема», «Взаємодія людей».

1. Тип сприймання «Тварина»

Стильовий профіль респондентів цього типу утворюють п'ять факторів, які пояснюють 69,1% сукупної дисперсії (табл. 3.9).

Таблиця 3.9

Структура індивідуального стилю (тип сприймання «Тварина»)

Параметри	№ фактору/внесок у дисперсію (%)				
	1(30,6)	2 (12,5)	3 (9,6)	4 (9,2)	5 (7,2)
Владно-лідуючий (реальний)	н/з	н/з	0,765	н/з	н/з
Незалежно-домінуючий (реальний)	н/з	н/з	0,853	н/з	н/з
Прямолінійно-агресивний (реальний)	н/з	н/з	0,765	н/з	н/з
Недовірливо-скептичний (реальний)	н/з	н/з	0,548	н/з	н/з
Покірно-сором'язливий (реальний)	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
Залежно-слухняний (реальний)	0,652	н/з	н/з	н/з	н/з
Конвенціональний (реальний)	0,762	н/з	н/з	н/з	н/з
Відповідально-великодушний (реальний)	0,625	н/з	н/з	н/з	н/з
Владно-лідуючий (ідеальний)	н/з	н/з	0,505	н/з	н/з
Незалежно-домінуючий (ідеальний)	н/з	н/з	0,708	н/з	н/з
Прямолінійно-агресивний (ідеальний)	н/з	н/з	0,823	н/з	н/з
Недовірливо-скептичний (ідеальний)	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
Покірно-сором'язливий (ідеальний)	0,776	н/з	н/з	н/з	н/з
Залежно-слухняний (ідеальний)	0,783	н/з	н/з	н/з	н/з
Конвенціональний (ідеальний)	0,886	н/з	н/з	н/з	н/з
Відповідально-великодушний (ідеальний)	0,899	н/з	н/з	н/з	н/з
Заперечення	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
Витіснення	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
Регресія	н/з	0,827	н/з	н/з	н/з
Компенсація	0,600	н/з	н/з	0,521	н/з
Проекція	н/з	н/з	н/з	н/з	0,765
Заміщення	н/з	0,658	н/з	н/з	н/з
Інтелектуалізація	0,567	н/з	н/з	н/з	н/з
Реактивні утворення	н/з	0,581	н/з	н/з	н/з
Нервово-психічна стійкість	н/з	-0,869	н/з	н/з	н/з
Комунікативні здібності	н/з	н/з	н/з	н/з	0,711
Моральна нормативність	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
Особистісний адаптивний потенціал	н/з	-0,905	н/з	н/з	н/з
Планування	н/з	н/з	н/з	0,829	н/з
Моделювання	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
Програмування	н/з	н/з	н/з	0,756	н/з
Оцінка результату	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
Гнучкість	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
Самостійність	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
Загальний рівень саморегуляції	н/з	н/з	н/з	0,879	н/з

Примітка: н/з – значення навантаження < 0,500

Для цього типу респондентів функціонування конформного настановлення особистості (залежно-слухняний, конвенціональний, відповідально-великодушний типи) пов'язане як з механізмом ідеалізації (атрибуція конформного настановлення Я-ідеальному), так і з активністю психологічних захистів: компенсації та інтелектуалізації (перший фактор, 30,6% дисперсії). Цілісність неконформного настановлення (владно-лідуючий, незалежно-домінуючий, прямолінійно-агресивний, недовірливо-скептичний типи) забезпечується за тим самим принципом, який зафіксовано для загальної вибірки: шляхом ідеалізації, тобто приписування Я-ідеальному неконформних рис (третій фактор, 9,6% дисперсії).

Відмітною особливістю виміру адаптивного потенціалу в цій групі респондентів є те, що замість компенсації, яка разом із регресією і заміщенням формують єдиний фактор із рівнем адаптивного потенціалу в загальній вибірці, у даній вибірці значуще навантаження отримали реактивні утворення (другий фактор, 12,5% дисперсії). Тобто комплекс захистів, напруженість яких обернено пропорційно пов'язана з успішністю адаптаційних процесів (чим більш напруженими є захисні механізми, тим нижчим є показники адаптації), для типу сприймання «Тварина» складають регресія, заміщення і реактивні утворення.

Вимір саморегуляції також має специфічні риси, притаманні цьому типу: загальний рівень саморегуляції прямо пропорційно пов'язаний не тільки з розвитком операцій планування і програмування, як це зафіксовано на загальній вибірці, а й з активністю захисного механізму компенсації (четвертий фактор, 9,2% дисперсії). Нарешті, п'ятий вимір стилю фіксує прямо пропорційний зв'язок між комунікативними здібностями (складова адаптаційного потенціалу) і проекцією (п'ятий фактор, 7,2% дисперсії). Цей вимір свідчить про певні особливості комунікативного аспекту адаптивності представників даної групи, успішність якого залежить від активності проективного захисту (атрибуції іншим людям власного психологічного змісту).

2. Тип сприймання «Людина»

П'ять факторів, які утворюють стильовий профіль даного типу, пояснюють 58,5% сукупної дисперсії (табл. 3.10).

Таблиця 3.10

Структура індивідуального стилю (тип сприймання «Людина»)

Параметри	№ фактору/внесок у дисперсію (%)				
	1 (18,6)	2 (15,2)	3 (9,7)	4 (8,3)	5 (6,6)
Владно-лідуючий (реальний)	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
Незалежно-домінуючий (реальний)	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
Прямолінійно-агресивний (реальний)	н/з	-0,587	н/з	н/з	н/з
Недовірливо-скептичний (реальний)	н/з	-0,516	н/з	н/з	н/з
Покірно-сором'язливий (реальний)	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
Залежно-слухняний (реальний)	н/з	н/з	н/з	0,609	н/з
Конвенціональний (реальний)	н/з	н/з	н/з	0,828	н/з
Відповідально-великодушний (реальний)	н/з	н/з	н/з	0,795	н/з
Владно-лідуючий (ідеальний)	0,803	н/з	н/з	н/з	н/з
Незалежно-домінуючий (ідеальний)	0,626	н/з	н/з	н/з	н/з
Прямолінійно-агресивний (ідеальний)	0,870	н/з	н/з	н/з	н/з
Недовірливо-скептичний (ідеальний)	0,559	н/з	н/з	н/з	н/з
Покірно-сором'язливий (ідеальний)	0,732	н/з	н/з	н/з	н/з
Залежно-слухняний (ідеальний)	0,840	н/з	н/з	н/з	н/з
Конвенціональний (ідеальний)	0,804	н/з	н/з	н/з	н/з
Відповідально-великодушний (ідеальний)	0,782	н/з	н/з	н/з	н/з
Заперечення	н/з	н/з	н/з	0,622	н/з
Витіснення	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
Регресія	н/з	-0,691	н/з	н/з	н/з
Компенсація	н/з	н/з	н/з	н/з	0,536
Проекція	н/з	н/з	н/з	н/з	0,556
Заміщення	н/з	-0,833	н/з	н/з	
Інтелектуалізація	н/з	н/з	н/з	н/з	0,775
Реактивні утворення	н/з	н/з	н/з	н/з	0,614
Нервово-психічна стійкість	н/з	н/з	0,624	н/з	н/з
Комунікативні здібності	н/з	0,657	н/з	н/з	н/з
Моральна нормативність	н/з	0,536	н/з	н/з	н/з
Особистісний адаптивний потенціал	н/з	0,614	0,505	н/з	н/з
Планування	н/з	н/з	н/з	н/з	0,617
Моделювання	н/з	н/з	0,730	н/з	н/з
Програмування	н/з	н/з	н/з	н/з	0,599
Оцінка результату	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
Гнучкість	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
Самостійність	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
Загальний рівень саморегуляції	н/з	н/з	0,784	н/з	н/з

Примітка: н/з – значення навантаження < 0,500

Для типу сприймання «Людина» фіксується повна ідентичність виміру ідеального Я тому ж виміру, який зафіксовано для вибірки в цілому (перший фактор, 18,6% дисперсії). У цьому факторі також пов'язані оцінки Я-ідеального за всіма вісьмома типами міжособистісної взаємодії, що відображає узагальнювальне настановлення на те, що ідеальному Я притаманні всі можливі чесноти, навіть ті, що пов'язуються з протилежними типами особистості. Не виявлено особливостей, притаманних даному типу за виміром конформного Я. Конформні типи міжособистісної взаємодії (залежно-слухняний, конвенціональний, відповідально-великодушний) тут також пов'язані в єдиному факторі із захисним механізмом заперечення (четвертий фактор, 8,3% дисперсії).

За рештою стильових вимірів група з типом сприймання «Людина» має свою специфіку. Так, в єдиний фактор з особистісним адаптивним потенціалом (другий фактор, 15,2% дисперсії) тут увійшли, по-перше, інші параметри адаптації: комунікативні здібності і моральна нормативність замість нервово-психічної стійкості.

Тобто ефективність адаптації для цієї групи пов'язана не так із задатками конституції, як із вторинними навичками адаптації: здатністю сприймати і приймати групові норми і налагоджувати конструктивні соціальні зв'язки. По-друге, разом із напруженістю механізмів регресії і заміщення негативний (або обернено пропорційний) вплив на адаптаційний потенціал чинять акцентовані прямолінійно-агресивне і недовірливо-скептичне настановлення в міжособистісних відносинах.

Вимір саморегуляції в групі з типом сприймання «Людина» виявився зчепленим із виміром адаптації (його конституційно обумовленою складовою) (третій фактор, 9,7% дисперсії). Для представників цієї вибірки успішність саморегуляції пов'язана передусім з розвитком операцій моделювання (а не планування і програмування, як у попередніх випадках). Тим часом операції програмування і планування сформували окремий фактор разом із симптомокомплексом захисних механізмів, таких як компенсація,

проекція, реактивні утворення, інтелектуалізація (п'ятий фактор, 6,6% дисперсії).

3. Тип сприймання «Людина-гроші»

Стильовий профіль даного типу включає п'ять факторів, які сукупно пояснюють 70,3% дисперсії (табл. 3.11).

Виміри стилю в цій групі значно відрізняються від тих, що були отримані на загальній вибірці і взяті за основу для порівняльного аналізу. Ідеалізоване Я тут пов'язане з акцентуацією незалежно-домінуючого настановлення в міжособистісній взаємодії (перший фактор, 28,1% дисперсії). У цьому ж факторі отримав значуще навантаження такий інтегральний показник саморегуляції, як самостійність.

Вимір саморегуляції в цілому вирізняється наявністю обернено пропорційних зв'язків між загальним рівнем саморегуляції і напруженням захистів заперечення та витіснення (третій фактор, близько 10% дисперсії). Тобто в групі з типом сприймання «Людина-гроші» ефективність саморегуляції забезпечується тією та ж самою логікою, що у загальній вибірці – для ефективної адаптації: чим менша напруженість деяких захистів, тим краще працюють процеси адаптації та саморегуляції.

Решта стильових вимірів описує особливості образу Я та різні стратегії підтримання його цілісності. Зокрема, акцентуація прямолінійно-агресивного і недовірливо-скептичного типів міжособистісної взаємодії (неконформне настановлення) прямо пропорційно пов'язана із напруженням проекції, заміщення і реактивних утворень (зрілі захисні механізми), і обернено пропорційно – з комунікативними здібностями (складова адаптивного потенціалу) і розвитком операцій моделювання (складова саморегуляції) (другий фактор, 14,8% дисперсії). Функціонування конформних типів міжособистісної взаємодії (покірно-сором'язливий і залежно-слухняний) підтримується за допомогою механізму ідеалізації (атрибуції Я-ідеальному залежно-слухняного настановлення) й активності психологічного захисту за типом компенсації (четвертий фактор, 9,4% дисперсії).

Структура індивідуального стилю (тип сприймання «Людина-гроші»)⁸

Параметри	№ фактору/внесок у дисперсію (%)				
	1 (28,1)	2 (14,8)	3 (10,0)	4 (9,4)	5 (8,0)
Владно-лідуючий (реальний)	н/з	н/з	н/з	н/з	0,715
Незалежно-домінуючий (реальний)	0,655	н/з	н/з	н/з	н/з
Прямолінійно-агресивний (реальний)	н/з	0,694	н/з	н/з	н/з
Недовірливо-скептичний (реальний)	н/з	0,710	н/з	н/з	н/з
Покірно-сором'язливий (реальний)	н/з	н/з	н/з	0,749	н/з
Залежно-слухняний (реальний)	н/з	н/з	н/з	0,792	н/з
Конвенціональний (реальний)	н/з	н/з	н/з	н/з	0,874
Відповідально-великодушний (реальний)	н/з	н/з	н/з	н/з	0,658
Владно-лідуючий (ідеальний)	0,804	н/з	н/з	н/з	н/з
Незалежно-домінуючий (ідеальний)	0,705	н/з	н/з	н/з	н/з
Прямолінійно-агресивний (ідеальний)	0,573	н/з	н/з	н/з	н/з
Недовірливо-скептичний (ідеальний)	0,755	н/з	н/з	н/з	н/з
Покірно-сором'язливий (ідеальний)	0,716	н/з	н/з	н/з	н/з
Залежно-слухняний (ідеальний)	0,711	н/з	н/з	0,508	н/з
Конвенціональний (ідеальний)	0,628	н/з	н/з	н/з	0,597
Відповідально-великодушний (ідеальний)	н/з	н/з	н/з	н/з	0,731
Заперечення	н/з	н/з	-0,657	н/з	н/з
Витіснення	н/з	н/з	-0,564	н/з	н/з
Регресія	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
Компенсація	н/з	н/з	н/з	0,662	н/з
Проекція	н/з	0,786	н/з	н/з	н/з
Заміщення	н/з	0,752	н/з	н/з	н/з
Інтелектуалізація	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
Реактивні утворення	н/з	0,551	н/з	н/з	н/з
Нервово-психічна стійкість	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
Комунікативні здібності	н/з	-0,718	н/з	н/з	н/з
Моральна нормативність	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
Планування	н/з	н/з	0,810	н/з	н/з
Моделювання	н/з	-0,767	н/з	н/з	н/з
Програмування	н/з	н/з	0,601	н/з	н/з
Оцінка результату	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
Гнучкість	н/з	н/з	н/з	0,764	н/з
Самостійність	0,755	н/з	н/з	н/з	н/з
Загальний рівень саморегуляції	н/з	н/з	0,828	н/з	н/з

Примітка: н/з – значення навантаження < 0,500

Для двох інших конформних типів (конвенціональний і відповідально-великодушний) фіксуються зв'язки з ідеалізацією відповідних типів

⁸ Особистісний адаптивний потенціал не включений у розрахунки, оскільки для всіх респондентів цієї групи він дорівнює 2 (середній рівень).

міжособистісної взаємодії (атрибуцією Я-ідеальному конвенціонального і відповідально-великодушного міжособистісних настановлень), а також із владно-лідуючим настановленням Я-реального, яке, хоч і належить до неконформних типів, у циркулярній моделі особистості Т.Лірі безпосередньо межує із відповідально-великодушним настановленням (п'ятий фактор, близько 8% дисперсії).

4. Тип сприймання «Предмет»

П'ять факторів, які утворюють стильовий профіль даного типу, сукупно пояснюють 69,2% дисперсії (табл. 3.12).

Для типу сприймання «Предмет» фіксується поєднання вимірів ідеального Я і конформного Я. Залежно-слухняний, конвенціональний, відповідально-великодушний типи міжособистісної взаємодії (конформне настановлення) формують єдиний фактор з усіма оцінками Я-ідеального, за винятком незалежно-домінуючого октанта (перший фактор, 26,5% дисперсії). Таке поєднання рис обернено пропорційно пов'язане з рівнем розвитку комунікативних здібностей (складова адаптивного потенціалу).

Ще одним способом підтримання цілісності Я-образу, в якому переважають конформні міжособистісні настановлення, для типу сприймання «Предмет» є активність захисного механізму за типом заперечення (п'ятий фактор, 5,7% дисперсії).

Неконформне настановлення в міжособистісній взаємодії (незалежно-домінуючий і прямолінійно-агресивний типи) прямо пропорційно пов'язане з акцентуацією тих самих типів в образі Я-ідеального й активністю захистів витіснення та інтелектуалізації (четвертий фактор, 8,2% дисперсії). Тобто функціонування неконформного настановлення для типу сприймання «Предмет» підтримується за рахунок тих самих механізмів, що й конформного – для вибірки в цілому: ідеалізації та активності захистів.

Особливістю виміру адаптації, притаманного групі з типом сприймання «Предмет», є пов'язаність загального рівня адаптації із певними параметрами саморегуляції: прямо пропорційна з розвитком операцій моделювання та

оцінювання результату, й обернено пропорційна – із самостійністю, яка є інтегральним показником саморегуляції (другий фактор, 16,4% дисперсії).

Таблиця 3.12

Структура індивідуального стилю (тип сприймання «Предмет»)

Параметри	№ фактору/внесок у дисперсію (%)				
	1 (26,5)	2 (16,4)	3 (12,5)	4 (8,2)	5 (5,7)
Владно-лідуючий (реальний)	н/з	н/з	0,647	н/з	н/з
Незалежно-домінуючий (реальний)	н/з	н/з	н/з	0,630	н/з
Прямолінійно-агресивний (реальний)	н/з	н/з	н/з	0,724	н/з
Недовірливо-скептичний (реальний)	н/з	-0,746	н/з	н/з	н/з
Покірно-сором'язливий (реальний)	н/з	н/з	н/з	н/з	0,546
Залежно-слухняний (реальний)	0,589	н/з	н/з	н/з	н/з
Конвенціональний (реальний)	0,503	н/з	н/з	н/з	0,657
Відповідально-великодушний (реальний)	0,556	н/з	н/з	н/з	0,603
Владно-лідуючий (ідеальний)	0,693	н/з	н/з	н/з	н/з
Незалежно-домінуючий (ідеальний)	н/з	н/з	н/з	0,642	н/з
Прямолінійно-агресивний (ідеальний)	0,667	н/з	н/з	0,646	н/з
Недовірливо-скептичний (ідеальний)	0,791	н/з	н/з	н/з	н/з
Покірно-сором'язливий (ідеальний)	0,804	н/з	н/з	н/з	н/з
Залежно-слухняний (ідеальний)	0,750	н/з	н/з	н/з	н/з
Конвенціональний (ідеальний)	0,842	н/з	н/з	н/з	н/з
Відповідально-великодушний (ідеальний)	0,773	н/з	н/з	н/з	н/з
Заперечення	н/з	н/з	н/з	н/з	0,801
Витіснення	н/з	н/з	н/з	0,692	н/з
Регресія	н/з	-0,806	н/з	н/з	н/з
Компенсація	н/з	н/з	0,644	н/з	н/з
Проекція	н/з	н/з	0,750	н/з	н/з
Заміщення	н/з	-0,853	н/з	н/з	н/з
Інтелектуалізація	н/з	н/з	н/з	0,766	н/з
Реактивні утворення	н/з	н/з	0,751	н/з	н/з
Нервово-психічна стійкість	н/з	0,775	н/з	н/з	н/з
Комунікативні здібності	-0,564	н/з	н/з	н/з	н/з
Моральна нормативність	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
Особистісний адаптивний потенціал	н/з	0,746	н/з	н/з	н/з
Планування	н/з	н/з	0,790	н/з	н/з
Моделювання	н/з	0,587	н/з	н/з	н/з
Програмування	н/з	н/з	0,510	н/з	н/з
Оцінка результату	н/з	0,518	н/з	н/з	н/з
Гнучкість	н/з	н/з	0,563	н/з	н/з
Самостійність	н/з	-0,634	н/з	н/з	н/з
Загальний рівень саморегуляції	н/з	н/з	0,795	н/з	н/з

Примітка: н/з – значення навантаження < 0,500

У вимірі саморегуляції фіксується розгалуженість зв'язків загального рівня саморегуляції та її окремих параметрів (операцій планування та програмування, інтегрального показника гнучкості) з активністю зрілих психологічних захистів (компенсація, проєкція, реактивні утворення) та акцентуацією владно-лідуючого настановлення міжособистісної взаємодії (третьої фактор, 12,5% дисперсії).

5. Тип сприймання «Людина-схема»

Стильовий профіль цього типу утворюють п'ять факторів, які пояснюють 85,5% сукупної дисперсії (табл. 3.13).

Для типу сприймання «Предмет» фіксується поєднання вимірів ідеального Я і конформного Я. Залежно-слухняний, конвенціональний, відповідально-великодушний типи міжособистісної взаємодії (конформне настановлення) формують єдиний фактор з усіма оцінками Я-ідеального, за винятком незалежно-домінуючого октанта (перший фактор, 26,5% дисперсії). Таке поєднання рис обернено пропорційно пов'язане з рівнем розвитку комунікативних здібностей (складова адаптивного потенціалу). Ще одним способом підтримання цілісності Я-образу, в якому переважають конформні міжособистісні настановлення, для типу сприймання «Предмет» є активність захисного механізму за типом заперечення (п'ятий фактор, 5,7% дисперсії).

Неконформне настановлення у міжособистісній взаємодії (незалежно-домінуючий і прямолінійно-агресивний типи) прямо пропорційно пов'язане з акцентуацією тих самих типів в образі Я-ідеального й активністю захистів витіснення та інтелектуалізації (четвертий фактор, 8,2% дисперсії). Тобто функціонування неконформного настановлення для типу сприймання «Предмет» підтримується за рахунок тих самих механізмів, що й конформного – для вибірки в цілому: ідеалізації і активності захистів.

Особливістю виміру адаптації, притаманною групі з типом сприймання «Предмет», є пов'язаність загального рівня адаптації з певними параметрами саморегуляції: прямо пропорційна з розвитком операцій моделювання та оцінки результату, й обернено пропорційна – із

самостійністю, яка є інтегральним показником саморегуляції (другий фактор, 16,4% дисперсії).

Таблиця 3.13

Структура індивідуального стилю (тип сприймання «Людина-схема»)

Параметри	№ фактору/внесок у дисперсію (%)				
	1 (30,3)	2 (25,0)	3 (11,6)	4 (10,1)	5 (8,4)
Владно-лідуючий (реальний)	н/з	н/з	0,663	н/з	н/з
Незалежно-домінуючий (реальний)	н/з	н/з	н/з	н/з	н/з
Прямолінійно-агресивний (реальний)	н/з	н/з	0,623	н/з	0,565
Недовірливо-скептичний (реальний)	н/з	н/з	н/з	н/з	0,723
Покірно-сором'язливий (реальний)	0,862	н/з	н/з	н/з	н/з
Залежно-слухняний (реальний)	0,755	н/з	н/з	н/з	н/з
Конвенціональний (реальний)	н/з	0,629	н/з	н/з	н/з
Відповідально-великодушний (реальний)	0,650	0,657	н/з	н/з	н/з
Владно-лідуючий (ідеальний)	0,630	н/з	0,568	н/з	н/з
Незалежно-домінуючий (ідеальний)	н/з	н/з	0,867	н/з	н/з
Прямолінійно-агресивний (ідеальний)	н/з	н/з	0,875	н/з	н/з
Недовірливо-скептичний (ідеальний)	н/з	н/з	0,885	н/з	н/з
Покірно-сором'язливий (ідеальний)	н/з	н/з	0,742	н/з	н/з
Залежно-слухняний (ідеальний)	н/з	н/з	0,725	н/з	н/з
Конвенціональний (ідеальний)	н/з	0,789	н/з	н/з	н/з
Відповідально-великодушний (ідеальний)	н/з	0,963	н/з	н/з	н/з
Заперечення	н/з	н/з	н/з	0,638	н/з
Витіснення	н/з	н/з	н/з	н/з	0,789
Регресія	н/з	н/з	н/з	н/з	0,846
Компенсація	н/з	н/з	н/з	н/з	0,840
Проекція	н/з	н/з	0,758	н/з	0,555
Заміщення	н/з	н/з	н/з	н/з	0,853
Інтелектуалізація	н/з	н/з	н/з	0,796	н/з
Реактивні утворення	н/з	н/з	0,563	н/з	н/з
Нервово-психічна стійкість	-0,627	н/з	н/з	0,523	н/з
Комунікативні здібності	н/з	0,663	н/з	н/з	-0,560
Моральна нормативність	н/з	н/з	н/з	0,597	н/з
Особистісний адаптивний потенціал	н/з	0,665	н/з	н/з	н/з
Планування	н/з	н/з	н/з	0,909	н/з
Моделювання	н/з	0,661	н/з	н/з	н/з
Програмування	н/з	н/з	н/з	0,738	н/з
Оцінка результату	н/з	0,704	н/з	н/з	н/з
Гнучкість	н/з	0,893	н/з	н/з	н/з
Самостійність	н/з	н/з	н/з	н/з	0,806
Загальний рівень саморегуляції	н/з	0,573	н/з	0,626	н/з

Примітка: н/з – значення навантаження < 0,500

У вимірі саморегуляції фіксується розгалуженість зв'язків загального рівня саморегуляції та її окремих параметрів (операцій планування та програмування, інтегрального показника гнучкості) з активністю зрілих психологічних захистів (компенсація, проекція, реактивні утворення) і акцентуацією владно-лідуючої настанови міжособистісної взаємодії (третій фактор, 12,5% дисперсії).

Стильовий профіль типу сприймання «Людина-схема» характеризується поєднанням більшості базових вимірів стилю в специфічні, притаманні лише цій групі респондентів стилеві конструкти і, навпаки, розщепленням єдиних для загальної вибірки вимірів на окремі. Зокрема, вимір конформного Я в цій групі формує два окремих фактори стильового профілю. До першого фактору (30,3% дисперсії) увійшли такі складові конформного настановлення, як покірсно-сором'язливий, залежно-слухняний і відповідально-великодушний типи міжособистісної взаємодії, які прямо пропорційно пов'язані з ідеалізацією владно-лідуючого типу міжособистісної взаємодії (неконформне настановлення) і обернено пропорційно – з нервово-психічною стійкістю особистості. У цьому випадку маємо складний механізм підтримання цілісного Я-образу шляхом ідеалізації протилежних реально існуючим настановленням у міжособистісній взаємодії.

Другий фактор (25% дисперсії), що містить елементи виміру конформного Я, фіксує прямо пропорційні зв'язки між акцентуацією конвенціонального та відповідально-великодушного типів міжособистісної взаємодії, особистісним адаптивним потенціалом (та його параметрами) і рівнем саморегуляції (та її параметрами). Тобто в даному випадку йдеться про поєднання трьох базових вимірів стилю: адаптації, саморегуляції і частково конформного Я. Звернімо увагу на входження в цей фактор оцінок Я-ідеального за тими самими типами міжособистісної взаємодії, що акцентовані в реальній самооцінці особистості. Така ситуація виглядає більш гармонійною під кутом зору функціонування Я-образу, і це логічно

вписується в характер зв'язків, які він набуває у цьому факторі з параметрами адаптації і саморегуляції.

Вимір неконформного Я в цій групі також розщеплюється на два окремих фактори. В одному з них акцентовані владно-лідуючий і прямолінійно-агресивний типи міжособистісної взаємодії поєднуються з виміром ідеального Я (третій фактор, 11,6% дисперсії). Подібна структура Я-образу пов'язана з активністю таких захисних механізмів, як проєкція і реактивні утворення. В іншому факторі акцентуація прямолінійно-агресивного і недовірливо-скептичного типів узгоджується з активністю більшості захисних механізмів: витіснення, регресії, компенсації, проєкції, заміщення, а також з таким інтегральним параметром саморегуляції, як самостійність (п'ятий фактор, 8,5% дисперсії). Обернено пропорційні зв'язки цього симптомокомплексу фіксуються з комунікативними здібностями.

Вимір саморегуляції в цій групі також розщеплюється на два фактори. Окрім фактору №2, у якому параметри саморегуляції формують єдиний комплекс із вимірами адаптації і конформного Я, виділився окремий вимір саморегуляції, де її загальний рівень прямо пропорційно пов'язується з розвитком операцій планування і програмування (аналогічно базовому виміру), складовими адаптивного потенціалу (нервово-психічна стійкість і моральна нормативність) та активністю захистів заперечення й інтелектуалізації (четвертий фактор, 10,1% дисперсії).

б. Тип сприймання «Взаємодія людей»

П'ять факторів, які утворюють стильовий профіль даного типу, сукупно пояснюють 81,9% дисперсії (табл. 3.14).

Для типу сприймання «Взаємодія людей» фіксується поєднання вимірів неконформного Я і саморегуляції. Акцентовані незалежно-домінуючий, прямолінійно-агресивний і недовірливо-скептичний типи міжособистісної взаємодії формують єдиний фактор із загальним рівнем саморегуляції, розвитком операцій планування та моделювання (перший

фактор, 30,1% дисперсії). До цього ж стильового комплексу входять за принципом прямо пропорційного зв'язку деякі параметри адаптивного потенціалу: нервово-психічна стійкість і моральна нормативність.

Виходить, що рівень саморегуляції особистості, яка належить до типу сприймання «Взаємодія людей», тим вищий, чим вища нервово-психічна стійкість і чим більше акцентовані неконформні тенденції міжособистісної взаємодії. Вимір конформного Я виявився щільно пов'язаним із виміром адаптивного потенціалу (третій фактор, 15,9% дисперсії). Акцентовані конформні типи міжособистісної взаємодії – конвенціональний і відповідально-великодушний – мають обернено пропорційні зв'язки із атрибуцією Я-ідеальному протилежних (тобто неконформних) настановлень.

Таким чином, цілісність самооцінки для такого типу міжособистісної взаємодії підтримується за рахунок унікального для нашої вибірки механізму, а саме деідеалізації протилежного настановлення. Зазначені типи прямо пропорційно пов'язані з активністю зрілих захистів (проекції та реактивних утворень), й обернено пропорційно – з інтегральним параметром саморегуляції «самостійність».

До цього ж фактору належить адаптивний потенціал особистості в цілому, а також ті його параметри, які не мають прямої конституційної обумовленості: комунікативні здібності і моральна нормативність.

Отже, тут ми маємо справу зі складним поєднанням стильових параметрів у єдиному вимірі, який фіксує пряму залежність рівня адаптації особистості від конформного настановлення в міжособистісних взаєминах і, що не є характерним для вибірки в цілому, від напруженості захисних механізмів.

Вимір ідеального Я в цій групі охоплює, разом з оцінками Я-ідеального за всіма типами міжособистісної взаємодії, оцінку Я-реального за владно-лідуючим типом, а також інтегральний показник саморегуляції – гнучкість (другий фактор, 20,2% дисперсії).

Структура індивідуального стилю (тип сприймання «Взаємодія людей»)

Параметри	№ фактору/внесок у дисперсію (%)				
	1 (30,1)	2 (20,2)	3 (15,9)	4 (8,1)	5 (7,7)
Владно-лідуючий (реальний)	н/з	0,534	н/з	н/з	н/з
Незалежно-домінуючий (реальний)	0,826	н/з	н/з	н/з	н/з
Прямолінійно-агресивний (реальний)	0,726	н/з	н/з	н/з	н/з
Недовірливо-скептичний (реальний)	0,523	н/з	н/з	н/з	н/з
Покірно-сором'язливий (реальний)	н/з	н/з	н/з	н/з	0,635
Залежно-слухняний (реальний)	н/з	н/з	н/з	-0,568	н/з
Конвенціональний (реальний)	н/з	н/з	0,805	н/з	н/з
Відповідально-великодушний (реальний)	н/з	0,642	0,508	н/з	н/з
Владно-лідуючий (ідеальний)	н/з	0,706	н/з	н/з	н/з
Незалежно-домінуючий (ідеальний)	н/з	н/з	-0,632	н/з	н/з
Прямолінійно-агресивний (ідеальний)	н/з	0,520	-0,524	н/з	н/з
Недовірливо-скептичний (ідеальний)	н/з	0,655	н/з	н/з	н/з
Покірно-сором'язливий (ідеальний)	н/з	0,888	н/з	н/з	н/з
Залежно-слухняний (ідеальний)	н/з	0,812	н/з	н/з	н/з
Конвенціональний (ідеальний)	н/з	0,943	н/з	н/з	н/з
Відповідально-великодушний (ідеальний)	н/з	0,963	н/з	н/з	н/з
Заперечення	-0,666	н/з	н/з	н/з	н/з
Витіснення	н/з	н/з	н/з	н/з	0,830
Регресія	н/з	н/з	н/з	-0,860	н/з
Компенсація	н/з	н/з	н/з	-0,738	н/з
Проекція	н/з	н/з	0,7117	н/з	н/з
Заміщення	н/з	н/з	н/з	-0,718	н/з
Інтелектуалізація	н/з	н/з	н/з	н/з	0,805
Реактивні утворення	н/з	н/з	0,877	н/з	н/з
Нервово-психічна стійкість	0,810	н/з	н/з	н/з	н/з
Комунікативні здібності	н/з	н/з	0,549	н/з	-0,517
Моральна нормативність	0,528	н/з	0,506	н/з	н/з
Особистісний адаптивний потенціал	н/з	н/з	0,927	н/з	н/з
Планування	0,865	н/з	н/з	н/з	н/з
Моделювання	0,626	н/з	н/з	0,589	н/з
Програмування	н/з	н/з	н/з	0,752	н/з
Оцінка результату	н/з	н/з	н/з	0,755	н/з
Гнучкість	н/з	0,652	н/з	н/з	н/з
Самостійність	н/з	н/з	-0,832	н/з	н/з
Загальний рівень саморегуляції	0,655	н/з	н/з	н/з	н/з

Примітка: н/з – значення навантаження < 0,500

Два останніх стильових виміри, які виокремилися для типу сприймання «Взаємодія людей», фіксують специфічні зв'язки між активністю деяких

захисних механізмів і окремими параметрами стилю. Поєднана напруженість захистів регресії, компенсації і заміщення обернено пропорційно пов'язана з рівнем розвитку таких операцій саморегуляції, як моделювання, програмування та оцінка результату (четвертий фактор, 8,1% дисперсії). Синхронна активність витіснення й інтелектуалізації обернено пропорційна рівню розвитку комунікативних здібностей (п'ятий фактор, 7,7% дисперсії).

Отже, для кожного із шести виокремлених нами типів сприймання чиновника фіксується своєрідний стильовий профіль. Основні стильові відмінності типів сприймання фіксуються як специфічні зв'язки між окремими вимірами стилю, які утворюються в процесі формування структури адаптивного потенціалу, Я-образу і стилю саморегуляції. Показано, що для «гуманізуючих» типів сприймання («Людина», «Людина-гроші») характерна включеність психологічних захистів у структуру Я-образу; тим самим, як ми припускаємо, забезпечуються цілісність та неконфліктність самооцінки. Для «дегуманізуючих» типів («Тварина», «Предмет») зрілі психологічні захисти утворюють єдині стильові виміри з ефективністю саморегуляції особистості. У перехідних типах сприймання («Людина-схема» і «Взаємодія людей») фіксується наявність обох тенденцій, однак у більш складному вигляді. Також для згаданих типів характерним є поєднання вимірів Я-образу, саморегуляції та адаптивного потенціалу. Таким чином, спрямованість психічної енергії на підтримання цілісності Я-образу або ефективності саморегуляції є важливим чинником формування «гуманізуючого» або «дегуманізуючого» стилю сприймання чиновників.

За підсумками емпіричного дослідження нами виявлено кілька закономірностей сприймання чиновників, які можуть слугувати підґрунтям для побудови моделі ефективної взаємодії громадян з уповноваженими особами органів державної влади.

По-перше, встановлено, що центральною тенденцією в сприйманні громадянами представників державної влади є «гуманізація» або

«дегуманізація» їхніх образів. Жінки достовірно частіше вбачають у чиновниках людей (як цілком звичайних, так і дуже особливих); чоловікам, навпаки, властиво «розлюднювати» можновладців, сприймати їх як представників іншого біологічного виду або, взагалі, класу явищ неживої природи. Аналіз малюнків показує, що для більшості респондентів чиновники становлять «аут-групу», тобто сприймаються відокремлено, на певній дистанції від їхнього (респондентів) життєвого простору.

По-друге, виявлено, що «дегуманізовані» образи чиновника (візуально представлені у вигляді неживого предмета, символу, знака) мають складну та більш чутливу до всього розмаїття соціальних відносин семантичну структуру. І навпаки, максимально «гуманізовані» образи (візуалізація чиновника у вигляді людини з яскраво вираженими рисами індивідуальності і характеру) мають спрощену семантику, що редукує складні соціальні взаємини до досить простих схем. У семантичній структурі образу чиновника нами виявлено специфічні конструкти, які вочевидь навіяні літературними образами чиновництва (або представників привілейованих соціальних груп у цілому): «Жадібний багатій» і «Людина у футлярі». Відмітною особливістю образу типового чиновника є приписування йому здебільшого негативних морально-етичних якостей. Цей висновок випливає з особливостей модифікованого конструкта «Оцінка», де на полюсі позитивних конотацій бачимо риси, абсолютно не сумісні з рольовими вимогами до державних службовців («симптомокомплекс вільної людини»). Отже, конструювання образу чиновників відбувається, з одного боку, під впливом літературної традиції, а з другого – за принципом «від протилежного», як антипода якогось іншого, безумовно привабливого образу. Тобто сприймання конкретних посадових осіб, з якими доводиться взаємодіяти громадянам, відбувається за наявності упередженого, переважно негативного, ставлення до чиновництва в цілому.

По-третє, дослідження стильових особливостей респондентів з різними типами сприймання чиновників показує, що тенденція до «гуманізації» представників державної влади притаманна респондентам з більш високою активністю (напруженням) «примітивних» психологічних захистів, зокрема регресії. Водночас встановлено, що «гуманізація» образів чиновників пов'язана з меншою енергозатратністю (напруженістю психологічних захистів) конформного настановлення, а для «дегуманізуючих» типів сприймання більш природним є неконформний стиль взаємодії.

Жорсткий поділ на людські і нелюдські образи чиновників може бути деталізований шляхом поділу всіх зображень на шість типологічних груп, які можна розташувати в умовному континуумі від абсолютно нелюдських через антропоморфні або гранично схематичні до максимально деталізованих образів людей, що передають усі нюанси індивідуальності і характеру. Перший полюс такого континуума утворений образами неживих об'єктів та абстрактних символів (тип «Предмет»); далі розташовуються зображення тварин і антропоморфних істот (тип «Тварина»); потім – схематичні зображення людей (тип «Людина-схема») і тип «Взаємодія людей», більшість зображень якого містить схематичні людські образи; далі – типові зображення чиновників-корупціонерів, «хапуг», які містять явні ознаки негативного ставлення респондента (тип «Людина-гроші»). Нарешті, доброзичливі деталізовані зображення чиновників у вигляді людей із явними ознаками індивідуальності (тип «Людина») формують другий полюс цього умовного континуума.

На перший погляд така картина може здатися однозначною щодо можливих висновків та інтерпретації: мовляв, «гуманізація» образу чиновника є більш здоровим підґрунтям для ефективної владно-підвладної взаємодії, ніж сприймання чиновника як представника ворожої, «демонічної», надлюдської сили або нівелювання його людської гідності до тваринного або речового стану. Адже чиновник, хоч і є посадовою

особою, але, зрештою, такий самий громадянин, як й інші: він має той самий досвід соціалізації, діє в тому ж самому правовому полі, споживає ті ж самі товари та послуги тощо. До того ж владні повноваження розподілені в суспільстві вкрай нерівномірно, але градуйовано: є посадовці з мінімальним обсягом повноважень, а є – з максимальним, і провести чітку межу, яка однозначно відділяла б усіх «простих» громадян від усіх «можновладців», не так просто. З цих міркувань владно-підвладна взаємодія з приводу, наприклад, надання тих чи тих державних послуг або виконання громадянських обов'язків – це передусім налагодження ділових, партнерських взаємин між уповноваженою особою і громадянином, тобто міжособистісна взаємодія.

Однак аналіз семантичної складової цих типових образів, а також дослідження стильових особливостей представників виділених нами груп респондентів заперечують справедливність цих припущень. Навпаки, ми з'ясували, що гранична «гуманізація» образу чиновника свідчить про наявність серйозних перешкод на шляху ефективної владно-підвладної взаємодії. Ці перешкоди пов'язані передусім із когнітивним спрощенням образу представника державної влади, генералізованим приписуванням позитивних рис особам з високим соціальним статусом, що, як ми зафіксували, притаманно типу сприймання «Людина». Для респондентів цього типу сприймання (більшість з яких – це молоді жінки віком до 25 років) також характерна достовірно вища, ніж в інших групах, напруженість захисного механізму «регресія». Тобто можемо стверджувати, що за максимальною «гуманізацією» образу чиновника криється інфантильне настановлення щодо влади та її представників, перекладання власної відповідальності на інших, пошук соціального заступництва тощо. Також можна очікувати, що з дорослішанням така настанова має трансформуватися під впливом накопиченого досвіду соціальної взаємодії.

Одним з варіантів вікової трансформації настановлення щодо максимальної «гуманізації» чиновника може бути тип сприймання «Людина-гроші». Респонденти цього типу – переважно жінки, середній вік яких близько 35 років. Для них також є характерним переважання механізму регресії у стилі психологічного захисту. Ці респонденти конструюють уже значно менш позитивний, але більш складний образ чиновника, характерною відмінністю якого є уявлення про те, що не кожен успіх досягається важкою працею або талантом і тому має шануватись. Усі респонденти цієї групи мають однаковий (середній) рівень адаптивного особистісного потенціалу.

Для молодих чоловіків віком до 22 років найбільш характерним є образ чиновника, утворений специфічними уявленнями про розподіл влади між людьми в міжособистісній взаємодії (тип «Взаємодія людей»). Примітною семантичною характеристикою образу цього типу є специфічні уявлення про високий соціальний статус як джерело тривоги і соціальної ізоляції. Серед усіх «чоловічих» типів сприймання чиновників це єдина група, яка має достовірно високі показники напруження захисного механізму витіснення (належить до так званих «незрілих» захистів), що може бути свідченням певної інфантильності такого сприймання. Стильовими особливостями респондентів даного типу є також досить високі показники за шкалою «Домінування» і складний механізм підтримання цілісності Я-образу в разі переважання конформних настановлень. Тобто, найімовірніше, йдеться про специфіку сприймання влади респондентами, які перебувають на етапі формування особистості.

Тип сприймання «Тварина» відрізняється вираженим негативним ставленням до об'єкта зображення, який, утім, зберігає виразні антропоморфні риси, що ніби вказує на те, що чиновник – хоч і погана, але все ж таки людина. Відмітною особливістю цього типу є однозначне негативне ставлення до представників привілейованих соціальних класів: посадовців, заможних людей тощо. Тому ми схильні трактувати

сприймання чиновника в образі тварини або антропоморфної істоти як дещо спрощене, редуковане. Ключовою стильовою особливістю респондентів даного типу є достовірно нижчі, ніж у «жіночих» групах, показники напруження регресії. Тобто під кутом зору стилю психологічного захисту типи сприймання «Тварина», з одного боку, і «Людина», «Людина-гроші», з другого, є антиподами.

Відмітною особливістю типу сприймання «Предмет» є більш складне, ніж в усіх інших типах, уявлення про природу соціального успіху і походження привілеїв. У семантиці цього образу конструкт, що протиставляє «простих» і «непростих» (наділених владою чи грошима) громадян, розщеплюється на кілька окремих самостійних конструктів. Зокрема, в образі чиновника виокремлюється уявлення про незаслужені, необґрунтовані привілеї і заслужений, зумовлений реальними досягненнями або чеснотами успіх. На наш погляд, це найбільш зріле ставлення до соціальної ієрархії, яке може бути підґрунтям для ефективної владно-підвладної взаємодії і адекватної громадянської позиції в цілому. Для представників цього типу сприймання більш природним (менш енерговитратним) є неконформний стиль соціальної взаємодії, а акцентуйоване конформне настановлення в міжособистісних відносинах є дезадаптивною. Саме в цій закономірності ми схильні вбачати коріння здатності конструювати суб'єктивні уявлення про соціальну реальність за допомогою складних образів, зокрема чітко виокремлювати суттєві і несуттєві з погляду конкретної соціальної ситуації функції особистості.

Тип сприймання «Людина-схема» заслуговує на окреме обговорення з низки міркувань. Передовсім тому, що цей тип не має чіткої ідентифікації зі статтю респондента (образ такого типу рівною мірою характерний як для жінок, так і для чоловіків). Ми є свідомими того, що схематичні малюнки можуть вказувати не стільки на особливості образу чиновника, який склався у респондентів, скільки на їхнє ставлення до самої процедури тестування. Схематичний малюнок часто є ознакою

прагнення формально виконати запропоноване завдання. А проте ми все ж таки взяли на себе сміливість розглядати цю групу малюнків як самостійний тип сприймання чиновників. Підставою для цього є дані про демографічні та стильові особливості, які достовірно відрізняють респондентів цієї групи. Зокрема, респонденти групи з типом сприймання «Людина-схема» значущо старші за респондентів груп з типами сприймання «Взаємодія людей» та «Людина» і менш дружелюбні та гнучкі за респондентів групи з типом сприймання «Людина». До того ж для цієї групи зафіксовано парадоксальні зв'язки між різними складовими Я-образу (ідеального та реального Я, конформного і неконформного настановлень). Тобто ми припускаємо, що схематизація образу чиновника (яку можна трактувати як його формалізацію, вихолощення) притаманна громадянам зі складним або конфліктним Я-образом, котрий з певною мірою довільності можна розглядати як продукт складного досвіду соціальної взаємодії. Примітною семантичною особливістю образу типу «Людина-схема» є наявність специфічного конструкта, який вказує на здатність або нездатність до емпатії (фактор «Теплий – холодний»). Тобто конфліктність власного Я-образу спонукає респондентів цього типу сприймання шукати у владно-підвладній взаємодії ознаки неформальних, навіть деякою мірою інтимних відносин: розуміння, прийняття, симпатії тощо. Таке викривлення сприймання не може слугувати налагодженню робочих стосунків з представниками державної влади і тому значно знижує ефективність владно-підвладної взаємодії.

Наведені міркування дають змогу припустити, що «гуманізація» і персоналізація представників влади в цілому є менш сприятливим тлом для взаємодії громадян з державними інститутами. Найбільш зріле настановлення щодо чиновників, яке ми трактуємо в термінах складності й адекватності образу, притаманне респондентам, чий образ чиновника «дегуманізований».

3.3. Рекомендації щодо підвищення ефективності взаємодії громадян з представниками державної влади з урахуванням визначених типів сприймання

Дослідження показало, що одним із важливих напрямків корекції соціального сприймання в ситуації владно-підвладної взаємодії має бути ускладнення не тільки стереотипного образу чиновника, зокрема в частині інтерпретації природи соціального успіху, привілеїв, фінансового благополуччя, а й автостереотипу громадянина як споживача державних послуг. Позиція безпорадності, споживацькі настановлення щодо взаємодії з уповноваженими особами мають розглядатися як складові негативного соціального патерну. Адекватна громадянська позиція під час взаємодії з чиновником базується на розумінні міри власної відповідальності за результати цієї взаємодії, звідки випливають, власне, й закономірні вимоги до посадових осіб у межах обсягу їхньої відповідальності.

Таким чином, ефективні патерни взаємодії громадян з уповноваженими особами органів державної влади мають виключати, по-перше, інфантильну персоналізацію чиновника, прагнення налагодити з ним неформальні взаємини задля компенсації власної соціальної безпорадності, а по-друге, генералізацію негативного ставлення до представників влади, перенесення літературних стереотипів на реальних осіб. Тобто найбільш результативним є той контакт із представниками державної влади, де споживач державних послуг націлений на формалізацію і раціоналізацію спілкування. Тому, щоб вибрати найбільш адекватний контекст для взаємодії із офіційними особами, необхідно проаналізувати особливості застосування правил та норм формального, ділового спілкування в ситуації владно-підвладної взаємодії.

Ключовою характеристикою ділового спілкування є його підкреслена спрямованість на розв'язання того чи іншого завдання, де учасники взаємодії розглядають одне одного як партнерів у спільній справі. Дослідники зазначають, що далеко не кожний діловий за формальними ознаками контакт

є діловим за суттю: прагнучи досягти конкретної мети, учасники контакту замість рівноправного партнерства вдаються до маніпулювання, налагодження підпорядковано-залежних стосунків тощо [193]. Структура успішного ділового спілкування, за А. Б. Добровичем, передбачає чотири фази його розвитку, причому змістовій фазі, протягом якої відбувається обмін суттєвою для справи інформацією, обов'язково передують фази налагодження міжособистісного контакту: спрямованість на партнера як суб'єкта взаємодії і взаємне психічне відображення партнерів [45]. Цю структуру можна розглядати як окремий випадок універсальної моделі спілкування, запропонованої Г. М. Андреевою (комунікаційний, інтерактивний і перцептивний рівні) [8]. Суттєвим для розуміння особливостей ділового спілкування є поняття соціальної ролі – фіксованого становища індивіда в системі суспільних відносин та відповідних до цього становища функцій [там само]. Можна стверджувати, що соціальна роль «об'єктивує» індивіда в ситуаціях взаємодії, обмежує його поведінкові стратегії певним набором суспільно санкціонованих зразків.

Ситуація владно-підвладної взаємодії, до якої, з певними обмеженнями, можна віднести спілкування громадянина з посадовими особами органів державної влади, має ключові ознаки ділового спілкування: спрямованість на вирішення того чи того завдання, регламентованість взаємодії, жорстка фіксація соціальних ролей учасників. Однак суттєвою особливістю спілкування в ситуації владно-підвладної взаємодії є наявність інтенсивного емоційного тла, глибинним джерелом якого є складний досвід ранньої соціалізації, пронизаного амбівалентними стосунками з батьківськими постатями та їх заміниками [26]. Деякі дослідники схильні трактувати владно-підвладну взаємодію як універсальну модель інтерсуб'єктної взаємодії в цілому: переважна більшість психологічних механізмів взаємодії (зараження, наслідування, навіювання, емпатія) є механізмами психологічного впливу; істотною характеристикою відносин соціетального змісту є конкуренція за визначення позицій індивіда у владно-підвладній системі координат [там само]. Тому не має сенсу вимагати

від учасників владно-підвладної взаємодії повного вихолощення емоційних реакцій, стовідсоткового захисту від втручання афективно навантажених проєкцій.

Отже, ефективна взаємодія громадянина з уповноваженими особами органів державної влади має ґрунтуватися на:

- формуванні адекватних патернів поведінки на двох рівнях спілкування: формально-рольовому та емоційно-особистісному;
- дотриманні чотирифазної структури ділового спілкування;
- налагодження партнерських стосунків (горизонтальної взаємодії) між громадянином і чиновником щодо розв'язання того чи того завдання (див. рис. 3.10).

Основні помилки взаємодії з уповноваженою особою органів державної влади можуть бути пов'язані з порушенням фазності спілкування (пропуском певних фаз, зміною черговості) та неадекватним вибором рівня спілкування для тієї або тієї фази взаємодії (наприклад, емоційно-особистісне спілкування на рівні обміну інформацією або формально-рольове – на рівні спрямованості на партнера).

На цій підставі можна сформулювати кілька загальних рекомендацій споживачам державних послуг (громадянам) щодо підвищення ефективності взаємодії з уповноваженими особами органів державної влади:

1. Для отримання оптимального результату від такої взаємодії необхідно дотримуватися певних процедурних вимог: подавати звернення в письмовому вигляді; чітко формулювати завдання (побажання, потреби), які мають бути вирішені за сприяння посадової особи; зазначати терміни вирішення того чи того питання має; надавати посилання на нормативно-правові акти, котрі зумовлюють правомочність звернення; враховувати ієрархічні зв'язки, що існують у відповідній установі. Спілкування з чиновником по суті питання повинно мати виключно формалізований, беземоційний і безоціночний характер.

2. Знання процедури та законодавства, релевантного предмету звернення до органів державної влади, також допоможе чинити необхідний і правомочний тиск на посадових осіб з метою забезпечення належного результату взаємодії в розумні терміни. Дуже важливо здійснювати такий тиск, дотримуючись усіх формальних вимог до взаємодії з чиновником, уникаючи переходу на особистісне або емоційне спілкування.

3. Змістова частина спілкування з чиновником (тобто та, що безпосередньо стосується суті питання та процедури його вирішення) не повинна виходити за межі формально-рольової моделі. Однак перехід до менш формалізованих стратегій спілкування не тільки прийнятний, а й необхідний у взаємодії з чиновником. Зокрема, у момент формування першого враження (перша хвилина контакту) бажано проявляти стримано позитивні емоції, пов'язані з очікуванням схвального результату взаємодії, дотримуватися вимог ввічливості, звертатися до співрозмовника на ім'я й по батькові. Тому головним принципом взаємодії з органами державної влади має бути жорстке дотримання загальних процедур та формалізованих вимог при індивідуалізованому партнерстві з конкретною посадовою особою щодо вирішення конкретного питання.

Виходячи із загальних рекомендацій щодо підвищення ефективності взаємодії з уповноваженими особами органів державної влади, можемо означити напрями корекції патернів такої взаємодії для громадян з різними типами сприймання.

1. *Тип сприймання «Тварина»*

Враховуючи чіткі негативні конотації понять про впливовість і високий соціальний статус, включеність захисних механізмів компенсації і проекції у профіль саморегуляції і домінування конформного настановлення Я-образу, притаманні респондентам цього типу сприймання, для підтримання соціальної активності й адаптивності на належному рівні їм необхідно передусім намагатися ослабити тривожність через відчуття власної недосконалості і, можливо, певної моральної ущербності. Ключем до підвищення ефективності

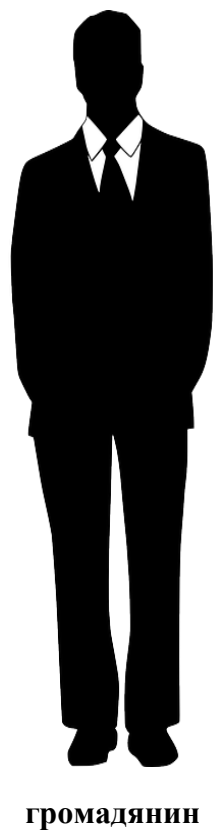
взаємодії з уповноваженими представниками органів державної влади для цієї групи респондентів може бути прийняття власної недосконалості як підґрунтя до визнання права на недосконалість за іншими особами. Усталений патерн сприймання чиновників як представників привілейованої групи потребує, по-перше, ускладнення образу в міру деталізації уявлень про природу успіху, фінансового і соціального добробуту, а по-друге, корекції на цій основі генералізованого негативного настановлення щодо представників влади.

2. Тип сприймання «Людина»

Семантична спрощеність образу чиновника, пов'язана передусім із генералізацією позитивних настановлень щодо моральних якостей об'єкта на інші його якості, ідеалізація високого соціального статусу, переважання конформістських стратегій соціальної адаптації, характерні для респондентів цього типу сприймання, вимагають застосування певних коригувальних заходів. Вони полягають, по-перше, у зміцненні соціальної компетентності – навичок ситуативного домінування, цілеспрямованості, автономності, самостійності; це разом із розширенням уявлень про власні права, обов'язки і можливості дасть змогу зменшити кількість ситуацій, які потребують застосування регресивних поведінкових моделей. По-друге, необхідним є певне ускладнення образу чиновника в міру демонтажу генералізованого конструкта «Оцінки» і формування більш тонко налаштованих інструментів розпізнавання ресурсів та обмежень партнерів по спілкуванню і взаємодії.

3. Тип сприймання «Людина-гроші»

Характерна для респондентів цього типу активність психологічних захистів у функціонуванні як конформного, так і неконформного настановлень у міжособистісному спілкуванні і забезпеченні соціальної активності потребує застосування таких заходів щодо підвищення ефективності взаємодії з чиновниками, які передбачають передусім корекцію самосприймання в напрямку гармонізації Я-образу, редукції тривожності з приводу його адекватної репрезентації в просторі міжособистісних стосунків, а також розширення соціальних компетентностей особистості.

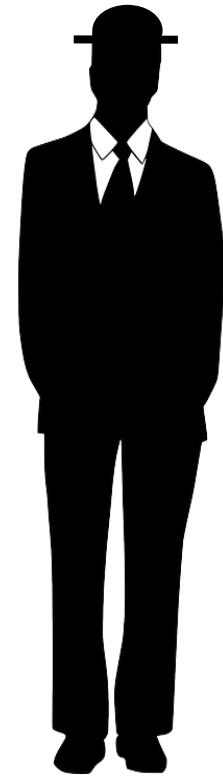
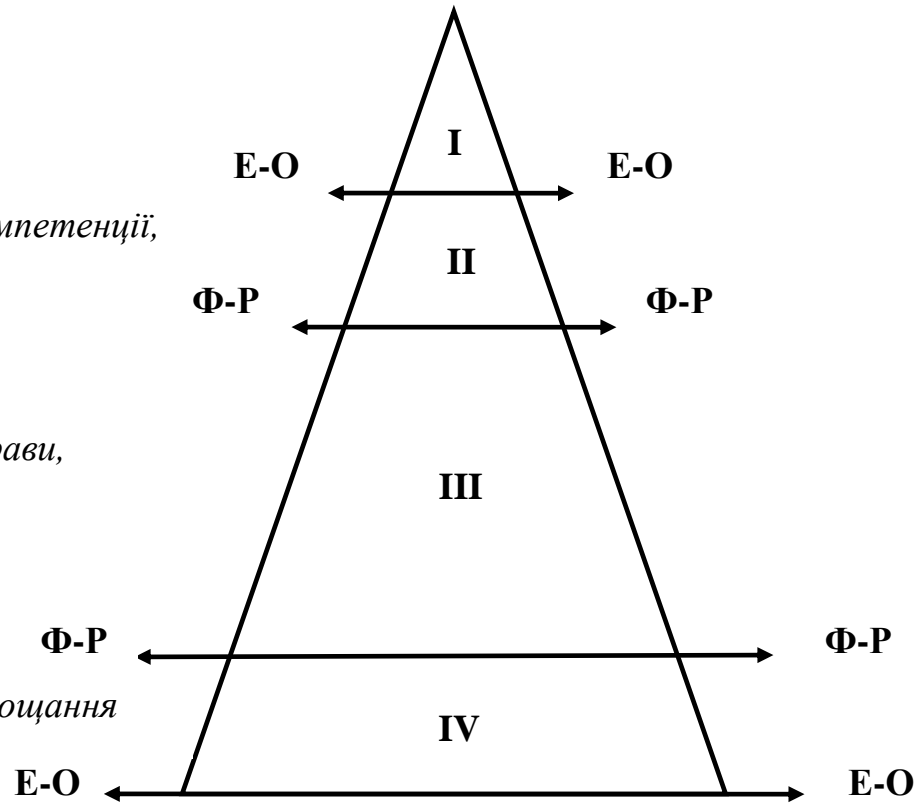

Вітання

*Уточнення рівня компетенції,
сфери повноважень*

*Викладення суті справи,
подання документів*

Слова вдячності, прощання

ЧИНОВНИК

Фази спілкування: I фаза – спрямованість на партнера; II фаза – психічне відображення партнера; III фаза – інформування партнера; IV фаза – вихід із контакту з партнером.

Рівні спілкування: E-O – емоційно-особистісний; Ф-Р – формально-рольовий.

Рис. 3.10. Модель взаємодії з уповноваженою особою органів державної влади (чиновником)

4. Тип сприймання «Предмет»

Образ цього типу є семантично найбільш тонко налаштованим на розпізнавання нюансів соціальних відносин. Однак зведення чиновника до неживої істоти або абстрактного символу може свідчити про наявність певних бар'єрів у міжособистісній взаємодії, які мають бути об'єктом коригувального впливу. Зокрема, бажаним для респондентів з типом сприймання «Предмет» є розширення репертуару патернів взаємодії за рахунок конформних сценаріїв, інтеграції бажаних і небажаних (таких, що витісняються) складових Я-образу. Респондентам, рекомендується сформувати «індивідуалізуюче» настановлення щодо сприймання інших осіб, у тому числі учасників владно-підвладної взаємодії. Перебуваючи під безумовним диктатом формальних вимог (норм законодавства, посадових інструкцій тощо), які наділяють державних службовців більшою, ніж в інших громадян, мірою відповідальності за результати власних дій і водночас, позбавляють їх права на індивідуальність, чиновники все ж таки залишаються людьми і, як і всі люди, потребують поваги до їхньої унікальності.

5. Тип сприймання «Людина-схема»

Для описання семантичної структури образу чиновника типу «Людина-схема» одним реченням найбільш доречним було б прислів'я «Бідний хитрий на видумки, а багач – на гроші». Присутність у семантиці образу цього типу конструкта, який фіксує фундаментальні розбіжності між людьми, здатними і не здатними до емпатії, притаманне таким респондентам вихолощене, примітивізоване сприймання представників привілейованих груп, а також складний механізм підтримання цілісного Я-образу з акцентованим конформним настановленням шляхом ідеалізації протилежних настановлень у міжособистісній взаємодії – усе це зумовлює необхідність застосування коригувальних заходів, спрямованих на зміцнення Я-образу і гармонізацію соціальних відносин шляхом розширення навичок емпатійного спілкування.

б. Тип сприймання «Взаємодія людей»

«Параноїчне» сприймання високого соціального статусу, важливість акцентуації неконформних тенденцій міжособистісної взаємодії для забезпечення адекватного рівня саморегуляції особистості, а також активність психологічних захистів у формуванні адаптивного потенціалу, характерні для респондентів цього типу сприймання, зумовлюють необхідність застосування коригувальних заходів щодо формування більш реалістичного сприймання соціальної ієрархії. Враховуючи те, що тип сприймання «Взаємодія людей» характерний для чоловіків віком до 22 років, ми схильні сприймати стильові та соціально-перцептивні особливості як такі, що ще формуються.

Наведені рекомендації лягли в основу консультаційно-корекційної роботи з громадянами, які потребують тих чи тих державних послуг, і державними службовцями, які ці послуги надають. Базою проведення такої роботи стали:

- Дніпровський районний центр зайнятості м. Києва;
- Департамент по роботі з персоналом АТ «Ощадбанк»;
- Міністерство у справах сім'ї, молоді і спорту України;
- Центр надання адміністративних послуг м. Києва.

В основу консультаційно-корекційної роботи з громадянами, які прагнуть отримувати якісні державні послуги через ефективну взаємодію з чиновниками, нами покладено елементи соціально-психологічного тренінгу міжособистісного і ділового спілкування, ефективних переговорів, емпатійного спілкування. Корекційна робота проходить у групах з 10-12 осіб та охоплює чотири ключових етапи.

На першому етапі проводиться експрес-діагностика типу сприймання державного чиновника за допомогою методу «Психологічний малюнок». За результатами діагностики учасники розподіляються на дві підгрупи (з «гуманізуючим» і «дегуманізуючим» типами сприймання).

Другий етап передбачає відпрацювання в підгрупі комунікативних ситуацій, що відповідають тенденції сприймання, притаманній їй учасникам. Робота спрямована на налагодження ефективних взаємин з партнером по спілкуванню і досягнення конкретного результату (згоди, зміни упередження, дозволу тощо).

На третьому етапі учасники підгруп виконують ті ж самі завдання в ситуації, яка є протилежною їхньому природному перцептивному настановленні. Наприклад, учасникам з «дегуманізуючим» типом сприймання пропонується досягати комунікативних цілей в ситуації спілкування з людиною, з якою в них налагоджені неформальні, близькі і дружні стосунки. І навпаки, підгрупа «гуманістів» виконує завдання, спілкуючись з «дегуманізованим» партнером.

Четвертий етап присвячений спільному обговоренню результатів, виявленню власних специфічних патернів формалізованої і неформальної міжособистісної взаємодії, визначенню найбільш ефективних способів ділової партнерської взаємодії.

По завершенні загальної частини тренінгу надаються індивідуальні консультації учасникам групи (в разі необхідності).

Консультування державних службовців відбувається в лекційній формі з роз'ясненням основних тенденцій політичного сприймання, які проявляються в ситуації безпосередньої взаємодії щодо державних послуг, наданням рекомендацій щодо побудови ефективного спілкування, заснованого на дотриманні правил ділової етики, використанні навичок розв'язання конфліктних ситуацій та основ емпатійного спілкування.

Висновки до розділу 3

Образи чиновників поєднано з образами влади і держави в єдину символічну систему. Наскрізним сюжетом у цій системі стало співвіднесення людського (особистісних якостей і стилю міжособистісної взаємодії) і надлюдського (природних, містичних, могутніх сил) вимірів політики.

Провідними тенденціями сприймання чиновника, які фіксуються на невербальному рівні репрезентації, є «гуманізація» (олюднення, персоналізація) або «дегуманізація» (зведення до нелюдської істоти або неживого об'єкта) образу. Вибір між тим чи іншим патерном сприймання щільно пов'язаний зі статтю респондента. Жінкам у цілому притаманна тенденція до «гуманізації», чоловікам – до «дегуманізації» представників влади.

Образи чиновників поділяються на шість основних груп, які можна розташувати на умовному континуумі між полюсами граничної «дегуманізації» і «гуманізації»: «Предмет», «Тварина», «Людина-схема», «Взаємодія людей», «Людина-гроші», «Людина».

Образ чиновника, що конструюється на вербальному рівні, має п'ятифакторну структуру. Важливими механізмами формування образів чиновництва є стереотипи, навіяні світовою літературою (конструкти «Жадібний багатій» і «Людина у футлярі»), а також антистереотип – побудова образу чиновника «від протилежного». Антиподом для типового чиновника є «симптомокомплекс вільної людини».

Найбільш істотні семантичні відмінності між шістьма типами образів полягають у конотаціях високого соціального статусу. Максимально персоналізовані образи чиновників (тип сприймання «Людина») відрізняються суто позитивним ставленням до привілейованого класу, антропоморфні або тваринні образи (тип сприймання «Тварина») – яскраво негативним. У семантиці образу типу «Предмет» конструкти, що позначають незаслужені, необґрунтовані і заслужені, обумовлені реальними досягненнями, привілеї (і відповідне ставлення до них) досить чітко розмежовуються. Складність уявлень про природу соціального успіху, на наш погляд, є ознакою адекватного сприймання владно-підвладної взаємодії і підґрунтям для формування зрілої громадянської позиції.

Основні стильові відмінності типів сприймання фіксуються як специфічні зв'язки між окремими вимірами стилю, які утворюються в

процесі формування структури адаптивного потенціалу, Я-образу і стилю саморегуляції. Показано, що для «гуманізуючих» типів сприймання («Людина», «Людина-гроші») психологічні захисти включені в структуру Я-образу, тим самим, можна припустити, забезпечується цілісність та неконфліктність самооцінки. Для «дегуманізуючих» типів («Тварина», «Предмет») зрілі психологічні захисти утворюють єдині стильові виміри з високою ефективністю саморегуляції особистості. У перехідних типах сприймання («Людина-схема» і «Взаємодія людей») фіксується наявність обох тенденцій, однак у більш складному вигляді. Також для згаданих типів характерним є поєднання вимірів Я-образу, саморегуляції та адаптивного потенціалу. Таким чином, спрямованість психічної енергії на підтримання цілісності Я-образу або ефективності саморегуляції є важливим чинником формування «гуманізуючого» чи «дегуманізуючого» стилю сприймання чиновників.

Загальною стратегією коригування процесу і результатів сприймання в ситуації владно-підвладної взаємодії є ускладнення автостереотипів і образів чиновників в аспекті інтерпретації природи соціального успіху, привілеїв, фінансового добробуту, а також розширення діапазону поведінкових стратегій за рахунок формування навичок відповідального і рівноправного спілкування з уповноваженими особами органів державної влади.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі розв'язано проблему врахування індивідуально-стильових особливостей громадян для поліпшення їхньої взаємодії в системі владно-підвладних відносин. Це дало змогу створити узагальнену модель ефективної взаємодії громадянина з уповноваженими особами органів державної влади і місцевого самоврядування, а також запропонувати науково-методичні підходи до корекції неефективних патернів сприймання чиновників. За результатами проведеного теоретичного й емпіричного дослідження зроблено такі висновки:

1. Сприймання громадянами державних чиновників правомірно розглядати як політичне сприймання, що є окремим видом соціального сприймання. Політичне сприймання можна визначити як конструювання громадянами образу іншої людини, яка репрезентує в процесі взаємодії з ними певний політичний інститут. Специфіка чиновника як об'єкта політичного сприймання пов'язана з подвійністю його професійної ролі. Ця роль має, з одного боку, надіндивідуальний (чиновник діє від імені держави і є її уповноваженою особою), а з другого – персоналізований (чиновник найчастіше є доступним для безпосередньої взаємодії з громадянами) характер.

2. У політичному сприйманні громадянами чиновників зафіксовано дві ключові тенденції – «гуманізацію» і «дегуманізацію» образу. Під «гуманізацією» слід розуміти конструювання індивідуально деталізованих людських образів, де ознаки професійної належності або соціального статусу виконують другорядну роль або є тлом для проявлення особистісних рис, характеру об'єкта сприймання. «Дегуманізація» проявляється у зведенні образу чиновника до нелюдської істоти або неживого предмета. Ці тенденції пов'язані із силою або слабкістю Я, що проявляється в автономному або залежному стилі міжособистісної взаємодії, здатності до самоконтролю і контролювання

інших осіб. «Гуманізація» образу чиновника свідчить про слабкість Я респондента, його схильність до підпорядкованої ролі в міжособистісній взаємодії, прагнення компенсувати власну безпорадність або винайти заступництво в сильнішої особистості. Респонденти, які «дегуманізують» чиновника, навпаки, проявляють готовність брати на себе домінуючу роль і вміння управляти міжособистісною взаємодією відповідно до власних цілей.

3. На континуумі між полюсами «гуманізації» і «дегуманізації» виокремлюється шість ключових типів сприймання державних чиновників. Ці типи дістали такі умовні назви: «Людина», «Людина-гроші», «Людина-схема», «Взаємодія людей», «Тварина», «Предмет». Для «гуманізуючих» типів сприймання характерними є редукція складних явищ до емоційно простих і однозначних образів, завищені очікування та інфантильні настановлення щодо представників привілейованих суспільних груп (тип «Людина») або розчарування в них через не виправдані очікування (типи «Людина-гроші», «Людина-схема»). «Дегуманізуючим» образам притаманне параноїчно-подібне (тип «Взаємодія людей») або просто різко негативне ставлення до можновладців (тип «Тварина»), що теж є наслідком викривленого або редукованого сприйняття складної соціальної реальності. Тип «Предмет», у супереччя очікуванням, відрізняється від інших типів найбільш адекватним сприйманням соціальних відносин, пов'язаних з розподілом матеріальних та символічних ресурсів у суспільстві.

4. Узагальнений образ чиновника, що конструюється громадянами, має п'ятифакторну семантичну структуру. Її можна розглядати як модифікацію «Великої п'ятірки» особистісних рис. Виявленість у структурі образу чиновника досить яскравих негативно забарвлених стереотипів, нав'язаних світовою літературою (конструкти «Жадібний багатій» і «Людина у футлярі»), а також побудова образу чиновника за принципом «від протилежного» (від позитивного образу «вільної

людини») – усе це свідчить про глибоке відчуження громадян від представників державної влади, що наскрізно проявляється на вербальному і невербальному рівнях психічного відображення.

5. Методологічною основою інтегрального вивчення індивідуально-стильових особливостей політичного сприймання є розуміння індивідуального стилю як системи унікальних зв'язків між різними параметрами індивідуальності, що утворюються в процесі взаємодії індивіда із соціальним середовищем і виконують передовсім адаптивну й компенсаторну функції. Використання оригінального методичного інструментарію, спрямованого на діагностику параметрів стилю, що відображають усталені адаптивні та компенсаторні патерни особистості і проявляються в ситуації сприймання, дало змогу виокремити п'ять незалежних стильових вимірів: вимір ідеального Я, вимір конформного Я, вимір неконформного Я, вимір адаптивного потенціалу та вимір саморегуляції.

6. Роль індивідуально-стильових особливостей громадян у конструюванні ними образів державних чиновників проявляється в наявності істотних відмінностей у структурі стильових вимірів, притаманних шести типам політичного сприймання чиновників. Основні відмінності стосуються структури адаптивного потенціалу, а саме переважання в ній конституційно чи соціально обумовлених здібностей; ролі психологічних захистів у підтриманні цілісності Я-образу і забезпеченні успішної адаптації та саморегуляції; домінування конформних чи неконформних настановлень у міжособистісній взаємодії. Для «гуманізуючих» типів сприймання характерним є забезпечення цілісності та неконфліктності самооцінки шляхом інтегрування психологічних захистів у структуру Я-образу, а «дегуманізуючим» типам притаманне включення зрілих психологічних захистів у вимір саморегуляції особистості.

7. Ефективна взаємодія громадян у системі владно-підвладних відносин передбачає такий контакт із представниками державної влади, в якому споживач державних послуг націлений на формалізацію і раціоналізацію спілкування. Ефективні патерни взаємодії в системі владно-підвладних відносин мають виключати, по-перше, інфантильну персоналізацію чиновника, прагнення налагодити з ним неформальні взаємини, щоб компенсувати таким чином власну соціальну безпорадність, а по-друге, генералізацію негативного ставлення до представників влади, перенесення літературних стереотипів на реальних осіб. Розроблена нами модель ефективної взаємодії в системі владно-підвладних відносин застосовна як для надання загальних рекомендацій щодо поліпшення якості цієї взаємодії, так і здійснення специфічних для кожного типу сприймання коригувальних заходів.

Подальші дослідження індивідуальних особливостей політичного сприймання і корекції його неефективних патернів можуть бути спрямовані на поглиблення розуміння, по-перше, механізмів формування образів чиновників у їхньому зв'язку з іншими політичними образами (влади, держави, соціальних інститутів) та Я-образом особистості; по-друге, чинників, що впливають на утворення того чи того патерну сприймання; по-третє, залежності між патерном сприймання і патерном взаємодії з уповноваженими особами органів влади різних рівнів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 229 с.
2. Агапова И. Ю. Восприятие рекламы: методика использования «репертуарных решеток» для формирования биполярных шкал семантического дифференциала / И. Ю. Агапова. // Социология: методология, методы и математическое моделирование. – 1999. – №11. – С. 73–100.
3. Адлер А. Воспитание детей. Взаимодействие полов / Альфред Адлер ; пер с англ. А. А. Валеева и Р. А. Валеевой. (The Education of Children. Gateway Editions, Ltd South Bend Indiana, 1978). – Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. – 448 с.
4. Адлер А. Наука жить / Альфред Адлер. – К. : Port-Royal, 1997. – 287 с.
5. Адлер А. Понять природу человека / Альфред Адлер. – СПб. : Гуманитар. агентство «Академический проект», 1997. – 256 с.
6. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. Лекции по введению в психотерапию для врачей, психологов и учителей / Альфред Адлер. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2002. 214 с.
7. Андреева Г. М. Проблемы каузальной атрибуции в межличностном восприятии / Г. М. Андреева // Вопросы психологии. – 1979. №6. – С. 26–38.
8. Андреева Г. М. Психология социального познания. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Г. М. Андреева. – Изд. второе, перераб. и доп. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 288 с.
9. Андреева Г. М. Социальная психология. / Г. М. Андреева – М. : Аспект Пресс, 2001. – 384 с.
10. Анохин П. К. Очерки по физиологии функциональных систем / П. К. Анохин. – М. : Медицина, 1975. – 448 с.
11. Антоненко В. А. Социальная перцепция властных отношений в организации : дис. ... канд. психол.наук : 19.00.05. / Антоненко Владимир Анатольевич. – М., 2006. – 202 с.

12. Артемьева Е. Ю. Основы психологии субъективной семантики / Е. Ю. Артемьева. – Первое изд. – М. : Смысл, 1999. – 350 с.
13. Артемьева Е. Ю. Психология субъективной семантики / Е. Ю. Артемьева. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 128 с.
14. Артемьева Е. Ю. Изображение как инструмент измерения межличностных отношений / Е. Ю. Артемьева, Г. А. Ковалев, Н. В. Семилет // Вопросы психологии. – 1988. – №6. – С. 120–126.
15. Батулин Н. А. Оценочный стиль и его место в структуре индивидуальности / Н. А. Батулин, И. В. Выбойщик. // Теоретическая и экспериментальная психология – 2008. – том 1. – № 2. – С. 35–49.
16. Башук Е. Н. Социально значимые черты личности руководителя в восприятии подчиненных / Е. Н. Башук, А. В. Орлов, А. Ш. Широкова // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия: Социальные науки. – 2006. – №1. – С. 3–14.
17. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман . – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
18. Бернштейн Н. А. Физиология движений и активность / Н. А. Бернштейн под ред. О. Г. Газенко ; изд. подгот. И. М. Фейгенберг ; редкол. : А. А. Баев (пред.) и др.; АН СССР. – М. : Наука, 1990. – 494, [1] с. – (Классики науки).
19. Берулава Г. А. Стили индивидуальности: теория и практика: Учебное пособие / Г. А. Берулава. – М. : Педагогическое общ-во России, 2001. – 236 с.
20. Білявський І. Г. Соціальна перцепція: Навч. посібник до спецкурсу / І. Г. Білявський. – О. : Астропринт, 2000. – 116 с.
21. Блейхер В. М. Толковый словарь психиатрических терминов / В. М. Блейхер, И. В. Крук. – Воронеж : Модэк, 1995. – 640 с.
22. Бодалев А. А. Формирование понятия о другом человеке как личности / А. А. Бодалев. – Изд-во Ленингр. ун-та, 1970. – 132 с.
23. Брунер Дж. Психология познания / Дж. Брунер. – М. : Прогресс, 1977. – 416 с.

24. Букреева О. В. Сравнительный анализ рациональных и бессознательных компонентов образов власти в современной России : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.12 «Политическая психология» / О. В. Букреева. – М., 2013. – 22 с.
25. Василюк Ф. Е. Структура образа / Ф. Е. Василюк // Вопросы психологии. – 1993. – № 5. – С. 5–19.
26. Васютинський В. О. Інтеракційна психологія влади : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи». / В. О. Васютинський ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2005. – 34 с.
27. Васютинський В. Інтеракційна психологія влади : монографія / Вадим Васютинський. – К. : Вид-во Київ. славістич. ун-ту, 2005. – 492 с.
28. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : Перун, 2001. – 1440 с.
29. Вершинина Н. С. Сознательные и бессознательные компоненты образа политической власти / Н. С. Вершинина, Е. А. Мирицкая, О. И. Муравьева // Сибирский психологический журнал. – 2008. – № 27. – С. 54–59.
30. Выготский Л. С. Психология / Л. С. Выготский. – М. : Эксмо-Пресс, 2000. – 1008 с. – (Серия «Мир психологии»).
31. Вэнной А. М. Архетипическая школа. Юнг об архетипах и архетипических образах / Адамс М. Вэнной // Кембриджское руководство по аналитической психологии / под ред П. Янг-Айзендрат и Т. Даусона. – М. : Добросвет-2000, 2000. – 470 с.
32. Гельмгольц Г. О восприятии вообще / Г. Гельмгольц // Психология ощущений и восприятия / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер и др. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : ЧеРо, 2002. – 610 с. – (Хрестоматия . по психологии).
33. Гозман Л. Я. Психология эмоциональных отношений / Л. Я. Гозман. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 176 с.

34. Горбань Г. О. Модель соціально-психологічного забезпечення процесів прийняття управлінських рішень у соціальних системах / Г. О. Горбань // Вісник Одеського національного університету. Психологія. – 2012. – Т. 17, вип. 9. – С. 61–73.
35. Горбань Г. О. Прийняття управлінських рішень у соціальних системах: соціально-психологічний аспект : монографія / Г. О. Горбань. – Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2012. – 347 с.
36. Горбань Г. О. Ситуація невизначеності як передумова процесу прийняття рішення / Г. О. Горбань // Вісник Одеського національного університету. Психологія. – 2012. – Т. 17, вип. 3. – С. 28–36.
37. Гостев А. А. Образная сфера личности / А. А. Гостев // Психологический журнал. – 1987. – Т. 8, №3. – С. 33–42.
38. Гостев А. А. Образная сфера человека в познании и переживании духовных смыслов / А. А. Гостев. – М. : Ин-т психологии РАН, 2001. – 85 с.
39. Грачев М.Н. Актуальные проблемы политической науки / М. Н. Грачев, Ю. В. Ирхин. – М. : Эконом. демократия, 1996. – 188 с.
40. Гришин В. В. Рациональные и иррациональные аспекты социального доверия / В. В. Гришин. // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2010. – №1(95). – С. 156–171.
41. Гулевич А. А. Психологическая безопасность субъектов деятельности в процессе межличностного восприятия / А. А. Гулевич. // Человеческий фактор: проблемы психологии и эргономики. – 2007. – №2. – С. 28–31.
42. Дегтярев А. А. Основы политической теории / А. А. Дегтярев. – М. : Высш. шк., 1998. – 239 с.
43. Дегтярев А. А. Принятие политических решений: Учебное пособие / А. А. Дегтярев. – М. : КДУ, 2004. – 416 с.
44. Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология: Учебное пособие для высших учебных заведений / Г. Г. Дилигенский; Ин-т «Открытое об-во». – М. : Наука, 1994. – 304 с.

45. Добрович А. Б. Общение: наука и искусство / А. Б. Добрович. – М. : Яуза, 1996. – 254 с. – (Психологическая культура).
46. Донченко О.А. Структура психіки як колективне несвідоме / О. А. Донченко. // Соціальна психологія. – 2008. – №2(28). – С. 3–15.
47. Донченко О. А. Феноменологія архетипу і соціальні практики / О. А. Донченко. // Соціальна психологія. – 2010. – №5 (44). – С. 3–11.
48. Жадан І. В. Взаємодія суб'єктів політичної соціалізації як чинник структурування політичної картини світу студентської молоді: теоретична модель дослідження/ І. В. Жадан. // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2012. – С. 201–209.
49. Жадан І.В. Соціально-психологічні чинники формування політичної картини світу студентської молоді/ І. В. Жадан. // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»: зб. наук. праць. – К. : Гнозис, 2012. – Вип. 27. – Дод. 1 до вип. 27, т. VI (39) : «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». – С. 181–187.
50. Жовтянська В. В. Трансформації смислу в соціокультурному просторі : [монографія] / В. В. Жовтянська ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 256 с.
51. Завалова Н. Д. Образ в системе психической регуляции деятельности / Н. Д. Завалова, Б. Ф. Ломов, В. А. Пономаренко. – М. : Наука, 1986. – 161 с.
52. Зинченко В. П. Образ и деятельность / В. П. Зинченко. – М. : Ин-т практ. психологии, Воронеж : Модэк, 1997. – 608 с.
53. Зинченко В.П. Продуктивное восприятие / В. П. Зинченко. // Вопросы психологии. – 1971. – № 6. – С. 27– 42.
54. Изард К. Э. Психология эмоций: перев. с англ. / К. Э. Изард. – СПб. : Питер, 1999. – 464 с. – (Серия «Мастера психологии»).
55. Изард К. Э. Эмоции человека / К. Э. Изард. М. : Директ-Медиа, 2008. – 954 с.

56. Имидж лидера / под ред. Е. Егоровой-Гантман. – М. : Об-во «Знание» России, 1994. – 265 с.
57. Интегральное исследование индивидуальности: стиль деятельности и общения : межвуз. сб. науч. трудов. – Пермь: ПГПИ, 1991. – 128 с.
58. Келли Д. А. Теория личности. Психология личных конструктов : пер. с англ. / Д. А. Келли. – СПб. : Речь, 2000. – 249 с.
59. Конопкин О. А. Психологические механизмы регуляции деятельности / О. А. Конопкин. – М. : Наука, 1980. – 256 с.
60. Конфисахор А. Психология власти / А. Конфисахор. – СПб. : Питер, 2004. – 235 с.
61. Котляр О. О. До проблеми визначення взаємозв'язків між компонентами політичної свідомості / О. О. Котляр // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології АПН України. – К. : Міленіум, 2010. – Вип. 10. – С. 3–15.
62. Котляр О. О. Психологічні механізми детермінації семантичного простору політичної свідомості (теоретичний аналіз проблеми) / О. О. Котляр. // Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Київ – Ніжин, 2008. – Т. 10. – Вип. 6. – С. 343–346.
63. Котляр О.О. Психосемантична парадигма увиразнення ціннісно-сміслового простору політичної свідомості особистості / О. О. Котляр. // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології АПН України. – К. : Міленіум, 2008. – Вип. 8. – С. 62–71
64. Котляр О. О. Типологія психологічних механізмів репрезентації політичних уподобань політичної свідомості студентської молоді / О. О. Котляр // Вісник Одеського національного університету. Психологія. – 2010. – Т.15, вип. 11. – С. 391–398.

65. Кривоконь Н. І. До проблеми дослідження діяльності установ, що надають соціальні послуги / Н. І. Кривоконь // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Психологічні науки. – Х., 2007. – № 771. – Вип. 38. – С. 123–128.
66. Кривоконь Н. І. Розвиток теоретико-праксеологічних засад соціальної роботи як важливий чинник удосконалення діяльності соціальних служб в Україні / Н. І. Кривоконь // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2006. – Т. VII, вип. 9. – С. 149–155.
67. Кривоконь Н. І. Соціально-психологічне забезпечення соціальної роботи : [монографія] / Н. І. Кривоконь. – Х. : Олійник Р. А., 2011. – 480 с.
68. Кривоконь Н. І. Теорія соціальної адаптації в контексті психології соціальної роботи / Н. І. Кривоконь // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. пр. / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К. : Міленіум, 2011. – Вип. 11. – С. 13–22.
69. Кюглер П. Психические образы как мост между субъектом и объектом / П. Кюглер. // Кембриджское руководство по аналитической психологии. – М. : Добросвет-2000, 2000. – 478 с.
70. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи. Что категории языка говорят нам о мышлении / Дж. Лакофф ; пер. с англ. И. Шатуновский. – М. : Языки славян. культуры, 2004. – 792 с.
71. Лассвелл Г. Стиль в языке политики / Г. Лассвелл // Политическая лингвистика. – 2007. – Вып. 2 (22). – С. 165–177
72. Левада Ю. Феномен власти в общественном мнении: парадоксы и стереотипы восприятия / Ю. Левада. // Экономические и социальные перемены: мониторинг общественного мнения. – 1998. – № 5 (37). – С. 9–15.
73. Леви-Стросс К. Первобытное мышление / К. Леви-Стросс ; [пер., вступ. ст. и прим. А. Б. Островского]. – М. : Республика, 1994. – 384 с. – (Мыслители XX в.).

74. Леонтьев А. А. Об одной психологической концепции чувственного познания / А. А. Леонтьев, А. Н. Леонтьев // Вопросы психологии. – 1975. – № 4. – С. 3–10.
75. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
76. Леонтьев А. Н. Лекции по общей психологии: учебное пособие / А. Н. Леонтьев. – М. : Смысл, 2001. – 511 с.
77. Леонтьев А. Н. Образ мира / А. Н. Леонтьев. // Избранные психологические произведения. – М. : Педагогика, 1983. – С. 251–261.
78. Леонтьев Д. А. Новые ориентиры понимания личности в психологии: от необходимого к возможному / Д. А. Леонтьев // Вопросы психологии. – 2011. – № 1. – С. 3–27.
79. Либин А. В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций / А. В. Либин. – М. : Смысл, 1999. – 532 с.
80. Либин А. В. Дифференциальная психология: наука о сходстве и различиях между людьми / А. В. Либин. – М. : Эксмо, 2008. – 576 с. – (Психологическое образование).
81. Линдсей П. Переработка информации у человека / П. Линдсей, Д. Норман ; под ред. А. Р. Лурия. – М. : Мир, 1974. – 550 с.
82. Мак-Вильямс Н. Психоаналитическая диагностика: Понимание структуры личности в клиническом процессе / Н. Мак-Вильямс. – М. : Класс, 1998. – 480 с.
83. Маклаков А. Г. Профессиональный психологический отбор персонала. Теория и практика : учебник / А. Г. Маклаков. – СПб. : Питер, 2008. – 480 с.
84. Малиновський В. Я. Словник термінів і понять з державного управління / В. Я. Малиновський; Центр сприяння інституційному розвитку держ. служби. – К., 2005. – 254 с.
85. Мангейм Дж. Б. Политология. Методы исследования : пер. с англ. / Дж. Б. Мангейм, Р. К. Рич ; предисл. А. К. Соколова. – М. : Весь Мир, 1997. – 544 с.

86. Маслова Е. Б. Бессознательное и его роль в психологической деятельности человека / Е. Б. Маслова // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 1992. – №2. – С. 33–42.
87. Межличностное восприятие в группе / под ред. Г. М. Андреевой, А. И. Донцова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 295 с.
88. Мерлин В. С. Психология индивидуальности. Избранные психологические труды. / В. С. Мерлин ; под ред. Е. А. Климова– М. : Ин-т практ. психологии; Воронеж : Модэк, 1996. – 448 с.
89. Мескон М. Основы менеджмента / М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури. – М. : Дело, 1997. – 704 с.
90. Михайлов А. П. Образ чиновника в современной картине мира (на материале дискурса СМИ) / А. П. Михайлов // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2009. – № 2. – С. 186–188.
91. Михайлов А. Н. Особенности психологической защиты в норме и при соматических заболеваниях / А. Н. Михайлов, В. С. Ротенберг // Вопросы психологии. – 1990. – №5. – С. 106–111.
92. Моросанова В. И. Акцентуация характера и стиль саморегуляции у студентов / В. И. Моросанова // Вопросы психологии. – 1997. – №6. – С. 30–38.
93. Моросанова В. И. Личностные аспекты саморегуляции произвольной активности человека / В. И. Моросанова // Психологический журнал. – 2002. – Т. 23, № 6. – С. 5–17.
94. Моросанова В. И. Опросник «Стиль саморегуляции поведения» (ССПМ): Руководство / В. И. Моросанова. – М. : Когито-Центр, 2004. – 44 с.
95. Моросанова В. И. Индивидуальные особенности саморегуляции и личностные защиты / / В. И. Моросанова, А. О. Агафонова // Регуляция психических состояний / под ред. А. О. Прохорова. – Казань, 2001. – Вып. 3. – С. 65–84.
96. Образ чиновника в глазах населения Ульяновской области (Материалы социологического исследования) [Электронный ресурс]. – Ульяновск, 2006. –

Режим доступа : http://www.csi-ul.ru/research/another/obraz_chinovnica_v_glfzah_naselenija_2006.pdf

97. Образы власти в постсоветской России / отв. ред. Е. Б. Шестопал. – М. : Алетейя, 2004. – 536 с.

98. Образы государств, наций, лидеров / под ред. Е. Б. Шестопал. – М. : Аспект Пресс, 2008. – 288 с.

99. Образы российской власти: От Ельцина до Путина / под ред. Е. Б. Шестопал. – М. : РОССПЭН, 2009. – 416 с. – (Политология России).

100. Общая психология : в 7 т. : учебник для студ. высш. учеб. завед. / под ред. Б. С. Братуся. Т. 2: Ощущение и восприятие / А. Н. Гусев. — М. : Изд. центр «Академия», 2007. – 416 с.

101. Общение и оптимизация совместной деятельности / под ред. Г. М. Андреевой, Я. Яноушека. – М. : Изд-во МГУ, 1987. – 302 с.

102. Олпорт Г. Становление личности. Избранные труды / Гордон Олпорт ; под общ. ред. Д. А. Леонтьева; пер. с англ. Л. В. Трубицыной, Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2002. – 461, [1] с. – (Живая классика).

103. Ольшанский Д. В. Основы политической психологии / Д. В. Ольшанский. – Екатеринбург : Деловая книга, 2001. – 496 с.

104. Основи соціальної психології: Навчальний посібник / О. А. Донченко, М. М. Слюсаревський, В. О. Татенко та ін. ; за ред. М. М. Слюсаревського. – К. : Міленіум, 2008. – 495 с.

105. Основы психодиагностики: Учебное пособие для студентов педвузов / под общ. ред. А. Г. Шмелева. – М. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 544 с.

106. Пархоменко Е. А. Стилевые особенности саморегуляции поведения спортсменов высокой квалификации / Е. А. Пархоменко // Теория и практика общественного развития. – 2013.– № 4. – С. 86–88.

107. Парыгин Б. Д. Основы социально-психологической теории / Б. Д. Парыгин. – М. : Мысль, 1971. – 352 с.

108. Петренко В. Ф. Конструктивизм как новая парадигма в науках о человеке / В. Ф. Петренко // Вопросы философии. – 2011. – №6. – С. 75–81.

109. Петренко В. Ф. Конструктивистская парадигма в психологической науке / В. Ф. Петренко // Психологический журнал. – 2002. – Т. 23, №3. – С. 113–122.
110. Петренко В. Ф. Основы психосемантики/ В. Ф. Петренко. – 2-е изд., доп. – СПб. : Питер, 2005. – 480 с. – (Серия «Мастера психологии»).
111. Петренко В. Ф. Парадигма конструктивизма в гуманитарных науках / В. Ф. Петренко // Методология и история психологии, 2010. – Т. 5. – Вып. 35. – С. 5–12.
112. Петренко В. Ф. Психосемантика сознания / В. Ф. Петренко. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 208 с.
113. Петренко В. Ф. Экспериментальная психосемантика: исследования индивидуального сознания / В. Ф. Петренко // Вопросы психологии. – 1982. – №5. – С. 23–35.
114. Пиаже Ж. Генетическая эпистемология / Ж. Пиаже ; пер. с фр. М. Малеевой. – 5-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 160 с.
115. Погорелый Д. Е. Политологический словарь-справочник / Д. Е. Погорелый, К. В. Филиппов, В. Ю. Фесенко. – Ростов-на-Дону : Наука-Спектр, 2008. – 320 с.
116. Полборн Р. Образ и предвкушение / Рон Полборн. – М. : Моск. психол.-соц. ин-т : Флинта, 2003. – 496 с.
117. Полев Д. М. Эталон, прототип и стереотип как механизмы восприятия человека человеком / Д. М. Полев // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Психология. – 2009. – №18. – С. 18–25.
118. Политология в схемах и комментариях / под ред. Тургаева А. С., Хренова А. Е. – СПб. : Питер, 2005. – 304 с.
119. Практикум по психологии менеджмента и профессиональной деятельности / под ред. Г. С. Никифорова, М. А. Дмитриевой, В. М. Снеткова. – СПб. : Речь, 2003. – 448 с.

120. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособие. – Самара : Бахрах, 1998. – 672 с.
121. Преснякова Л. А. Структура личностного восприятия политической власти / Л. А. Преснякова // Политические исследования (ПОЛИС). – 2000. – №4. – С. 135–140.
122. Прокопьев А. А. Социальный идеал и образ чиновника в литературных источниках средневекового Китая / А. А. Прокопьев // Вестник Челябинского государственного университета. Серия 10. – 2005. – №1. – С. 116–121.
123. Психический образ: строение, механизмы, функционирование и развитие. Вторые международные Ломовские чтения. – М., 1994. – Т. 1 – 270 с.
124. Психологические проблемы социальной регуляции поведения. – М. : Наука, 1976. – 368 с.
125. Психология восприятия власти / под ред. Е. Б. Шестопал. – М. : Социально-политическая мысль, 2002. – 244 с.
126. Психология индивидуальных различий / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер и В. Я. Романова. – 2-е изд. – М. : ЧеРо, 2002. – 776 с. – (Хрестоматия по психологии).
127. Психология политической власти : науч. докл. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 2004. – 280 с.
128. Психология развития / под ред. А. К. Болотовой и О. Н. Молчановой. – М : ЧеРо, 2005. – 524 с.
129. Различия в напряженности механизмов психологической защиты при шизофрении у мужчин и женщин: «адаптационная» проекция схизиса? / Е. Молчанова, В. Карагаполов, Н. Рыбина и др. // Вестник КРСУ. – 2003. – Т. 3. – № 7.
130. Романова Е. С. Механизмы психологической защиты. Генезис. Функционирование. Диагностика / Е. С. Романова, Л. Р. Гребенников. – Мытищи: Талант, 1996. – 144 с.

131. Росс Л. Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии / Л. Росс, Р. Нисбетт ; пер. с англ. В. В. Румынского под ред. Е. Н. Емельянова, В. С. Магуна. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 429 с.
132. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – М. – СПб. : Питер, 2003. – 705 с.
133. Русалов В. М. Атрибутивные стили и характер/ В. М. Русалов // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29, №4. – С. 44–53.
134. Самаркина И. В. Образ власти в политической картине мира студенческой молодежи / И. В. Самаркина.// Каспийский регион: политика, экономика, культура. – 2011. – №1. – С. 87–95.
135. Серкин В. П. Методы психосемантики: Учебное пособие / В. П. Серкин. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 207 с.
136. Симонова Т. В. Исследование социально-перцептивных процессов в группе тренинга / Т. В. Симонова. // Вестник ТГУ. – 2007. – Вып. 9 (53 – С. 69–73.
137. Скар О. М. Використання проєктивних методик вивчення продуктів творчості в дослідженні емоційно-оцінних ставлень молоді до держави / О. Скар. // Простір арт-терапії. – 2010. – №2. – С. 51–55.
138. Слюсаревський М. М. Імперативи правдивості і смиренності. Про парадигмальний «зсув» у психологічній науці та проблему методів емпіричного дослідження / М. М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2005. – Вип. 12 (15). – С. 3–21.
139. Слюсаревський М. М. Ми і Я в сучасному світі: Вибрані твори / М. М. Слюсаревський. – К. : Міленіум, 2009. – 340 с.
140. Слюсаревський М. М. Поведінковий підхід у політичній психології: термінологічний тезаурус, основні напрями і проблеми / М. М. Слюсаревський // Соціальна психологія. – 2009. – №6 (38). – С. 3–21; 2010. – №1 (39). – С. 3–17.

141. Слюсаревський М. М. Політична психологія як наука: предмет і проблематика / М. М. Слюсаревський // Соціальна психологія. – 2009. – №5(37). – С. 3–13.
142. Слюсаревський М. М. Соціально-психологічні передумови неперервності громадянської освіти особистості / М. М. Слюсаревський // Теоретико-методологічні проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти : матеріали методол. семінару АПН України 16 грудня 2004 р. / за ред. акад. С. Д. Максименка. – К., 2005. – С. 75–83.
143. Смирнов С. Д. Мир образов и образ мира / С. Д. Смирнов // Вестник Московского университета. Серия 14: Психология. – 1981. – №2. – С. 15–29.
144. Смирнов С. Д. От стиля деятельности к стилю общения / С. Д. Смирнов // Национальный психологический журнал. – 2010. – №1– С. 63–65.
145. Собчик Л. Н. Диагностика межличностных отношений. Модифицированный вариант интерперсональной диагностики Т. Лири. Методическое руководство / Л. Н. Собчик. – М. : МКЦ при ГУ по труду и соц. вопр. Мосгорисполкома, 1990. – 48 с.
146. Современная зарубежная социальная психология. Тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 256 с.
147. Соколов М. М. Русское национальное единство: анализ политического стиля радикально-националистической организации / М. М. Соколов // Политические исследования (ПОЛИС). – 2006. – №1 (91). – С. 67–74.
148. Соловьева О. В. Обратная связь в межличностном общении / О. В. Соловьева. – М. : Изд-во МГУ, 1992. – 112 с.
149. Солсо Р. Л. Когнитивная психология / Р. Л. Солсо. – М : Тривола, 1996. – 600 с.
150. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1999. – 432 с.
151. Социальная психология / под ред. С. Московичи. – 7-е изд. – СПб. : Питер, 2007. – 592 с. – (Мастера психологии).

152. Стиль жизни личности. Теоретические и методологические проблемы / под ред. Ануфриева Р. А., Головахи Е. И., Донченко Е. А. – К. : Наук. думка, 1982. – 372 с.
153. Стиль життя: панорама змін / за ред. М. О. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – 416 с.
154. Стиль идеологической работы / И. П. Грущенко, В. А. Зоц, А. А. Чичановский и др. ; редкол.: И. П. Грущенко и др.– К. : Политиздат Украины, 1989. – 477 с.
155. Стиль человека: психологический анализ / под. ред. А. В. Либина. М. : Смысл, 1998. – 310 с.
156. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 284 с.
157. Татенко В. О. Соціальна психологія впливу : монографія / В. О. Татенко. – К. : Міленіум, 2008. – 214 с.
158. Титаренко Т. М. Соціально-психологічні практики особистості: варіанти життєконструювання / Т. М. Титаренко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки. – Чернігів : ЧНПУ, 2012. – Вип. 103, т. 2. –С. 143–146.
159. Титаренко Т. М. Сучасна психологія особистості : навч. посіб. / Т. М. Титаренко. – 2-ге вид. – К. : Каравела, 2013. – 372 с.
160. Толочек В. А. Проблема индивидуального стиля деятельности в психологии: прошлое, настоящее и будущее / В. А. Толочек // Вестник Московского университета. Серия 14: Психология. – 2010. – №2. – С. 43–51.
161. Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Элвин Тоффлер. – М. : АСТ, 2004. – 672 с.
162. Трубецкой Н. С. Избранные труды по филологии / Н. С. Трубецкой. – М. : Прогресс, 1987. – 560 с. – (Языковеды мира).
163. Тюхтин В. С. О природе образа (психическое отражение в свете идей кибернетики) / В. С. Тюхтин. – М. : Высш. школа, 1963. – 123 с.

164. Улановский А. М. Конструктивизм, радикальный конструктивизм, социальный конструктивизм: мир как интерпретация / А. М. Улановский // Вопросы психологии. – 2009. – №2. – С. 35–45.
165. Уорф Б. Л. Отношение норм поведения и мышления к языку / Б. Л. Уорф ; [пер. Натан Л. Н., Турковой Е. С.] // Зарубежная лингвистика. Ч. 1. – М. : Прогресс, 1999. – С. 58–92.
166. Усталов В. А. Стиль психологической защиты в структуре интегральной индивидуальности : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Усталов Вениамин Анатольевич. – Пермь, 2006. – 189 с.
167. Федоров А. А. Стиль в психологии: деконструкция термина / А. А. Федоров // Вестник НГУ. Серия: Психология. – 2009. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 26–31.
168. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2002. – 490 с.
169. Фоломеева Т. В. Опыт применения проективной методики «Психологический рисунок» в исследовании восприятия социальных объектов / Т. В. Фоломеева, О. М. Бартенева // Вестник МГУ. Серия 14: Психология. – 2000. – №2. – С. 27–39.
170. Франселла Ф. Новый метод исследования личности. Руководство по репертуарным личностным методикам / Ф. Франселла, Д. Баннистер. – М. : Прогресс, 1987. – 236 с.
171. Фромм Э. Бегство от свободы / Эрих Фромм ; пер. с англ. А. Галактионов. – М. : АСТ, 2009. – 288 с.
172. Хазратова Н. В. Проблема психологічної детермінації взаємин особистості і держави / Н. В. Хазратова // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Акад. пед. Наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2000. – Вип. 2 (5). – С. 167–180.

173. Хазратова Н. В. Психологія відносин особистості і держави: монографія / Н. В. Хазратова. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 276 с.
174. Херманн М. Дж. Стили лидерства в формировании внешней политики / М. Дж. Херманн // Политические исследования (ПОЛИС). – 1991. – № 1. – С. 91–98.
175. Холодная М. А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума / М. А. Холодная. – 2-е изд., перераб. – СПб. : Питер, 2004. – 384 с.
176. Хольт Р. Образы: возвращение из изгнания / Р. Хольт // Психология ощущений и восприятия. Хрестоматия по психологии / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. В. Любимова, М. Б. Михалевской. – М. : АСТ; Астрель, 1999. – С. 12–20.
177. Хорни К. Невроз и личностный рост. Борьба за самореализацию : пер. англ. / К. Хорни. – СПб. : Б.С.К. : Вост.-Европ. ин-т психоанализа, 1997. – 316 с. – (Шедевры мировой науки) (Б-ка психоаналит. лит. / ред. М. М. Решетников).
178. Чепак В. В. Чинники формування стилю життя середнього класу: спроба концептуалізації / В. В. Чепак, Ю. О. Спориш // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 14. – С. 157–163.
179. Чернец Е. В. Корпоративная культура государственной службы: социолингвистический и лингвокультурный подходы : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / Е. В. Чернец. – Челябинск, 2011. – 20 с.
180. Чиновники [Электронный ресурс]. – М., 2001. – Режим доступа : http://bd.fom.ru/report/map/lang/191_12851/pa0016
181. Чуприкова Н. И. Связь показателей интеллекта и когнитивной дифференцированности у младших школьников / Н. И. Чуприкова, Т. А. Ратанова // Вопросы психологии. – 1995. – № 3. – С. 104–114.

182. Шайдуллина Ю. А. Методика психологического рисунка в качественном социально-психологическом исследовании : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Шайдуллина Юлия Александровна. – М., 2005. – 248 с.
183. Шапиро Д. Невротические стили / Д. Шапиро ; [пер. с англ. В. Кислюк]. – М. : Ин-т общегуманитар. исслед., 2000. – 176 с. – (Серия: Современная психология: теория и практика).
184. Шахов В. А. Державно-владні відносини (короткий виклад лекційного курсу) : навч.-метод. посіб. / В. А. Шахов. – К. : Вид. НАДУ, 2004. – 84 с.
185. Шестопап Е. Б. Оценка гражданами личности лидера / Е. Б. Шестопап // Политические исследования (ПОЛИС). – 1997. – №6. – С. 59–61.
186. Шехтер М. С. О возможной роли прототипов в опознавательном процессе / М. С. Шехтер, А. Я. Потапова // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20, №2. – С. 66–72.
187. Шиффнер Х. Р. Ощущение и восприятие / Х. Р. Шиффнер. – 5-е изд. – СПб. : Питер, 2003. – 928 с. – (Серия «Мастера психологии»).
188. Шкуратова И. П. Когнитивный стиль и общение / И.П. Шкуратова. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростов. пед. ун-та, 1994. – 156 с.
189. Шмелев А. Г. Введение в экспериментальную психосемантику: теоретико-методологические основания и психодиагностические возможности / А. Г. Шмелев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 158 с.
190. Шмелев А. Г. Концепция систем значений в экспериментальной психосемантике / А. Г. Шмелев // Вопросы психологии. – 1983. – № 4 – С. 16–28.
191. Шмелев А. Г. Практикум по экспериментальной психосемантике. Тезаурус личностных черт / А. Г. Шмелев, В. И. Похилько, А. Ю. Козловская-Тельнова. – М. : Из-во Моск. ун-та, 1988. – 208 с.
192. Шмелев А. Г. Психодиагностика личностных черт / А. Г. Шмелев. – СПб. : Речь, 2002. – 480 с.

193. Шустов А. В. Секреты психологии чиновников: Обуздай орка! Практическое пособие по законной эксплуатации госслужащих / А. В. Шустов. – СПб. : Белый Дом; Изд. дом "Мирь", 2010. – 208 с.
194. Юрьев А. И. Введение в политическую психологию / А. И. Юрьев. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1992. – 227 с.
195. Якобсон Я. О. Поэзия грамматики и грамматика поэзии / Я. О. Якобсон // Семиотика. – М. : Радуга, 1983. – С. 462–482.
196. Яньшин П. В. Психосемантические механизмы рисуночной проекции : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1990. – 25 с.
197. Яньшин П. В. Введение в психосемантику цвета: Учебное пособие / П. В. Яньшин. – Самара : Изд-во СамГПУ, 2001. – 189 с.
198. Яньшин П. В. Практикум по клинической психологии. Методы исследования личности / П. В. Яньшин. – СПб. : Питер, 2004. – 336 с. – (Серия «Практикум по психологии»).
199. Adler A. Understanding Human Nature / A. Adler. – 1927. – № 4. – 286 p.
200. Alcock J. E. A textbook of social psychology / J. E. Alcock, D. W. Carment, S. W. Savada. – Scarborough, 1988.
201. Allport G. Personality: A psychological interpretation / G. Allport. – New York, 1937. – № 1. – 588 p.
202. Brewer M. B. Social psychology / M. B. Brewer, W. D. Crano. – New York, 1994.
203. Davis K. E. Changes in interpersonal perception as a means of reducing cognitive dissonance / K. E. Davis, E. E. Jones // Journal Abnormal Social Psychology. – 1960. – Vol. 61. – P. 402–410.
204. Drake R. A. Cognitive style induced by hemisphere priming: Consistent versus inconsistent self-report / R. A. Drake / Bulletin of Psychonomic Society. – 1988. – Vol. 26. – № 4. – P. 313–315.
205. Duck St. Human Relationships. An introduction to Social Psychology. – London : Sage Ltd, 1986. – 256 p.

206. Eagly A. Cognitive and affective bases of attitudes towards social groups and social policies / A. Eagly, A. Mladinic, S. Otto // *Journal of Experimental Social Psychology*. – 1994. – Vol. 30. – Is. 2. – P. 113–137.
207. Gardner R. Cognitive styles of categorizing behavior / R. Gardner // *Journal of Personality*. – 1953. – Vol. 22. – Is. 2 – P 214–223.
208. Gollin E. S. Forming Impressions of Personality / E. S. Gollin // *Journal of Personality*. –1954. – Vol. 23. – Is. 1. – P. 65–76
209. Heider F. *The psychology of interpersonal relations* / F. Heider. – New York : Wiley, 1958. – 322 p.
210. Hirsch E. D. *The Aims of Interpretations* / E. D. Hirsch. – Chicago : The University of Chicago Press, 1976. – 177 p.
211. Hull C. L. *Principles of behavior* / C. L. Hull. – New York : Appleton-Century-Crofts, 1943. – 422 p.
212. Jung C. Psychological types. Introduction. / C. Jung, *Collected Works of C. G. Jung*. – Vol. 6. – 2nd ed.– Princeton : Princeton University Press, 1971. – 608 p.
213. Kagan J. Reflection – impulsivity: The generality and dynamics of conceptual tempo / J. Kagan // *Journal of Abnormal Psychology*. – 1966. – № 71. – P. 216–246.
214. Kagan J. Individual variation in cognitive processes / J. Kagan, N. Kogan, P. H. Mussen (ed). // *Manual of Child Psychology*. – New York : John Wiley, 1970. – Vol. 1. – P. 220–246.
215. Kelly G. *A theory of personality* / G. Kelly. – New York : Norton, 1963. – 194 p.
216. Klein G. *Perception, Motives and Personality* / G. Klein. – New York, 1955. – Vol. 1. – 541 p.
217. Klein G. Cognitive control and motivation / G. Klein, G. Lindzey (Ed) // *Assesment of human motives*.– New York : Westport Greenwood Press, 1970. – P. 87–118.
218. Krippendorff K. *Content analysis: an introduction to its methodology* / K. Krippendorff. – 3d ed.– Thousand Oaks : Sage, 2013. – 441 p.

219. Lazarus R. S. Emotion and cognition with special reference to anxiety / R. S. Lazarus, J. R. Averill // Anxiety, current trends in theory and research, C. D. Spielberger (ed). – 2d. ed. – New York : Academic Press, 1972. – P. 207–232.
220. Messer S. B. Reflection-impulsivity: A review / S. B. Messer. – Psychological Bulletin. – 1976. – Vol. 83 (6). – P. 1026–1052.
221. Morgan D. L. Practical strategies for combining qualitative and quantitative methods: application to health research / D. L. Morgan // Qualitative Health Research. – 1998. – №8 (3). – P. 362–376.
222. Osgood Ch. The measurement of meaning / Ch. Osgood, C. J. Susi, P. H. Tannenbaum. – Urbana : University of Illinois Press, 1957. – 96 p.
223. Rosselli F. Processing rational and emotional messages: the cognitive and affective mediation / F. Rosselli, J. Skelly, D. Mackie // Journal of Experimental Social Psychology. – 1995. – Vol. 31. – P. 163–190.
224. Sarason S. B. Psychology and social action / S. B. Sarason. – New York : Praeger, 1982.
225. Starger H. Individual style / H. Starger. – New York, 1962. – 225 p.
226. Surawski M. K. The effects of physical and vocal attractiveness on impression formation of politicians / M. K. Surawski, E. P. Ossoff // Current Psychology. – 2006. – Vol. 25. – № 1. – P. 15–27.
227. Wise P. Correlates of empathy and cognitive style in early adolescence / P. Wise, S. Gramer // Psychological Abstracts. – 1989. – Vol. 76. – № 7. – P. 824.
228. Witkin H. A. Cognitive styles in personal and cultural adaptation // H. A. Witkin. – Worcester : Clark Univ Heinz Werner Inst, 1977. – 68 p.
229. Witkin H. A. Cognitive styles: essence and origins / H. A. Witkin, D. R. Goodenough. Madison : International Universities Press, 1981. – 151 p.
230. Witkin H. Field-dependence and interpersonal behavior / H. A. Witkin, D. R. Goodenough // Psychological Bulletin. – 1977. – Vol. 84. – № 4. – P. 661–689.

ДОДАТКИ

Додаток А

Бланк опитування за допомогою модифікованої методики «Уніполярний семантичний диференціал»

Інструкція. *Перед вами – список особистісних характеристик. За допомогою 4-бальної шкали оцініть, будь ласка, якою мірою зазначені якості характеризують (є характерними для) типового чиновника (де «0» – абсолютно не характерні; «3» – характеризують максимально точно).*

Особистісні характеристики	0	1	2	3
активний				
неретельний				
слабохарактерний				
безтурботний				
заможний				
важливий				
впливовий				
шкідник				
нестриманий				
високий				
поступливий				
дурний				
гордовитий				
брутальний				
доброзичливий				
невимушений				
жадібний				
закомплексований				
відлюдкуватий				
компетентний				
виверткий				
зніжений				
старанний				
корисливий				
відсталий				
вродливий				
лицемірний				
дрібний				
дріб'язковий				
мрійливий				
нахабний				
недоброзичливий				
недосвідчений				
неприємний				
невпевнений				

чарівний				
ненажера				
компанійський				
обмежений				
оптиміст				
досвідчений				
організований				
дотепний				
відповідальний				
відкритий				
швидко пробачає				
пасивний				
енергійний				
підлий				
посередність				
поетичний				
порожній				
запроданець				
простий				
п'яний				
неуважний				
обачний				
самовдоволений				
самокритичний				
сильний				
скутий				
скромний				
нудний				
спокійний				
справедливий				
старий				
суворий				
сухий				
тактовний				
твердий				
творчій				
тонкий				
тривожний				
працьовитий				
розумний				
завзятий				
ретельний				
хитрий				
холодний				
чесний				
шанолюбний				

егоїстичний				
ерудований				
ефективний				

Додаток Б

Кроки агломерації кластерного аналізу результатів вільної класифікації малюнків чиновника

Етап	Кластер об'єднаний		Коефіцієнти	Етап першої появи кластера		Наступний етап
	Кластер 1	Кластер 2		Кластер 1	Кластер 2	
1	77	131	1,000	0	0	53
2	9	125	1,000	0	0	26
3	72	111	1,000	0	0	28
4	71	110	1,000	0	0	43
5	47	104	1,000	0	0	16
6	49	66	1,000	0	0	84
7	6	21	1,000	0	0	44
8	37	133	2,000	0	0	25
9	116	130	2,000	0	0	71
10	32	128	2,000	0	0	69
11	96	126	2,000	0	0	25
12	112	117	2,000	0	0	19
13	74	109	2,000	0	0	49
14	80	85	2,000	0	0	22
15	31	60	2,000	0	0	45
16	47	53	2,500	5	0	24
17	113	122	3,000	0	0	98
18	89	118	3,000	0	0	55
19	45	112	3,000	0	12	34
20	79	88	3,000	0	0	52
21	59	87	3,000	0	0	56
22	80	81	3,000	14	0	52
23	38	50	3,000	0	0	54
24	47	63	3,333	16	0	27
25	37	96	3,500	8	11	39
26	9	54	3,500	2	0	57
27	5	47	3,500	0	24	28
28	5	72	3,900	27	3	53
29	93	137	4,000	0	0	48
30	99	114	4,000	0	0	72

31	11	73	4,000	0	0	66
32	14	69	4,000	0	0	90
33	20	40	4,000	0	0	42
34	45	100	4,333	19	0	62
35	36	124	5,000	0	0	45
36	12	103	5,000	0	0	68
37	52	102	5,000	0	0	64
38	27	101	5,000	0	0	65
39	37	98	5,000	25	0	75
40	29	65	5,000	0	0	57
41	10	35	5,000	0	0	92
42	18	20	5,000	0	33	100
43	71	82	5,500	4	0	79
44	6	70	5,500	7	0	81
45	31	36	5,500	15	35	63
46	84	119	6,000	0	0	70
47	39	108	6,000	0	0	73
48	30	93	6,000	0	29	95
49	74	76	6,000	13	0	97
50	4	26	6,000	0	0	82
51	15	17	6,000	0	0	103
52	79	80	6,167	20	22	73
53	5	77	6,214	28	1	85
54	38	132	6,500	23	0	77
55	89	120	6,500	18	0	76
56	59	64	6,500	21	0	74
57	9	29	6,833	26	40	63
58	8	135	7,000	0	0	99
59	78	106	7,000	0	0	86
60	24	62	7,000	0	0	118
61	42	55	7,000	0	0	103
62	45	91	7,250	34	0	74
63	9	31	7,350	57	45	81
64	1	52	7,500	0	37	80
65	27	48	7,500	38	0	108
66	11	105	8,000	31	0	75
67	41	58	8,000	0	0	84
68	12	67	8,500	36	0	123
69	32	129	9,000	10	0	94
70	84	121	9,000	46	0	88
71	33	116	9,000	0	9	99
72	57	99	9,000	0	30	104
73	39	79	9,000	47	52	109
74	45	59	9,400	62	56	86
75	11	37	9,600	66	39	104

76	89	134	9,667	55	0	89
77	38	97	9,667	54	0	78
78	38	75	9,750	77	0	83
79	19	71	10,000	0	43	85
80	1	83	10,333	64	0	96
81	6	9	10,852	44	63	89
82	4	16	11,000	50	0	102
83	38	94	11,400	78	0	97
84	41	49	11,500	67	6	100
85	5	19	11,500	53	79	94
86	45	78	11,625	74	59	114
87	46	127	12,000	0	0	92
88	84	123	12,667	70	0	120
89	6	89	12,750	81	76	111
90	14	68	13,000	32	0	111
91	3	56	13,000	0	0	115
92	10	46	13,000	41	87	107
93	22	34	13,000	0	0	98
94	5	32	13,308	85	69	109
95	30	90	13,333	48	0	117
96	1	51	13,750	80	0	106
97	38	74	13,833	83	49	122
98	22	113	14,500	93	17	121
99	8	33	14,500	58	71	102
100	18	41	14,750	42	84	101
101	18	25	15,286	100	0	119
102	4	8	15,333	82	99	117
103	15	42	15,500	51	61	113
104	11	57	15,583	75	72	110
105	13	136	16,000	0	0	129
106	1	86	16,000	96	0	118
107	10	115	16,250	92	0	114
108	27	92	16,667	65	0	113
109	5	39	16,741	94	73	119
110	7	11	16,909	0	104	116
111	6	14	16,958	89	90	127
112	23	95	17,000	0	0	124
113	15	27	20,000	103	108	125
114	10	45	20,320	107	86	116
115	3	28	20,500	91	0	125
116	7	10	22,478	110	114	131
117	4	30	22,500	102	95	127
118	1	24	22,500	106	60	129
119	5	18	23,973	109	101	122
120	84	107	26,000	88	0	130

121	2	22	26,500	0	98	123
122	5	38	26,789	119	97	126
123	2	12	27,067	121	68	130
124	23	43	28,500	112	0	126
125	3	15	30,875	115	113	132
126	5	23	32,183	122	124	128
127	4	6	34,307	117	111	133
128	5	61	37,442	126	0	131
129	1	13	37,625	118	105	134
130	2	84	37,650	123	120	132
131	5	7	45,163	128	116	136
132	2	3	47,643	130	125	134
133	4	44	48,613	127	0	135
134	1	2	60,650	129	132	135
135	1	4	73,151	134	133	136
136	1	5	154,687	135	131	0

Додаток В
Належність малюнків до кластерів

Спостереження	6 кластерів	2 кластери
1:2	1	1
2:3	1	1
3:4	2	2
4:5	1	1
5:11	3	2
6:16	2	2
7:17	4	1
8:19	5	2
9:20	3	2
10:21	2	2
11:22	2	2
12:23	4	1
13:24	2	2
14:25	6	1
15:26	2	2
16:27	2	2
17:28	4	1
18:29	2	2
19:30	4	1
20:31	4	1
21:32	4	1
22:33	2	2

23:34	2	2
24:35	3	2
25:36	2	2
26:37	2	2
27:38	2	2
28:39	2	2
29:40	2	2
30:41	2	2
31:42	2	2
32:43	2	2
33:44	6	1
34:45	4	1
35:46	2	2
36:47	6	1
37:48	2	2
38:49	2	2
39:50	6	1
40:51	2	2
41:52	5	2
42:53	6	1
43:54	3	2
44:55	5	2
45:56	3	2
46:57	2	2
47:58	3	2
48:59	3	2
49:60	2	2
50:61	1	1
51:62	6	1
52:63	1	1
53:64	2	2
54:65	2	2
55:66	2	2
56:67	1	1
57:68	2	2
58:69	2	2
59:70	2	2
60:71	2	2
61:72	3	2
62:73	1	1
63:74	3	2
64:75	5	2
65:76	4	1
66:77	2	2
67:78	1	1
68:79	1	1

69:80	4	1
70:81	1	1
71:82	1	1
72:83	1	1
73:84	4	1
74:85	4	1
75:87	3	2
76:88	3	2
77:89	5	2
78:90	2	2
79:91	4	1
80:92	2	2
81:93	2	2
82:94	3	2
83:96	1	1
84:97	1	1
85:98	6	1
86:99	4	1
87:100	6	1
88:101	4	1
89:102	1	1
90:103	4	1
91:104	2	2
92:105	4	1
93:106	3	2
94:107	4	1
95:108	4	1
96:109	3	2
97:110	1	1
98:111	1	1
99:112	4	1
100:113	1	1
101:114	4	1
102:115	1	1
103:116	5	2
104:117	2	2
105:118	5	2
106:120	4	1
107:121	1	1
108:122	6	1
109:123	6	1
110:124	5	2
111:125	4	1
112:126	1	1
113:127	1	1
114:128	4	1

115:129	6	1
116:130	4	1
117:131	5	2
118:132	4	1
119:133	1	1
120:134	1	1
121:135	4	1
122:136	3	2
123:137	2	2
124:138	2	2
125:139	5	2
126:140	2	2
127:141	5	2
128:142	2	2
129:143	4	1
130:144	2	2
131:145	2	2
132:147	2	2
133:148	2	2
134:149	2	2
135:150	2	2
136:151	6	1